

MAECO 2.2 M

**एम. ए. अर्थशास्त्र
राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार
सुधारित अभ्यासक्रम
सत्र - II**

**आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिद्धांत
आणि धोरण**

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अजय भामरे

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक शिवाजी सरगर

संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

**प्रकल्प समन्वयक
आणि संपादक**

: **डॉ. राजश्री पंडित**
सहाय्यक प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: **डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक

: **डॉ. बालाजी सुरवसे**
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट
ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

: **डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

: **प्रा. रुपाली पाटील**
कला, वाणिज्य व विज्ञान विवा महाविद्यालय,
विरार (प.), जि. पालघर

: **प्रा. हर्षवर्धनी अरविंद बोरवणकर**
कला, वाणिज्य व विज्ञान विवा महाविद्यालय,
विरार (प.), जि. पालघर

: **डॉ. प्रतिका नारायण टिकार**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

एप्रिल २०२५, मुद्रण - १, ISBN-978-93-6728-579-4

प्रकाशक

: संचालक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१)	व्यापार सिद्धांत - १	०१
२)	व्यापार सिद्धांत - २	१६
३)	व्यापार धोरण - १	४०
४)	व्यापार धोरण - २	५५
५)	अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १	७५
६)	अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - २	९४
७)	व्यापार आणि तंत्रज्ञान भाग पहिला : व्यापाराचे पर्यायी सिद्धांत	११२
८)	व्यापार आणि तंत्रज्ञान भाग दुसरा : व्यापाराचा पर्यावरणावरील परिणाम	१२६

Name of the Course
INTERNATIONAL TRADE: THEORY AND POLICY

Semester-II

Credit-4

Module 1: Trade Theories

(15 Hours)

Production function, cost function, Comparative advantage, Ricardian trade model, gains from trade with homogenous and heterogeneous agents, Heckscher-Ohlin model, Stolper-Samuelson, Rybczynski theorem and factor-price equalization theorem, Leontief paradox, empirical validity, specific-factor model as a short run approximation

Module 2: Trade Policy

(15 Hours)

Normative issues of welfare, policy interventions in terms of tariffs (Metzler paradox), taxes, and subsidies. Trade and growth, Multilateral trade agreements and political economy: World Trade Organization.

Module 3: Trade under Imperfect Competition

(15 Hours)

Monopolistic competition models of trade, Love-for-Variety preferences, Gains from trade, Tariff versus quota under monopoly, Strategic trade policy: Cournot and Bertrand competition, Voluntary import expansion and export restrictions

Module 4: Trade and Technology

(15 Hours)

Alternatives to the standard trade theories include the product cycle and technology gap models and intra-industry trade. Impact of trade on the environment; globalization and trade- Problem of pollution in an open economy; endogenous pollution policy

References:

- 1) Feenstra. R., (2009), Advanced International Trade: Theory and Evidence, Princeton University Press, 2009
- 2) Bhagwati, J., A. Panagariya, and T. Srinivasan. (1998), Lectures on International Trade (2nd edition), MIT Press
- 3) Van Marrewijk, C., (2007), International Economics, Oxford University Press
- 4) Copeland, B.R. and M.S. Taylor, (2005), Trade and the Environment: Theory and Evidence, Princeton University Press.
- 5) Hunter, D., J. Salzman, and D. Zaelke, (2006), International Environmental Law and Policy, Foundation Press.

व्यापार सिद्धांत - १

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ उत्पादन फलन
- १.३ खर्च विश्लेषण
- १.४ तौलनिक खर्च लाभ
- १.५ रिकार्डो यांचा व्यापार सिद्धांत
- १.६ एकजिनसी (homogeneous) आणि विषम (heterogeneous) घटकांमुळे व्यापारात होणाऱ्या लाभांचे विश्लेषण
- १.७ सारांश
- १.८ प्रश्न
- १.९ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

१. अर्थशास्त्रातील उत्पादन फलन व खर्च विश्लेषणाच्या मूलभूत संकल्पना समजून घेणे.
२. तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांताचा अभ्यास करणे आणि त्यामुळे व्यापारास चालना कशी मिळते हे समजून घेणे.
३. रिकार्डो यांच्या व्यापार सिद्धांताचा अभ्यासणे व आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये त्याचा उपयोग समजून घेणे.
४. एकजिनसी (homogeneous) आणि विषम (heterogeneous) घटकांमुळे व्यापारात होणाऱ्या लाभांचे विश्लेषण करणे.

१.१ प्रस्तावना

जगभरातील राष्ट्रे एकमेकांशी वस्तू, सेवा, भांडवल आणि तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण करतात, यालाच आंतरराष्ट्रीय व्यापार असे म्हणतात. कोणताही देश स्वतंत्रपणे सर्व वस्तू आणि सेवा उत्पादन करू शकत नाही, किंवा करत असला तरी त्यात तो अधिक कार्यक्षम

असेलच असे नाही. त्यामुळे प्रत्येक देश आपल्या तुलनेने अधिक उत्पादनक्षम असलेल्या वस्तूंचे उत्पादन करून, इतर देशांशी व्यापार करून फायदा मिळवतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे विशेषीकरण (Specialization) व कार्यक्षम संसाधनवाटप (Efficient Allocation of Resources) शक्य होते. यामुळे उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ होते, खर्च कमी होतो आणि ग्राहकांना अधिक चांगल्या गुणवत्तेच्या वस्तू परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध होतात.

याशिवाय आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे:

1. **देशांतर्गत स्पर्धा वाढते:** आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे स्थानिक बाजारपेठेत स्पर्धा वाढते, ज्यामुळे उत्पादकांना त्यांच्या उत्पादनांची गुणवत्ता आणि किंमत सुधारण्यास प्रोत्साहन मिळते.
2. **नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रसार होतो:** आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे विविध देशांमधील तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण होते, ज्यामुळे नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रसार होतो आणि देशांच्या विकासाला गती मिळते.
3. **रोजगारनिर्मितीला चालना मिळते:** आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे विविध उद्योगांना वाढ मिळते, ज्यामुळे रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ होते आणि बेरोजगारी कमी होते.
4. **आर्थिक विकासाला गती मिळते :** आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशांच्या अर्थव्यवस्थेत वाढ होते, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळते आणि देशाच्या एकूण समृद्धीत योगदान होते.

या सर्व गोष्टी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून साधता येतात, ज्यामुळे एकूणच आर्थिक स्थिरता आणि विकास साधता येतो. व्यापार केवळ वस्तूंची देवाणघेवाण नसून तो राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगार, किंमत पातळी आणि चलन विनिमय दर यावर देखील प्रभाव टाकतो. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे शास्त्रीय अभ्यासाचे महत्त्व अधिक आहे.

या प्रकरणात आपण आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संकल्पना, उत्पादन फलन व विश्लेषण, तुलनात्मक खर्च सिद्धांत, रिकार्डो यांचा सिद्धांत आणि विविध घटकांच्या सहभागातून मिळणारे लाभ यांचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२ उत्पादन फलन

उत्पादन फलनाची संकल्पना :

उत्पादन फलन म्हणजे विशिष्ट कालावधीत वापरलेल्या उत्पादन घटकांमधून मिळणाऱ्या उत्पादनाचे प्रमाण दर्शवणारा संबंध होय. उत्पादन फलन हे एक कार्यात्मक संबंध आहे जो उत्पादन घटकांमध्ये (उदा. कामगार, भांडवल, जमीन, उद्यमशीलता) झालेल्या बदलांनुसार उत्पादनात होणाऱ्या बदलांचे विश्लेषण करतो.

उत्पादन फलन ही एक कार्यात्मक (Functional) संकल्पना असून विशिष्ट कालावधीत वापरण्यात आलेल्या विविध उत्पादन घटकांमधून किती उत्पादन मिळते हे दर्शविते. हे फलन म्हणजेच उत्पादन घटक (Input) आणि उत्पन्न (Output) यांच्यातील संबंध होय.

उदाहरणार्थ, जर कामगारांची संख्या आणि भांडवली साधनांमध्ये वाढ केली तर उत्पादन किती प्रमाणात वाढते हे उत्पादन फलनातून समजते.

उत्पादन फलनाचे गणितीय स्वरूप :

उत्पादन फलनाचे गणितीय स्वरूप खालीलप्रमाणे मांडले जाते :

$$Q = f(L, K, T)$$

येथे,

Q = उत्पादनाचे प्रमाण (Output)

L = श्रम (Labour)

K = भांडवल (Capital)

T = तंत्रज्ञान (Technology)

f = उत्पादन प्रक्रियेचा कार्यात्मक संबंध

उत्पादन फलनाचे टप्पे (Stages of Production Function):

१. अल्पकालीन उत्पादन फलन (Short-Run Production Function):

अल्पकालात काही उत्पादन घटक स्थिर असतात (Fixed Factors), उदा. भांडवल, जमीन.

केवळ काही घटक (Variable Factors) बदलता येतात. उदा. श्रम

बदलत्या प्रमाणाचा नियम (Law of Variable Proportions) या टप्प्यावर लागू होतो.

२. दीर्घकालीन उत्पादन फलन (Long-Run Production Function):

दीर्घकालात सर्व उत्पादन घटक बदलता येतात. त्यामुळे उत्पादनाचा विस्तार शक्य होतो. या टप्प्यावर परिमाण प्रत्यय नियम (Returns to Scale) लागू होतो.

अल्पकालीन उत्पादन फलनाचे तीन टप्पे:

टप्पा **वैशिष्ट्ये**

टप्पा १: उत्पादन घटकांचा वापर वाढल्याने सीमांत उत्पादन (Marginal Product) वाढते.

टप्पा २: सीमांत उत्पादन हळूहळू घटू लागते पण अजूनही सकारात्मक असते.

टप्पा ३ सीमांत उत्पादन शून्य किंवा ऋणात्मक होते – अधिक घटक वापरणे अकार्यक्षम ठरते.

दीर्घकालीन उत्पादन फलनाचे प्रकार :

दीर्घकालात जेव्हा सर्व घटक वाढवले जातात, तेव्हा उत्पादन कसे बदलते हे परिमाण प्रत्यय नियमामध्ये समजते.

वाढत्या फलाचा नियम : सर्व घटक वाढवले असता उत्पादन त्यापेक्षा जास्त वाढते.

स्थिर फलाचा नियम : घटकांच्या वाढीइतकेच उत्पादन वाढते.

घटत्या फलाचा नियम : घटक वाढवले तरी उत्पादन तुलनेने कमी प्रमाणात वाढते.

उत्पादन फलनाचा व्यापाराशी संबंध महत्वाचा आहे, कारण उत्पादन फलन ठरवते की कोणता देश कोणत्या वस्तूचे उत्पादन कार्यक्षमतेने करू शकतो. यावरून देश उत्पादनात विशेषीकरण करतो आणि इतर देशांशी व्यापार करतो.

उत्पादन फलनाचे महत्त्व

- **विशेषीकरण:** उत्पादन फलनाच्या आधारे, प्रत्येक देश त्याच्या संसाधनांची कार्यक्षमता लक्षात घेऊन विशिष्ट वस्तूचे उत्पादन करतो. उदाहरणार्थ, काही देश कृषी उत्पादनात तर काही औद्योगिक उत्पादनात विशेषीकृत असू शकतात.
- **तुलनात्मक खर्च सिद्धांत:** हा सिद्धांत उत्पादन क्षमतेवर आधारित आहे. जेव्हा एक देश दुसऱ्या देशाच्या तुलनेत कमी खर्चात कोणतीही वस्तू तयार करू शकतो, तेव्हा तो त्या वस्तूचा व्यापार करतो. यामुळे दोन्ही देशांना फायदा होतो.

१.३ खर्च विश्लेषण

खर्च विश्लेषणाची संकल्पना:

खर्च विश्लेषण म्हणजे एखाद्या व्यवसायाच्या **उत्पादन प्रक्रियेमध्ये लागणाऱ्या विविध खर्च घटकांचा अभ्यास**. उत्पादनासाठी आवश्यक असणारे सर्व घटक (जसे की श्रम, भांडवल, जमीन, यंत्रसामग्री इत्यादी) वापरताना कोणता खर्च येतो, तो कसा बदलतो आणि त्याचा एकूण नफ्यावर काय परिणाम होतो, हे अभ्यासण्यास **खर्च विश्लेषण** उपयोगी ठरते.

खर्च विश्लेषण म्हणजे उत्पादन प्रक्रियेमध्ये येणाऱ्या विविध खर्च घटकांचा सखोल अभ्यास होय. व्यवसायामध्ये उत्पादन करताना कोणकोणते खर्च येतात, ते खर्च उत्पादनाच्या प्रमाणानुसार कसे बदलतात आणि त्याचा नफ्यावर कसा परिणाम होतो, याचे विश्लेषण करणे म्हणजे खर्च विश्लेषण होय. खर्च विश्लेषणाद्वारे उत्पादनाची कार्यक्षमता, किंमत निर्धारण आणि लाभ प्राप्ती याचा मागोवा घेता येतो.

खर्चाचे प्रकार (Types of Cost):

१. खर्चाचे उत्पादनाच्या पातळीशी संबंधित वर्गीकरण

(अ) एकूण खर्च (Total Cost): वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी जी आदाने वापरली जातात, त्यासाठी उत्पादकाला जो खर्च करावा लागतो त्या खर्चाला एकूण खर्च असे म्हणतात. थोडक्यात घटकांच्या वापरापासून वस्तू निर्माण होईपर्यंतच्या विविध प्रक्रियेवर केलेला खर्च म्हणजे एकूण खर्च होय. एकूण खर्चात स्थिर खर्च व बदलत्या खर्चाचा समावेश होतो.

(ब) सरासरी खर्च (Average Cost): सरासरी खर्च म्हणजे वस्तूचा एक नग निर्माण करण्यासाठी येणारा खर्च होय. वस्तूच्या एकूण उत्पादन खर्चाला वस्तूच्या एकूण नगसंख्येने भागले असता येणाऱ्या खर्चाला सरासरी खर्च असे म्हणतात.

सरासरी खर्च = एकूण उत्पादन खर्च ÷ एकूण उत्पादीत नगसंख्या

(क) सीमांत खर्च (Marginal Cost): वस्तूच्या उत्पादनात एका नगाने वाढ केल्यास एकूण उत्पादन खर्चात होणारी निव्वळ वाढ म्हणजे सीमांत खर्च होय. वस्तूच्या शेवटच्या नगाच्या निर्मितीमुळे एकूण खर्चात पडणारी निव्वळ भर किंवा वाढ म्हणजे सीमांत खर्च होय.

एकूण उत्पादन खर्चात होणाऱ्या बदलाला वस्तूच्या नगसंख्येतील बदलाने भागल्यास येणारा खर्च म्हणजे सीमांत खर्च असतो.

सीमांत खर्च = एकूण खर्चातील बदल ÷ वस्तूच्या नगसंख्येतील बदल

२. खर्चाचे वेळेनुसार वर्गीकरण

(अ) अल्पकालीन खर्च (Short Run Costs): अल्पकालीन अवधीत काही उत्पादन घटक स्थिर (Fixed Inputs) असतात, त्यामुळे काही खर्च बदलत नाहीत.

- **स्थिर खर्च (Fixed Cost - FC):**

उत्पादन असो वा नसो, जे खर्च कायम राहतात. उदा. भाडे, व्याज, विमा.

FC = Constant

- **बदलता खर्च (Variable Cost - VC):**

उत्पादनाच्या प्रमाणावर आधारित खर्च. उदा. कच्चा माल, मजुरी, इंधन.

VC = f(Q)

- **एकूण खर्च (Total Cost - TC):**

TC = FC + VC

(ब) दीर्घकालीन खर्च (Long Run Costs): दीर्घकालात सर्व उत्पादन घटक बदलता येतात, त्यामुळे सर्व खर्च बदलते स्वरूप धारण करतात (No fixed cost in the long run)

३. लेखांकन व आर्थिक दृष्टिकोनातून खर्चाचे वर्गीकरण:

खर्चाचे वर्गीकरण लेखांकन आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून दोन मुख्य श्रेण्या बनवते: लेखांकन खर्च आणि आर्थिक खर्च. चला त्यांचा तपशील पाहूया:

(अ) लेखांकन खर्च (Accounting Costs)

लेखांकन खर्च म्हणजे उघड खर्च (Explicit Costs) जे प्रत्यक्ष रोख रकमेच्या स्वरूपात खर्च केले जातात. हे खर्च व्यवसायाच्या कार्यप्रणालीत थेट नोंदले जातात आणि यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- पगार: कामगारांचे वेतन, बोनस, आणि इतर भत्ते.
- कच्चा माल: उत्पादनासाठी लागणारा कच्चा माल.
- वाहतूक: मालाची वाहतूक करण्यासाठी लागणारे खर्च, जसे की ट्रान्सपोर्टेशन चार्जेस.

(ब) आर्थिक खर्च (Economic Costs)

आर्थिक खर्च म्हणजे लेखांकन खर्च + संधि खर्च (Opportunity Cost). यामध्ये खालील घटकांचा समावेश असतो:

- लेखांकन खर्च: वरील उघड खर्च.
- संधि खर्च: वापरले गेलेल्या संसाधनांचा पर्यायी वापर गमावल्यामुळे होणारा संभाव्य नफा. उदाहरणार्थ, जर तुम्ही तुमचा वेळ किंवा भांडवल एका व्यवसायात गुंतवला तर त्या गुंतवणुकीवर मिळू शकणारा नफा गमावला जातो.

४. खर्चाचे व्यवहार स्वरूपानुसार वर्गीकरण:

(अ) उघड / प्रकट खर्च (Explicit Costs)

उघड खर्च म्हणजे असे खर्च जे व्यवसायाच्या कार्यप्रणालीत थेट नोंदले जातात. हे खर्च लेखा पुस्तिकेत स्पष्टपणे दिसतात आणि यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- मजुरी: कामगारांचे वेतन, बोनस, आणि इतर भत्ते.
- किरकोळ वस्तू: कच्चा माल, उपकरणे, भाडे, वीज, पाणी इत्यादी.

(ब) गुप्त खर्च / अप्रकट खर्च (Implicit Costs)

गुप्त खर्च म्हणजे असे खर्च जे थेट नोंदले जात नाहीत, परंतु संसाधनांचा वापर झालेला असतो. हे खर्च व्यवसायाच्या निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वाचे असतात. उदाहरणे:

- मालकाचा स्वतःचा वेळ: व्यवसाय चालवण्यासाठी मालकाने गमावलेला वेळ.
- स्वतःचे भांडवल: मालकाने व्यवसायात गुंतवलेले पैसे, ज्यावर त्याला दुसऱ्या ठिकाणी व्याज मिळू शकले असते.

(क) संधि खर्च (Opportunity Cost)

संधि खर्च म्हणजे एखाद्या निर्णयामुळे गमावलेल्या सर्वोत्तम पर्यायाचा मूल्य. म्हणजेच, जेव्हा आपण एक पर्याय निवडतो, तेव्हा दुसऱ्या पर्यायावरून मिळणारे फायदे गमावतो. उदाहरणार्थ: जर तुम्ही तुमचा वेळ एका व्यवसायात गुंतवला तर तुम्हाला दुसऱ्या व्यवसायात मिळू शकणारा नफा गमवावा लागतो.

५. उत्पादन स्वरूपावर आधारित खर्च:**(अ) पूर्ण खर्च (Total Cost - TC):**

निर्दिष्ट प्रमाणात उत्पादन करण्यासाठी येणारा एकूण खर्च.

(ब) मर्यादित खर्च (Incremental Cost):

उत्पादन किंवा उपक्रम वाढवल्यास येणारा अतिरिक्त खर्च.

(क) दुर्लक्षित खर्च (Sunk Cost):

ज्याची भरपाई किंवा पुनर्प्राप्ती शक्य नाही. उदा. यंत्रसामग्रीची स्थापना खर्च – निर्णय बदलल्यानंतरही तो खर्च गेला आहे.

६. इतर विशेष प्रकारचे खर्च:

खर्च प्रकार	अर्थ
सामाजिक खर्च (Social Cost)	उत्पादन प्रक्रियेमुळे समाजावर होणारे अप्रत्यक्ष परिणाम (उदा. प्रदूषण)
खाजगी खर्च (Private Cost)	उत्पादकाने स्वतः केलेला खर्च
सहायक खर्च (Supplementary Cost)	FC पेक्षा जास्त, पण कमी खर्चाच्या रूपात बदलणारा खर्च
वैकल्पिक खर्च (Alternative Cost)	एका पर्यायाच्या ऐवजी दुसऱ्या पर्यायाचा विचार
प्रस्थापित खर्च (Established Cost)	उत्पादनाच्या काही प्रमाणासाठी निश्चित झालेला प्रारंभिक खर्च

खर्चाचे प्रकार समजून घेतल्याने व्यवसाय धोरणे, उत्पादन क्षमता, किंमत धोरण, नफा कमाई आणि संसाधनांचे इष्टतम वाटप यामध्ये अचूकता साधता येते. म्हणून खर्च विश्लेषण हे उत्पादन अर्थशास्त्राचे अत्यंत मूलभूत व सशक्त साधन आहे.

१.४ तौलनिक खर्च लाभ – संकल्पना

तौलनिक खर्च लाभ (Comparative Cost Advantage) म्हणजे एखाद्या देशाने अशा वस्तूचे उत्पादन करणे, ज्यामध्ये त्याला तुलनात्मकदृष्ट्या कमी संधित्याग खर्च करावा लागतो. म्हणजेच, जर एखादा देश एका वस्तूचे उत्पादन करताना दुसऱ्या वस्तूच्या तुलनेत कमी संधित्याग खर्च (opportunity cost) करत असेल, तर त्या वस्तूमध्ये त्या देशाला तौलनिक खर्च लाभ असतो.

ही संकल्पना डेव्हिड रिकार्डो यांनी मांडली असून, यामध्ये असे सांगितले जाते की जरी एखादा देश दोन्ही वस्तूंमध्ये दुसऱ्या देशाच्या तुलनेत अधिक कार्यक्षम असला, तरी व्यापार दोघांनाही फायदेशीर ठरतो, कारण फायदे संधित्याग खर्चाच्या तुलनेवर आधारित असतात.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील तौलनिक खर्च लाभाचे महत्त्व

तौलनिक खर्च लाभ (Comparative Cost Advantage) ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान राखते. यामुळेच वेगवेगळ्या देशांमध्ये विशेषीकरण (Specialization) होऊन वास्तविक आर्थिक लाभ मिळवता येतो.

- १. विशेषीकरणास प्रोत्साहन:** प्रत्येक देश त्या वस्तूंमध्ये विशेषीकरण करतो, ज्या वस्तूंमध्ये त्याला तुलनात्मक खर्च लाभ असतो. त्यामुळे उत्पादन कार्यक्षमतेत वाढ होते.
- २. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर:** देश आपले संसाधन त्या उत्पादनासाठी वापरतात, जिथे संधित्याग खर्च कमी आहे. त्यामुळे संसाधनांचा अधिक फायदेशीर उपयोग होतो.
- ३. उच्च उत्पादन क्षमता:** विशेषीकरणामुळे एकूण उत्पादनात वाढ होते, जे संपूर्ण जगाच्या आर्थिक विकासासाठी उपयुक्त ठरते.
- ४. वाढलेला व्यापार आणि परस्पर लाभ:** सर्व देश परस्पर व्यापार करून एकमेकांच्या तुलनात्मक लाभाचा फायदा घेतात. त्यामुळे प्रत्येक देशाला वस्तू स्वस्त दरात मिळतात.
- ५. उपभोगाच्या संधीत वाढ:** व्यापारामुळे देश अधिक प्रकारच्या व अधिक प्रमाणात वस्तू उपलब्ध करून घेतात. त्यामुळे नागरिकांचा उपभोग स्तर (standard of living) सुधारतो.
- ६. स्पर्धात्मक वाढ:** तुलनात्मक लाभामुळे देशांना जागतिक बाजारपेठेत आपली उत्पादने स्पर्धात्मक दराने विक्री करण्याची संधी मिळते.

तौलनिक खर्च लाभाचे तत्त्व हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे मूळ तत्त्व आहे. यामुळेच व्यापार केवळ कार्यक्षमतेवर नव्हे तर संधित्याग खर्चाच्या तुलनेवर आधारित असतो. त्यामुळे जगातील प्रत्येक देशाला व्यापारामधून फायदा होतो आणि जागतिक अर्थव्यवस्था समतोल व कार्यक्षम बनते.

१६ व्या शतकात युरोपमध्ये व्यापारवाद (Mercantilism) या अर्थधोरणाचा प्रभाव होता. या धोरणानुसार, देशाची संपत्ती म्हणजे सोनं-चांदी यांचा साठा, आणि त्या साठ्याची वाढ ही निर्यातीवर भर आणि आयातीवर बंधनं घालून साधली जात असे. या संरक्षित व्यापार धोरणावर अँडम स्मिथ यांनी "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" (1776) या ग्रंथात जोरदार टीका केली. त्यांनी मुक्त व्यापाराचे (Free Trade) समर्थन करताना "निरपेक्ष खर्च लाभ (Absolute Cost Advantage)" या संकल्पनेचा पुरस्कार केला.

अँडम स्मिथच्या मते, देशांनी त्या वस्तूंचे उत्पादन करावे ज्यात त्यांना निरपेक्ष खर्च लाभ आहे आणि इतर वस्तू त्या देशांकडून आयात कराव्यात. त्यामुळे दोन्ही देशांचे लाभ वाढतात. पण अँडम स्मिथच्या या संकल्पनेची मर्यादा अशी होती की जर एखाद्या देशाला कोणत्याही वस्तूमध्ये निरपेक्ष लाभ नसेल, तर त्याला व्यापाराचा लाभ होणार नाही.

हीच मर्यादा डेव्हिड रिकार्डो यांनी तौलनिक खर्च सिद्धांत (Comparative Cost Theory) मांडून दूर केली. रिकार्डोने सिद्ध केले की, जर एखाद्या देशाला कोणत्याही वस्तूमध्ये निरपेक्ष लाभ नसेल, तरीही तुलनात्मक खर्च कमी असेल तर व्यापारातून फायदा मिळू शकतो. म्हणजेच, निरपेक्ष खर्च लाभ ही आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी आवश्यक अट नाही, ही अत्यंत महत्त्वाची मांडणी रिकार्डोच्या सिद्धांतातून झाली.

डेव्हिड रिकार्डो यांनी 1817 साली प्रकाशित झालेल्या "The Principles of Political Economy and Taxation" या ग्रंथामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा एक शुद्ध आणि वैज्ञानिक सिद्धांत मांडला.

या सिद्धांताचा केंद्रबिंदू म्हणजे तौलनिक लाभ (Comparative Advantage) ही संकल्पना होय. यापूर्वी रॉबर्ट टॉरेन्स यांनीही 1815 मध्ये ही संकल्पना मांडली होती, परंतु रिकार्डो यांनी ती अधिक स्पष्ट, तर्कशुद्ध आणि प्रभावी पद्धतीने मांडली.

रिकार्डो यांच्या मते, प्रत्येक देशाने अशा वस्तूंचे उत्पादन करावे, ज्या वस्तूंमध्ये त्याला तुलनात्मक खर्च लाभ आहे, म्हणजेच ज्या वस्तूंचे उत्पादन करताना त्याला इतर वस्तूंपेक्षा कमी संधिसाधन खर्च करावा लागतो. यामुळे विशेषीकरण (Specialization) होते आणि देश आपसात व्यापार करून परस्पर लाभ प्राप्त करतात. यामुळे संपूर्ण जगाचे एकूण उत्पादन व उपभोग पातळी वाढते.

रिकार्डो यांचे विचार:

रिकार्डो यांचे एक अजरामर विधान आजही आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या तत्वज्ञानाला अधोरेखित करते:

"It is important to the happiness of mankind that our enjoyment should be increased by the better distribution of labour – by each country producing those commodities for which, by its situation,

climate, and other natural or artificial advantages, it is adapted, and by exchanging them for the commodities of other countries."

याचा अर्थ असा की, प्रत्येक देशाने आपल्या हवामान, नैसर्गिक संसाधने किंवा इतर कृत्रिम लाभांनुसार अशाच वस्तूंचे उत्पादन करावे ज्या वस्तू उत्पादनात तो देश अधिक कुशल आहे, आणि इतर देशांशी त्या वस्तूंचा विनिमय करावा. यामुळे संपूर्ण मानवजातीच्या सुखात वाढ होण्यास मदत होते.

डेव्हिड रिकार्डो यांनी मांडलेला तौलनिक खर्च सिद्धांत (Comparative Cost Theory) हा त्यांच्या श्रममूल्य सिद्धांतावर (Labour Theory of Value) आधारित आहे.

या सिद्धांतानुसार, कोणत्याही वस्तूची किंमत तिच्या उत्पादनासाठी लागणाऱ्या श्रमाच्या प्रमाणावर निश्चित होते. ज्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी तुलनात्मकदृष्ट्या कमी श्रम लागतो, त्या वस्तूची उत्पादन किंमत कमी येते, आणि त्या वस्तूचे उत्पादन त्या देशासाठी फायदेशीर ठरते.

रिकार्डो यांच्या मते,

"विविध वस्तू उत्पादनासाठी जास्त किंवा कमी श्रम लागतो आणि त्यामुळे त्यांचा श्रमातील खर्च वेगवेगळा असतो. हाच श्रमातील खर्च त्या वस्तूंच्या किंमती ठरवितो."

श्रममूल्य सिद्धांताची मर्यादा – आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भात

रिकार्डोने स्पष्टपणे सांगितले की, ज्या तत्वांवर आधारित अंतर्गत व्यापारामध्ये किंमती ठरतात, त्याच तत्वांनुसार आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये किंमती निश्चित होत नाहीत. अंतर्गत व्यापारासाठी श्रममूल्य सिद्धांत योग्य ठरतो, परंतु आंतरराष्ट्रीय व्यापारात त्याची मर्यादा आहे.

याचे कारण म्हणजे:

1. देशांतर्गत पातळीवर श्रमिक गतिशील असतात, म्हणजेच एका उद्योगातून दुसऱ्या उद्योगात ते सहजतेने स्थलांतर करू शकतात.
2. परंतु देशांदरम्यान श्रमिकांचे स्थलांतर शक्य नसते, त्यामुळे श्रमाची किंमत आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्थिर राहू शकत नाही.

उदाहरणार्थ, जर दोन देशांमध्ये विशिष्ट वस्तूसाठी लागणाऱ्या श्रमाचे प्रमाण पूर्वनिर्धारित असेल, तर त्या वस्तूचे विनिमय मूल्य (terms of exchange) श्रमाच्या प्रमाणावर आधारित असेल. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात विनिमय मूल्य बाजारातील मागणी-पुरवठा, किंमत लवचिकता, आणि अन्य घटकांवर अवलंबून ठरते. जर विनिमय दर थोडासा जरी बदलला, तरी बाजार यंत्रणा त्याला समायोजित करून देते.

डेव्हिड रिकार्डो यांच्या तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांतानुसार, प्रत्येक देशाने त्याच वस्तूचे उत्पादन करावे, ज्यात त्याचा तुलनात्मक खर्च कमी असतो, म्हणजेच इतर वस्तूच्या तुलनेत कमी संधिसाधन खर्च लागतो.

हे समजण्यासाठी एक सोपे उदाहरण पाहूया:

उदाहरण: इंग्लंड व पोर्तुगाल

वस्तू	पोर्तुगालमध्ये लागणारे श्रमिक	इंग्लंडमध्ये लागणारे श्रमिक
कापड (1 युनिट)	10 श्रमिक	100 श्रमिक
दारू (1 युनिट)	80 श्रमिक	120 श्रमिक

या उदाहरणावरून दिसून येते की, दोन्ही वस्तूंच्या उत्पादनासाठी पोर्तुगालमध्ये लागणारा श्रम कमी आहे, म्हणजेच पोर्तुगालला दोन्ही वस्तूंत 'निरपेक्ष खर्च लाभ' (Absolute Cost Advantage) आहे.

पण तुलनात्मक खर्च लाभ काय सांगतो? या सिद्धांतात महत्वाचे आहे "कशात तुलनात्मकदृष्ट्या कमी खर्च आहे?"

आता तुलनात्मक खर्च पाहूया:

► पोर्तुगालमध्ये:

- 1 युनिट दारू तयार करताना किती कापड उत्पादन गमावतो? $\rightarrow 80/10 = 8$ युनिट कापड
- म्हणजे, 1 युनिट दारूसाठी तुलनात्मक खर्च = 8 युनिट कापड

► इंग्लंडमध्ये:

- 1 युनिट दारू तयार करताना किती कापड उत्पादन गमावतो? $\rightarrow 120/100 = 1.2$ युनिट कापड
- म्हणजे, 1 युनिट दारूसाठी तुलनात्मक खर्च = 1.2 युनिट कापड

→ याचा अर्थ इंग्लंडमध्ये दारू उत्पादनाचा तुलनात्मक खर्च कमी आहे, त्यामुळे इंग्लंडने दारूचे उत्पादन करावे, जरी त्याचा निरपेक्ष खर्च जास्त असला तरी!

→ पोर्तुगालने कापडाचे उत्पादन करावे, कारण तिथे दारूच्या तुलनेत कापड उत्पादन तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक फायदेशीर आहे.

निरपेक्ष खर्च पाहता पोर्तुगाल सर्वच वस्तूंमध्ये श्रेष्ठ आहे. पण तुलनात्मक खर्च विश्लेषणातून दोन्ही देशांना व्यापारातून लाभ मिळू शकतो. प्रत्येक देशाने त्याच्या तुलनात्मक खर्च

लाभानुसार उत्पादन व व्यापार केल्यास दोघांनाही फायदा होतो. हेच तुलनात्मक खर्च सिद्धांताचे वैशिष्ट्य आहे.

गृहितके (Assumptions) : या सिद्धांतात असे गृहित मानले आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यापार केवळ दोन देशांमध्ये होतो आणि प्रत्येक देश फक्त दोन वस्तूंच्या उत्पादनात सहभागी असतो.

- उत्पादन प्रक्रियेसाठी केवळ श्रम हा एकमेव उत्पादन घटक वापरला जातो; इतर घटकांचा विचार केला जात नाही.
- प्रत्येक देशामधील श्रमिकांची उत्पादकता स्थिर आहे, म्हणजेच प्रत्येक युनिट वस्तूच्या उत्पादनासाठी लागणाऱ्या श्रमाच्या प्रमाणात कोणताही बदल होत नाही.
- प्रत्येक देशाच्या अंतर्गत श्रम संसाधने पूर्णतः गतिशील असतात, म्हणजेच श्रमिक एका उत्पादनातून दुसऱ्या उत्पादनात सहजपणे हलवता येतात, पण श्रमिकांचे आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर शक्य नसते.
- वस्तूंच्या विनिमयाचे दर तुलनात्मक खर्चावर आधारित ठरतात. म्हणजेच, एका वस्तूच्या बदल्यात दुसरी वस्तू किती युनिटमध्ये मिळेल हे तुलनात्मक खर्चानुसार निश्चित होते.
- या सिद्धांतात असे गृहित मानले आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यापार करताना कोणताही वाहतूक खर्च होत नाही, म्हणजेच वस्तूंचा स्थानांतर खर्च शून्य असतो.
- सर्व बाजारात परिपूर्ण स्पर्धा अस्तित्वात असल्याचे मानले जाते, त्यामुळे कोणत्याही उत्पादकाला किंवा ग्राहकाला बाजारभावावर नियंत्रण ठेवता येत नाही.

तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांतावर टीका (Criticism of Comparative Cost Advantage Theory):

- हे सिद्धांत अतिशय साधारण गृहितकांवर आधारित आहेत, जे प्रत्यक्ष व्यवहारात अपूर्ण व अवास्तव ठरतात. उदाहरणार्थ, प्रत्यक्षात उत्पादनासाठी फक्त श्रम घटकच नाही, तर भांडवल, जमीन, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन हे घटकही महत्वाचे असतात.
- सर्व देशांत श्रमिकांची उत्पादकता स्थिर राहते हे गृहितक वास्तवाशी सुसंगत नाही. वास्तवात श्रमिकांची कार्यक्षमता वेळोवेळी बदलत असते व तांत्रिक प्रगतीमुळे उत्पादकतेत सुधारणा होते.
- श्रम हे एकमेव उत्पादन घटक असल्याने इतर घटकांच्या भूमिकेचा विचार केला जात नाही. यामुळे उत्पादन प्रक्रियेची वास्तविक गुंतागुंत या सिद्धांतातून प्रतिबिंबित होत नाही.

- देशांतर्गत श्रमिकांचे संपूर्ण गतिशीलतेचे गृहितकही अवास्तव आहे. प्रत्यक्षात अनेक अडचणी, कौशल्यातील फरक, सामाजिक कारणे यामुळे श्रमिकांचे उत्पादन क्षेत्रांमध्ये मुक्त हालचाल शक्य नसते.
- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर श्रमांचे स्थलांतर होत नाही हे गृहितकही व्यावहारिक नाही. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात कौशल्ययुक्त व शिक्षित श्रमिक आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थलांतर करत असतात.
- सिद्धांतात वाहतूक खर्चाचा विचार केलेला नाही, जो वास्तविक व्यापारासाठी अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. वाहतूक खर्चामुळे तुलनात्मक लाभ नष्ट होण्याची शक्यता असते.
- परिपूर्ण स्पर्धा हे गृहितकही आजच्या युगात वास्तवाशी सुसंगत नाही. आज अनेक उद्योग व देश हे अपूर्ण स्पर्धेच्या व संरक्षणात्मक धोरणांत कार्यरत आहेत.
- तुलनात्मक खर्च केवळ श्रमाच्या आधारावर मोजल्याने किंमती, चलनमूल्ये, मागणी व पुरवठा यांचे प्रभाव नाकारले जातात. हे घटक व्यापाराच्या दिशा व प्रमाणावर प्रभाव टाकतात, पण सिद्धांतात त्याचा विचार नाही.

डेव्हिड रिकार्डो यांनी मांडलेला तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांत हा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे विश्लेषण करणारा एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत आहे. या सिद्धांतामध्ये असे स्पष्टपणे सांगितले आहे की, एखादा देश जर एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनात तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक लाभदायक असेल, तर त्याने त्या वस्तूच्या उत्पादनात विशेषीकरण करावे आणि इतर वस्तू आयात कराव्यात.

हा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मूलभूत कारणांचे स्पष्टीकरण देतो आणि मुक्त व्यापार धोरणाचे समर्थन करतो. यामुळे देशांमध्ये उत्पादनाच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो, आणि सर्व देशांना व्यापारातून नफा मिळतो.

जरी या सिद्धांतावर अनेक टीका झाल्या असल्या, तरीही आजही या सिद्धांताचे शैक्षणिक व ऐतिहासिक महत्त्व मोठे आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी हा सिद्धांत एक मूलभूत पाया ठरतो.

१.६ एकजिनसी (Homogeneous) आणि विषम (heterogeneous) घटकांमुळे व्यापारात होणाऱ्या लाभांचे विश्लेषण

१. एकजिनसी (Homogeneous) घटकांमुळे होणारे लाभ:

एकजिनसी घटक म्हणजे असे घटक जे एकसारखे, तुलनात्मक आणि एकसंध स्वरूपाचे असतात — जसे की समान श्रम क्षमता, एकसारखी उत्पादकता, तंत्रज्ञान, नैसर्गिक संसाधने इत्यादी. जर दोन देशांमध्ये हे घटक समसमान असतील, तरीही व्यापार फायदेशीर होतो. हे सिद्ध करण्यात तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांत सक्षम ठरतो.

- **विशेषीकरण व कार्यक्षमता:** एकसमान संसाधने असूनही तुलनात्मक खर्च फरकामुळे एखादा देश विशिष्ट उत्पादनात अधिक कार्यक्षम असतो. त्यामुळे उत्पादनात विशेषीकरण घडते आणि व्यापारातून लाभ मिळतो.
- **व्यापाराचा विस्तार:** समसमान घटक असतानाही उत्पादनातील तुलनात्मक क्षमता वेगवेगळी असते, ज्यामुळे देश एकमेकांशी वस्तूंचा विनिमय करून लाभ घेतात.
- **उदाहरण:** जर दोन देशांमध्ये श्रम क्षमतेत फारसा फरक नसेल, तरी एक देश तांदूळ उत्पादनात तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक कार्यक्षम असेल, तर दुसरा देश गहू उत्पादनात. अशावेळी दोघेही देश व्यापार करून परस्पर लाभ प्राप्त करतात.

२. विषम (Heterogeneous) घटकांमुळे होणारे लाभ:

विषम घटक म्हणजे असे घटक जे देशागणिक भिन्न स्वरूपाचे असतात — जसे की हवामान, जमीन प्रकार, नैसर्गिक संसाधने, तंत्रज्ञान, श्रम कौशल्य, भांडवल साठा, संस्थात्मक रचना इत्यादी.

- **संपत्तीचे नैसर्गिक वितरण:** विविध देशांमध्ये नैसर्गिक संसाधनांचा वितरण वेगळा असतो. त्यामुळे विशिष्ट देश विशिष्ट वस्तू उत्पादनात नैसर्गिकरित्या अधिक सक्षम असतो.
- **तंत्रज्ञान व उत्पादन कौशल्यातील फरक:** तंत्रज्ञानातील विविधता, उद्योगधंद्यांची सुसज्जता व कामगारांचे कौशल्य यामुळे व्यापाराचा संधीचा विस्तार होतो.
- **हवामान व भौगोलिक स्थितीचा लाभ:** काही देश विशिष्ट कृषी उत्पादनात अधिक प्रवीण असतात, कारण त्यांचे हवामान व भौगोलिक परिस्थिती अनुकूल असते.
- **उदाहरण:** भारत जास्त कामगार आधारित उत्पादनात प्रवीण आहे, तर अमेरिका भांडवल व तंत्रज्ञान आधारित उत्पादनात. दोघांमध्ये विषमता असूनही, वस्तू व सेवा यांच्या देवाण-घेवाणीतून दोघांनाही नफा होतो.

"एकजिनसी घटकांच्या तुलनात्मक वापरातून आणि विषम घटकांच्या विशिष्ट लाभांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार अधिक परिणामकारक व लाभदायक होतो."

१.७ सारांश

या प्रकरणात आपण उत्पादन फलन, खर्च फलन आणि तुलनात्मक खर्च लाभ या संकल्पनांचा अभ्यास केला. डेव्हिड रिकार्डो यांच्या तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांतानुसार, एखादा देश तुलनात्मकदृष्ट्या कमी खर्चाने ज्या वस्तूचे उत्पादन करू शकतो, त्यामध्ये विशेषीकरण करून व्यापारातून नफा मिळवू शकतो.

निरपेक्ष खर्च लाभ नसतानाही तुलनात्मक खर्च लाभामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार शक्य होतो आणि दोन्ही देशांना फायदेशीर ठरतो. यामुळे संसाधनांचे कार्यक्षम वितरण होते आणि जागतिक उत्पादन क्षमता वाढते.

तसेच, एकजिनसी (homogeneous) आणि विषम (heterogeneous) घटकांच्या आधारेही व्यापार लाभ स्पष्ट होतो. या संपूर्ण प्रकरणातून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सैद्धांतिक पायाभूत गोष्टी स्पष्ट होतात व व्यापाराचे आर्थिक महत्त्व अधोरेखित होते.

१.८ प्रश्न

- उत्पादन फलन म्हणजे काय?
- खर्च फलन म्हणजे काय?
- तुलनात्मक खर्च लाभ संकल्पना स्पष्ट करा.
- रिकार्डो यांचा तुलनात्मक खर्च लाभ सिद्धांत सांगा.
- समसमान आणि विषम उत्पादन घटक म्हणजे काय?
- तुलनात्मक खर्च सिद्धांताच्या अटी कोणत्या आहेत?
- तुलनात्मक खर्च सिद्धांतावर केलेली टीका लिहा.

१.९ संदर्भ

- डॉ. एम. एल. जिंगन – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र (International Economics)
- डॉ. डी. एम. मिथानी – आंतरराष्ट्रीय व्यापार व सहकार्य
- डॉ. सुधाकर पाटील – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र
- डॉ. आर. आर. भालेराव – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र: एक अभ्यास
- यु. जी. सी. व विद्यापीठ अनुदान आयोग मान्यताप्राप्त M.A. अभ्यासक्रमाच्या पाठ्यपुस्तकांची मराठी रूपांतरे
- मुंबई विद्यापीठ – M.A. Economics (आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र) अभ्यासक्रम संदर्भ ग्रंथ

व्यापार सिद्धांत - २

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत
- २.३ स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांत
- २.४ रायब्रिन्स्की सिद्धांत
- २.५ घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांत
- २.६ लिओन्टिएफ विरोधाभास
- २.७ विशिष्ट-घटक मॉडेल (अल्पकालीन अंदाज)
- २.८ सारांश
- २.९ प्रश्न
- २.१० संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

१. हेक्शर-ओहलिन, स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन, रायब्रिन्स्की सिद्धांत, घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांत समजून घेणे आणि त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भूमिका स्पष्ट करणे.
२. लिओन्टिएफ विरोधाभास आणि त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर होणाऱ्या प्रभावांचे विश्लेषण करणे.
३. विशिष्ट-घटक मॉडेलचा अभ्यास करून अल्पकालीन व्यापाराच्या परिणामांचा आढावा घेणे.
४. घटक विपुलतेच्या प्रभावाने व्यापार आणि आर्थिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे.
५. संबंधित सिद्धांतांची प्रायोगिक वैधता तपासून त्यांचे वास्तविक जीवनातील उदाहरणांसह विश्लेषण करणे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक अत्यंत महत्वाचा भाग आहे, जो विविध देशांच्या आर्थिक विकास, संसाधनांच्या वापर आणि वस्तू-सेवा यांच्या वितरणावर मोठा प्रभाव टाकतो. व्यापाराच्या विविध सिद्धांतांचा अभ्यास करून प्रत्येक देशाच्या व्यापार धोरणांचा आणि व्यापारातील सहभागाचा सखोल अर्थ समजून घेता येतो.

हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत, स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांत, रायबिझन्स्की प्रमेय आणि घटक-किंमत समीकरण सिद्धांत या सर्वांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भूमिका बजावतात. या सिद्धांतांच्या मदतीने, देशातील विविध घटक (जसे की श्रम, भांडवल, जमिन इत्यादी) आणि त्यांचा व्यापारावर होणारा प्रभाव समजून घेतला जातो. विशेषतः घटक विपुलतेच्या प्रभावाचा अभ्यास करून, व्यापारामुळे देशांच्या आर्थिक वाढीला कशी गती मिळू शकते, यावर विचार केला जातो.

या प्रकरणात, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या विविध सिद्धांतांचा आणि त्यांच्या व्यावहारिक आणि प्रायोगिक वैधतेचा सखोल अभ्यास करण्यात येईल. हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत, लिओन्टिएफ विरोधाभास, तसेच विशिष्ट-घटक मॉडेल आणि इतर संबंधित सिद्धांतांच्या आधारे व्यापाराच्या संकल्पनांचा अधिक व्यापकपणे समज घेतला जाईल.

२.२ हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत

बर्टिल ओहलीन यांच्या साधारण समतोलाने परीक्षण केल्यास आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या समस्यांबरोबर व्यवहारातील उपयोग आंतरराष्ट्रीय व्यापारात दिसून येतो. देशात उत्पादन घटकांच्या किंमती आणि घटकांच्या देणग्यासंबंधी उपलब्धतेवरून प्रादेशिक व्यापार आणि उत्पादनाच्या विशेषीकरणाची पद्धत मुख्यतः ठरविली जाते. घटकांच्या देणग्या वेगवेगळ्या असतात म्हणून श्रीमंत देशांचा भांडवलाचा उपयोग करण्याकडे कल असतो आणि श्रमिकांचा पुरवठा श्रीमंत देशात केला जातो. तसेच श्रमप्रधान वस्तूंची निर्यात केली जाते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे मुख्य कारण म्हणजे इतर प्रदेशातून कमी किंमतीत वस्तू खरेदी केल्या जातात. विशेषीकरणामुळे आणि घटकांच्या देणगीमुळे उत्पादन खर्च कमी येतो. त्यामुळे वस्तूंच्या किंमतीत फरक दिसून येतो. हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे मुख्य कारण आहे.

हेक्शर-ओहलीन सिद्धांताची गृहीते (Assumptions of the Theory):

हेक्शर-ओहलीन सिद्धांत पुढील गृहितांवर आधारित आहे:

- १) सिद्धांतात दोन देश, दोन वस्तू, दोन उत्पादन घटक (श्रम व भांडवल) गृहीत धरले आहे. हा सिद्धांत $2 \times 2 \times 2$ प्रतिमान आहे.
- २) अर्थव्यवस्थेत संसाधनांमध्ये पूर्ण रोजगार असतो.
- ३) वस्तू बाजार व घटक बाजारात पूर्ण स्पर्धा अस्तित्वात असते.

- ४) दोन वेगवेगळ्या वस्तूंच्या उत्पादन घटकांची तीव्रता वेगवेगळी असते. काही श्रमप्रधान तर काही भांडवलप्रधान असतात.
- ५) वेगवेगळ्या प्रदेशात उत्पादन घटकांच्या उपलब्धतेत संख्यात्मक स्वरूपाचे भेद असतात. परंतु गुणात्मकदृष्ट्या ते एकजिनसी असतात.
- ६) एकाच प्रदेशात उत्पादन घटक पूर्ण गतिशील असतात. परंतु आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ते पूर्ण अगतिशील असतात.
- ७) दोन देशांत मुक्त व्यापार असतो.
- ८) वस्तूच्या बाबतीत प्रत्येक देशात स्थिर उत्पादनफलाची स्थिती असते.
- ९) वाहतूक खर्चाचा अभाव.
- १०) वेगवेगळ्या वस्तूसाठी उत्पादन फलने वेगवेगळी असतात. परंतु एकाच वस्तूसाठी वेगवेगळ्या देशात ती समान असतात.
- ११) तंत्रज्ञानात कोणताही बदल होत नाही.
- १२) दोन्ही देशात ग्राहकांची पसंती आणि मागणीची रचना विशिष्ट असते
- १३) फक्त एकाच वस्तूच्या उत्पादनात विशेषीकरण देशात होत नाही किंवा पूर्णतः विशेषीकरण होत नाही.
- १४) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात फक्त वस्तूच्या व्यापाराचा समावेश होतो.

हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतात दोन पायाभूत प्रमेय (Theorem) आहेत.

व्यापार सिद्धांत (Theorem):

या सिद्धांतानुसार आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा पाया वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळ्या घटकांच्या देणग्यावर आहे. विशेषीकरण आणि निर्यात वस्तू देणगीच्या विपुलतेबरोबर उपलब्ध साधनांवरही असते. देशात निर्यात वस्तूची मुबलकता असेल आणि देशात स्वस्त साधने असतील तसेच ज्यांना आयात वस्तूंच्या उत्पादनाची गरज असेल, तुलनात्मकदृष्ट्या दुर्मिळ आणि खर्चिक साधनांचा उपयोग हेतूपूर्वक उत्पादनाच्या गरजेसाठी केला जातो.

घटकांची किंमत समानता (Equalisation) :

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा कल दोन देशात घटकांच्या किंमत समानतेवर असतो. म्हणून सिद्धांताचे विश्लेषण घटक देणगी आणि व्यापारविषयक बोलणी पद्धत वेगवेगळ्या अटीत तुलनात्मक फायद्याच्या कारणांचे विश्लेषण केले आहे. दुसऱ्या प्रमेयात किंमत घटकांच्या सारखेपणाची प्रक्रिया या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे परिणाम स्पष्ट केले आहेत.

उत्पादन घटकांची प्रत्यक्षातील विपुलता :

व्यापार सिद्धांत – २

उत्पादन घटकांची प्रत्यक्षातील विपुलता हेक्चर-ओहलीन प्रतिमानानुसार स्पष्ट करता येते. 'अ' देशाकडे इतर देशांच्या तुलनेने भांडवलाचे प्रमाण मोठे असेल तर भांडवली संख्येच्या दृष्टिने 'अ' देशात विपुलता आहे असे म्हणता येते. 'अ' देश तुलनात्मकदृष्ट्या भांडवलसंपन्नतेच्या बाबतीत सरस ठरतो. तर 'ब' देशाकडे श्रमिक संख्या जास्त असते. अशावेळी पुढील सूत्राचा वापर करून उत्पादन घटकांची त्या देशातील विपुलता मोजता येते.

$$कअ / लअ > कब / लब$$

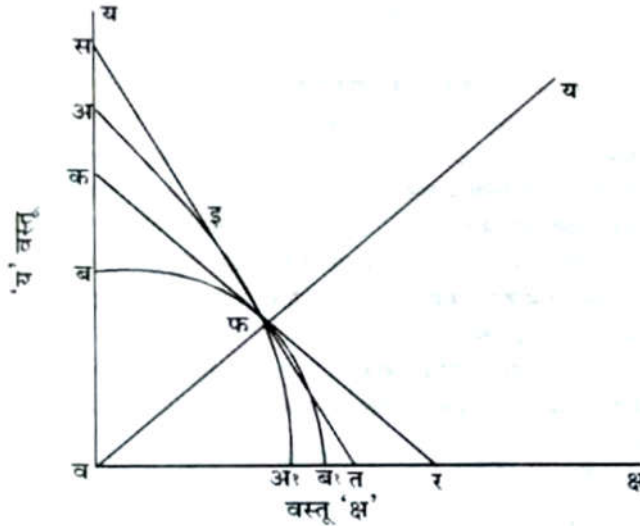
येथे कअ = 'अ' देशात भांडवलाची संख्या

कब = 'ब' देशात भांडवलाची एकूण संख्या

लअ = 'अ' देशात श्रमाची एकूण संख्या

लब = 'ब' देशात श्रमाची एकूण संख्या

पुढे दोन्ही देशांमध्ये विशेषीकरण आणि उत्पादनाची प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे.

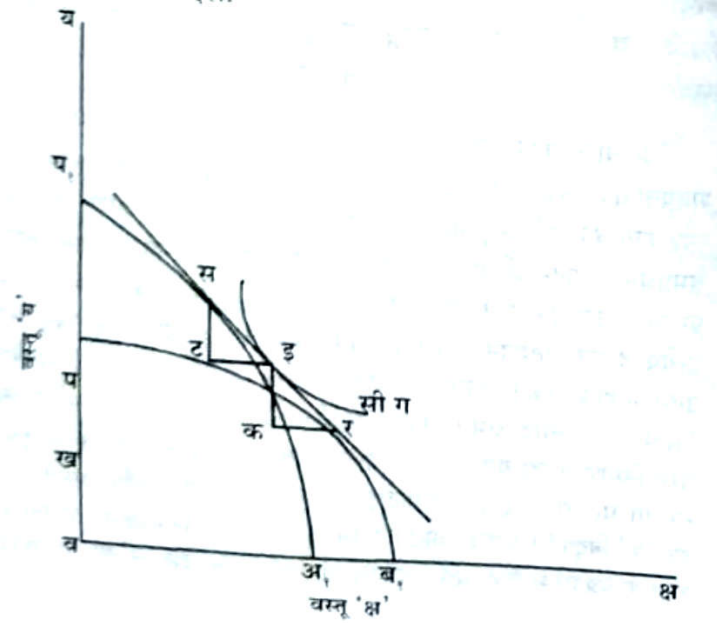
आकृती २.१

'अ'चा उत्पादन शक्यता वक्र 'अअ१' दिला आहे. तर 'ब' देशाचा उत्पादन शक्यता वक्र 'बब१' दिला आहे. उत्पादन शक्यता वक्रांचा अभ्यास करताना हे स्पष्ट होते की 'य' वस्तू भांडवल प्रधान उत्पादन प्रक्रियेतून आणि 'क्ष' वस्तू श्रमप्रधान उत्पादन प्रक्रियेतील आहेत. जर दोन्ही देशांनी दोन्ही वस्तूंचे सारख्याच प्रमाणात उत्पादन केले तर 'वय' एवढे उत्पादन निर्माण करतील. जर त्या प्रत्येक देशांनी उत्पादन विशिष्ट बिंदूपर्यंत केले तर 'अ' देशात 'इ' बिंदू इतके उत्पादन होऊ शकते. कारण त्या ठिकाणी 'सत' ही उत्पादन घटक किंमत रेषा 'अअ१' या उत्पादनक्षमता वक्रास स्पर्श करते. त्यात 'य'च्या 'वस' इतक्या वस्तू निर्माण करता येतील व त्या तुलनेने स्वस्त असतील. पण 'क्ष' वस्तूच्या संख्येत घट होते. 'ब' देश

'फ' बिंदूपर्यंत उत्पादन वाढवेल तेथे 'कर' उत्पादन घटक किंमतरेषा उत्पादन शक्यता वक्रास म्हणजे 'बब' वक्रास स्पर्श करते. 'ब' देश 'क्ष'च्या वर इतक्या संख्येने उत्पादन तौलनिकदृष्ट्या कमी खर्चात करू शकतो. मात्र 'वक' इतके 'य' चे उत्पादन घटते. यावरून निष्कर्ष असा की, उत्पादन घटक मूल्य रेषा 'अ' देशात अधिक उभी आहे. तर 'ब' देशातील 'कर' ही उत्पादन घटक मूल्य रेषा जास्त पसरट आहे. कारण 'कर'चा उतार 'सट' च्या उतारापेक्षा मोठा आहे.

'क्ष' अक्षावरील दोन किंमतरेषेतील फरक असे सूचित करतो की, 'ब' देशात 'क्ष' चे 'वर' इतके उत्पादन केले जाते. कारण ते 'अ' देशातील 'क्ष' वस्तूच्या 'वट' उत्पादनाहून जास्त आहे. (वर > वट) तसेच 'य' वस्तूच्या 'य' अक्षावरील किंमत रेषांमधील फरक असे सूचित करतो की 'अ' देशात 'य' वस्तूचे "वस" एवढे उत्पादन होते. ते 'ब' देशाने 'य' संख्येपर्यंत केलेले 'य' उत्पादनापेक्षा जास्त आहे. (वस < वक). थोडक्यात निष्कर्ष असा की, 'अ' देशात भांडवल विपुलतेमुळे भांडवल प्रधान 'य' वस्तूचे उत्पादन होते तर 'ब' देशात श्रमप्रधान असलेले 'य'चे उत्पादन होते.

यावरून असेही सूचित होते की, भांडवलाची विपुलता असणारा देश भांडवलप्रधान 'य' वस्तूचे उत्पादन करेल आणि श्रमप्रधान देशात उत्पादन वाढविले जाईल.

आकृती २.२

प्रा. झिंगन (Prof. Jhingan) यांच्या मते, 'अ' देशाचा 'अअ१,' हा उत्पादनशक्यता वक्र आहे आणि 'ब' देशाचा 'बब१,' हा उत्पादन शक्यता वक्र आहे. 'अअ,' या वक्रास उत्पादन घटक किंमत वक्र 'स' बिंदूपाशी वक्र करतो. त्यावरून त्या देशाचे भांडवलातील कौशल्य वाढविता येते व त्या देशातील वस्तू उत्पादनापेक्षा आयातीची मागणी जास्त असते. तसेच 'ब' देश 'बब१,' इतके श्रम आधारित वस्तूचे उत्पादन करेल ते 'अ' देशाला 'वअ१,' पेक्षा जास्त असेल. अशा रीतीने प्रत्येक देश आपल्या उत्पादनाची उत्पादन क्षमता नियंत्रित ठेवत असतो.

अशा बाबतीत भांडवली खर्च सारखाच असतो. मागणी किंवा ग्राहकाच्या आवडीनिवडी या बाबतीत दोन्ही देशात समान स्थिती अपेक्षिली असून त्यामध्ये उत्पादनाची मतबंधने घालता येत नाहीत.

व्यापारविषयक अटी संदर्भात दोन देशात त्रिकोणाने स्पष्टीकरण देता येते. 'सकर' या त्रिकोणाने ते दाखविले जाते. 'अ' देशाने 'टस' इतकी 'य' वस्तू निर्यात केली. तर 'टइ' इतक्या मालाची आयात केली जाते. 'ब' देश 'क्ष'च्या 'कर' वस्तू निर्यात करतो आणि 'य'च्या 'कइ' वस्तूंची आयात करतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात हेक्चर-ओहलीन सिद्धांताचे सनातन सिद्धांतावरील श्रेष्ठत्व (Superiority of Heckscher Ohlin Theory over Classical Theory of International Trade):

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतात महत्त्वपूर्ण सुधारणा सनातनवादी सिद्धांतात खालील कारणांनी सुचविल्या आहेत.

१) आंतरप्रादेशिक व्यापाराच्या विशेष बाबतीत आंतरराष्ट्रीय व्यापार : हेक्चर-ओहलीन दृष्टिकोन हा सनातनवादी सिद्धांतापेक्षा श्रेष्ठ आहे. कारण हे मान्य केले पाहिजे की, आंतरप्रादेशिक व्यापाराचा किंवा स्थानिक व्यापाराचा एक विशेष प्रकार म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यापार होय. सनातनवाद्यांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिद्धांत हा आंतरप्रादेशिक व्यापारापासून पूर्णतः भिन्न आहे असे मानतो.

२) सर्वसाधारण समान सिद्धांत: हेक्चर-ओहलीन प्रतिमान अधिक वस्तुस्थिती दर्शक आहे. मूल्यसिद्धांताचा सर्वसाधारण समतोल विकसित केला आहे. त्यामुळे श्रम-मूल्य सिद्धांताच्या संकल्पनेतून सनातन सिद्धांताची सुटका केली आहे.

३) उत्पादनाचे दोन घटक : सनातन सिद्धांतामध्ये 'श्रम' या एकाच उत्पादन घटकाचा विचार केला. हेक्चर-ओहलीन प्रतिमानात श्रम आणि भांडवल या दोन उत्पादन घटकांचा विचार केला आहे. म्हणून सनातन: दृष्टिकोनापेक्षा त्यांचे श्रेष्ठत्व व वस्तुस्थिती मान्य करावी लागते.

४) घटकांच्या देणगीत फरक : उत्पादन घटकांच्या देणगीत प्रत्येक देशात फरक असतो. हा पाया हेक्चर-ओहलीन यांनी घालून दिला. सनातन सिद्धांतात फक्त श्रमाची कार्यक्षमता या एकाच घटकाला पाया मानले आहे. एका घटकाचा दर्जा मान्य केला; परंतु हेक्चर-ओहलीन दृष्टिकोनाने दर्जा आणि संख्या दोन्ही घटकांना श्रमिक आणि भांडवलाला महत्त्व दिले म्हणून हेक्चर ओहलीन सिद्धांत सनातनवादीपेक्षा जास्त वस्तुस्थितीदर्शक आणि श्रेष्ठ ठरतो.

५) घटकांच्या किंमती संबंधात : हेक्चर ओहलीन सिद्धांतात उत्पादन घटकांच्या तुलनात्मक किंमतीच्या फरकामुळे वस्तूच्या किंमतीमध्ये तुलनात्मक फरक निर्माण होतो. मात्र सनातन सिद्धांतात फक्त वस्तूच्या तुलनात्मक किंमतीचा विचार केला आहे.

६) घटकांच्या उत्पादनात फरक: हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये उत्पादकतेतील तुलनात्मक फरकाचा विचार करतो. सनातन सिद्धांत फक्त श्रमाची उत्पादकता विचारात घेतो.

७) तुलनात्मक खर्चातील फरकांच्या कारणांचे स्पष्टीकरण : सॅम्युअलसन (Samuelson) यांनी असे नमूद केले आहे की, सनातन सिद्धांत तुलनात्मक खर्चात किंवा फायद्यातील फरकांचे कारणांचे स्पष्टीकरण करण्यात अपयशी ठरला. येथे हेक्चर-ओहलीन सिद्धांताने समाधानकारक रीतीने स्पष्टीकरण केले आहे.

८) उत्पादन कार्याचा उपयोग: हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतात दोन्ही देशांच्या उत्पादन कार्याची गृहीते पायाभूत आहेत. तर सनातन सिद्धांतात व्यापारी देशांच्या उत्पादनात वेगवेगळेपणा हा पाया आहे.

९) स्थानिय सिद्धांत (Location Theory): हॅबरलर (Haberler) यांच्या मते, हेक्चर-ओहलीन सिद्धांताचे स्थानिय स्पष्टीकरण आंतरराष्ट्रीय व्यापारात महत्वाच्या घटकांच्या जागी (space) स्पष्टीकरण केले आहे. सनातन सिद्धांताने वेगवेगळ्या देशात जागे (space) अभावी बाजार असे म्हटले आहे. मात्र हे वस्तुस्थितीला धरून नाही.

१०) सकारात्मक सिद्धांत: सनातन सिद्धांताचा जोर आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे काय लाभ मिळतात याचे स्पष्टीकरणावर आहे. म्हणून तो कल्याणकारी सिद्धांताशी निगडित आहे. परंतु हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत व्यापार का निर्माण होतो यावर अधिक भर देतो. म्हणून तो शास्त्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा शुद्ध सिद्धांत आहे.

११) पूर्ण विशेषीकरण: हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतामध्ये जेव्हा दोन्ही देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होतात. तेव्हा त्याचा कल एका वस्तूसाठी एका देशात पूर्ण विशेषीकरणावर आहे. त्यात तुलनात्मक खर्चाचे फायदे आणि घटक देणग्या सोयिस्कर असतात. परंतु सनातन सिद्धांतात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मार्गात किंवा देशात पूर्ण विशेषीकरणात पुढाकार घेत नाही.

१२) व्यापाराचे स्वरूप: लँकेस्टर (Lancaster) यांनी असे नमूद केले आहे की, हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत भविष्यकालीन स्थितीबद्दल स्पष्टीकरण करतो. सनातन सिद्धांतामध्ये श्रमिकांचे कौशल्य व कार्यक्षमतेमध्ये असलेल्या फरकामुळे तुलनात्मक खर्च निर्माण होतो असे म्हटले आहे. परंतु हेक्चर ओहलीन सिद्धांत घटकांच्या किमतीमधील तुलनात्मक फरक म्हणजे वेगवेगळ्या वस्तूसाठी वेगवेगळ्या प्रमाणात घटकांची आवश्यकता असते. त्यामुळे उत्पादन खर्चामध्ये तुलनात्मक फरक निर्माण होतो. म्हणून जर दोन देशातील श्रमिक सारखेच कार्यक्षम झाले तर व्यापार सतत त्या ठिकाणी चालू राहील.

हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतावरील टीका :

सनातन सिद्धांतापेक्षा श्रेष्ठ असणाऱ्या हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतावर पुढील आक्षेप घेण्यात आले आहेत.

१) **स्थितीशील सिद्धांत:** सनातन सिद्धांताप्रमाणेच हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत स्थितीशील आहे. तो फक्त एका विशिष्ट वेळेला अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये सांगतो. परंतु उत्पादन स्थितीमध्ये होणाऱ्या बदलानुसार अर्थव्यवस्था कशी विकसित होईल याचे कोणतेही निर्देश हा सिद्धांत देत नाही.

२) **२ x २ x २ प्रतिमान :** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतात दोन वस्तू, दोन घटक, दोन देश यामध्ये व्यवहार केले जातात. ते साध्या गृहीतावर आधारित आहेत. परंतु ओहलीन यांनी असे दाखवून दिले आहे की, हे प्रतिमान अनेक वस्तू, अनेक देश व अनेक उत्पादन घटकांसाठी गणिती शर्तीवर वापरता येते.

३) **घटक आणि उत्पादन तंत्र एकजिनसी नसणे :** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत असे गृहीत धरतो की, दोन्ही देशात उत्पादनाचे तंत्र आणि उत्पादन घटक एकजिनसी असतात. हे वास्तवतेला धरून नाही. श्रम हा एकजिनसी नसतात. वेगवेगळ्या देशात उपयोग करताना उत्पादन तंत्रात फरक असतो.

४) **स्थिर प्रत्याय:** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत स्थिर अनुमाप प्रत्याय गृहीतावर आहे. ते वास्तवात बरोबर नाही. देशातील घटकांच्या जास्त विपुलतेवर निर्यात आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे असतात. म्हणून स्थिर अनुमाय प्रत्ययापेक्षा प्रत्याय अनुमापात वाढीवर कृती करणे महत्वाचे असते.

५) **मागणी पद्धत आणि आवड एकसारखी नसणे :** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांत असे गृहीत धरतो की, दोन्ही देशात मागणी पद्धत आणि उपभोक्त्याची आवड आणि प्राधान्य ही विशेष ओळख असते. परंतु हे गृहीत अवास्तव आहे. ग्राहकांच्या पसंतीत आणि मागणी पद्धतीत महत्त्वपूर्ण बदल तांत्रिक प्रगती आणि सुधारणेमुळे होतात. म्हणून मागणी पद्धत आणि आवड दोन्ही देशात सारखी नसते.

६) **व्यापारावर वाहतूक खर्चाचा परिणाम :** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतात दोन्ही देशांदरम्यान होणाऱ्या व्यापारात वाहतूक खर्च गृहीत धरला नाही. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, व्यापारावर फक्त वाहतूक खर्चाचाच परिणाम होत नाही तर दोन्ही देशात निर्माण होणाऱ्या वस्तूच्या किमतीवर परिणाम इतर प्रशुल्क आणि वस्तूच्या पूर्ण आणि अपूर्ण क्षमतेवर सुद्धा होतो. वाहतूक खर्च हा मान्य केला पाहिजे. सारख्याच वस्तूत किमतीत दोन्ही देशात फरक असतो. त्याचा परिणाम व्यापार संबंधावर होतो.

७) **पूर्ण स्पर्धा आणि पूर्ण रोजगाराची गृहीते :** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांतातील पूर्ण स्पर्धा आणि पूर्ण रोजगार ही गृहीते अवास्तव आहेत. व्यवहारात पूर्ण रोजगार मुक्त व्यापारात केव्हाही देशामध्ये दिसून येत नाही.

८) **काही प्रमाणात समतोल दृष्टिकोन:** हेक्चर-ओहलीन सिद्धांताने मुख्य भर साधारण समतोल प्रतिमानावर दिला नाही. काही प्रमाणात पृथःकरणाचे प्रतिमान दिसून येते.

९) **घटक किंमतीत समानता नसणे:** आंतरराष्ट्रीय व्यापारात घटक किंमत समान होते हा या सिद्धांताचा चुकीचा निष्कर्ष आहे. प्रत्यक्षात वेगवेगळ्या देशात वेतनासारख्या घटक

किमती समान नसतात. आपण असे म्हणू शकतो की, घटक किमतीतील कमी फरकामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार होऊ शकतो.

१०) अनिश्चित आणि अटींचा सिद्धांत: हॅबरलर यांनी हेक्शर-ओहलीन सिद्धांतावर अनिश्चित आणि अटींचा सिद्धांत अशी टीका केली आहे. उत्पादनाच्या अनेक घटकांबरोबर त्यातील काही घटक दर्जात्मक योग्यतेचे वेगवेगळ्या देशामध्ये सर्वसाधारणपणे दिसून येतात. त्याचबरोबर वेगवेगळ्या देशात उत्पादनाचे घटक सारखे नसतात. व्यापार शक्यतेच्या संबंधी परिस्थितीला सर्वसाधारणपणे प्राधान्य नसते.

हेक्शर-ओहलीन सिद्धांतावर अनेक टीका केल्या असल्या तरी सनातन सिद्धांतापेक्षा तो एक चांगला सिद्धांत आहे. सामान्य समतोलाशी संबंध जोडून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या पायाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न या सिद्धांतामध्ये केला आहे.

२.३ स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांत

स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भात उत्पादन घटकांच्या परताव्यावर (Factor Returns) होणाऱ्या बदलांचे स्पष्टीकरण देतो. हा सिद्धांत हेक्शर-ओहलीन (Heckscher-Ohlin) मॉडेलवर आधारित असून, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे श्रम आणि भांडवल यांसारख्या उत्पादन घटकांच्या किमती आणि परतावे (Returns) कसे बदलतात, हे स्पष्ट करतो.

स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांताची पार्श्वभूमी:

(अ) हेक्शर-ओहलीन सिद्धांताचा पाया:

हेक्शर-ओहलीन मॉडेलनुसार, प्रत्येक देशाकडे उपलब्ध उत्पादन घटकांची मात्रा वेगवेगळी असते. परिणामी, प्रत्येक देश त्या उत्पादन घटकाच्या विपुलतेनुसार विशिष्ट उत्पादनांमध्ये विशेषता (Comparative Advantage) मिळवतो.

उदाहरणार्थ, जर एखादा देश श्रमसंपन्न असेल, तर तो श्रमप्रधान (Labor-Intensive) वस्तूंच्या उत्पादनात विशेषता मिळवतो. दुसरीकडे, जर एखादा देश भांडवलसंपन्न असेल, तर तो भांडवलप्रधान (Capital-Intensive) उत्पादनांमध्ये प्रावीण्य मिळवतो.

(ब) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि उत्पादन घटकांचे परतावे

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे स्थानिक बाजारपेठेतील उत्पादन घटकांच्या मागणी आणि पुरवठ्यावर परिणाम होतो. परिणामी, व्यापारानंतर त्या घटकांचे परतावे म्हणजेच मजुरी (Wages) आणि भांडवली परतावा (Return on Capital) बदलतात.

स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांताची मुख्य तत्वे

(अ) उत्पादनाच्या किमती आणि घटकांच्या परताव्यातील बदल

स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांतानुसार, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे त्या देशात विपुल प्रमाणात असलेल्या उत्पादन घटकाचा परतावा वाढतो, तर दुर्मिळ घटकाचा परतावा कमी होतो.

जर एखाद्या वस्तूच्या किंमतीत वाढ झाली, तर त्या उत्पादनात वापरण्यात येणाऱ्या मुख्य घटकाचा परतावा वाढतो. त्याच वेळी, दुसऱ्या घटकाचा परतावा तुलनेने कमी होतो.

उदाहरणार्थ, जर स्टीलच्या किंमती वाढल्या, तर स्टील उत्पादनात वापरण्यात येणाऱ्या भांडवलाचा परतावा वाढेल. मात्र, स्टील उत्पादनात श्रमाची तुलनेने कमी गरज असल्यामुळे, श्रमिकांच्या मजुरीत घट होण्याची शक्यता असते.

(ब) मुक्त व्यापार आणि घटकांच्या उत्पन्न वितरणावर परिणाम

जेव्हा एखादा देश मुक्त व्यापार स्वीकारतो, तेव्हा त्या देशात विपुल प्रमाणात असलेल्या उत्पादन घटकांचा परतावा वाढतो. याउलट, दुर्मिळ घटकांचे परतावे कमी होतात.

उदाहरणार्थ, भारत हा श्रम-संपन्न देश असल्याने, मुक्त व्यापारानंतर श्रमप्रधान उद्योगांची वाढ होते. त्यामुळे कुशल कामगारांचे वेतन वाढते, परंतु अकुशल कामगारांना प्रचंड स्पर्धेला सामोरे जावे लागते. परिणामी, अकुशल कामगारांचे वेतन घटू शकते.

स्टॉलपर-सॅम्युएलसन सिद्धांताचे गणितीय स्पष्टीकरण

हेक्शर-ओहलिन मॉडेलमध्ये दोन उत्पादन घटकांचा विचार केला जातो – श्रम (Labor - L) आणि भांडवल (Capital - K).

जर स्टील आणि वस्त्रउद्योग या दोन उत्पादनांचे विचार केले, तर उत्पादन खर्चाचे समीकरण खालीलप्रमाणे मांडले जाऊ शकते:

$$P_1 = a_L W + a_K R$$

$$P_2 = b_L W + b_K R$$

वरील समीकरणांमध्ये,

- P_1 आणि P_2 अनुक्रमे दोन उत्पादनांच्या (स्टील आणि वस्त्रउद्योग) किंमती दर्शवतात.
- W मजुरी (Wages) दर्शवते.
- R भांडवली परतावा (Return on Capital) दर्शवतो.
- a_L, a_K हे पहिल्या उत्पादनासाठी श्रम आणि भांडवलाच्या वापराचे प्रमाण दर्शवतात.
- b_L, b_K हे दुसऱ्या उत्पादनासाठी श्रम आणि भांडवलाच्या वापराचे प्रमाण दर्शवतात.

सिद्धांतानुसार, जर भांडवलप्रधान उत्पादन (उदा. स्टील) महाग झाले, तर भांडवली परतावा (R) वाढतो, परंतु श्रमिकांच्या मजुरी (W) मध्ये घट होते. याउलट, जर श्रमप्रधान उत्पादन (उदा. वस्त्रे) महाग झाले, तर मजुरी (W) वाढते, परंतु भांडवली परतावा (R) घटतो.

व्यावहारिक उदाहरणे:

(अ) डेन्मार्क आणि हॉलंडमधील उत्पादन संरचना

डेन्मार्क हा भांडवल-संपन्न देश आहे, त्यामुळे तो बिअर (Beer) सारख्या भांडवलप्रधान उत्पादनांमध्ये विशेषता मिळवतो. दुसरीकडे, हॉलंड हा श्रम-संपन्न देश आहे, त्यामुळे तो चीज (Cheese) उत्पादनात अधिक फायदा मिळवतो. जेव्हा मुक्त व्यापार स्वीकारला

जातो, तेव्हा डेन्मार्कमध्ये भांडवली परतावा वाढतो, तर हॉलंडमध्ये श्रमाच्या परताव्यात वाढ होते.

(ब) भारत आणि अमेरिकेतील उद्योगांचे वितरण

भारत श्रम-संपन्न देश असल्याने, मुक्त व्यापारानंतर वस्त्रोद्योग (Textile Industry) आणि बीपीओ (BPO Services) सारख्या श्रमप्रधान उद्योगांची वाढ होते. परिणामी, कुशल श्रमिकांची मागणी वाढते आणि त्यांचे वेतनही वाढते.

दुसरीकडे, अमेरिका भांडवल-संपन्न देश असल्याने, सॉफ्टवेअर आणि ऑटोमोबाईल उत्पादन यांसारख्या भांडवलप्रधान उद्योगांचा विस्तार होतो. परिणामी, अमेरिकेत भांडवली परतावा वाढतो, तर भारतातील अकुशल कामगारांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांताचे आर्थिक परिणाम

१. उत्पन्न वितरणावर परिणाम: भांडवल-संपन्न देशांत भांडवली परतावा वाढतो, पण मजुरी तुलनेने घटते. श्रम-संपन्न देशांत श्रमिकांचे वेतन वाढते, परंतु भांडवली परतावा कमी होतो.

२. आर्थिक असमानता निर्माण होण्याची शक्यता: मुक्त व्यापारामुळे कुशल आणि अकुशल श्रमिकांमधील वेतनातील तफावत वाढते. काही गटांना अधिक लाभ मिळतो, तर काही गटांना नकारात्मक परिणाम सहन करावा लागतो.

३. व्यापार धोरणांचा परिणाम: संरक्षणवादी धोरणे (Protectionism) दुर्मिळ घटकांचे संरक्षण करू शकतात. मुक्त व्यापारामुळे संपन्न घटकांना अधिक फायदा होतो.

निष्कर्ष

स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे उत्पादन घटकांच्या परताव्यात होणाऱ्या बदलांचे स्पष्टीकरण देतो. या सिद्धांतानुसार, मुक्त व्यापारामुळे देशातील विपुल घटकाचा परतावा वाढतो आणि दुर्मिळ घटकाचा परतावा घटतो. परिणामी, देशांतर्गत उत्पन्न वितरण बदलते आणि काही वेळा आर्थिक असमानता निर्माण होऊ शकते. हा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापार, धोरणनिर्मिती आणि सामाजिक-आर्थिक परिणाम समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्वाचा आहे.

२.४ रायबझिन्स्की सिद्धांत (Rybczynski Theorem)

परिचय:

रायबझिन्स्की सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भातील महत्वाचा आर्थिक सिद्धांत असून, हेक्शर-ओहलिन सिद्धांतावर आधारित आहे. या सिद्धांताच्या माध्यमातून उत्पादन घटकांच्या (Factor Endowments) पुरवठ्यातील बदलामुळे उत्पादन संरचनेत (Output Structure) काय बदल होतात, हे स्पष्ट केले जाते.

रायबिन्सकी सिद्धांतानुसार, जर एखाद्या देशात एखादा उत्पादन घटक (उदा. श्रम किंवा भांडवल) वाढला आणि उत्पादनाची किंमत स्थिर राहिली, तर त्या देशात त्या घटकाचा जास्त वापर करणाऱ्या उत्पादनाचे उत्पादन वाढेल, आणि दुसऱ्या उत्पादनाचे प्रमाण कमी होईल.

उदाहरणार्थ, जर एखाद्या देशात श्रमाचा पुरवठा वाढला, तर श्रमप्रधान (Labor-Intensive) उत्पादनाचे प्रमाण वाढेल आणि भांडवलप्रधान (Capital-Intensive) उत्पादनाचे प्रमाण कमी होईल.

रायबिन्सकी सिद्धांताची मुख्य गृहितके (Assumptions of Rybczynski Theorem)

रायबिन्सकी सिद्धांत खालील गृहितकांवर आधारित आहे:

1. हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या गृहितकांचे पालन:

- दोन देश, दोन वस्तू आणि दोन उत्पादन घटक (श्रम आणि भांडवल) असलेला $2 \times 2 \times 2$ सिद्धांत ग्राह्य धरला जातो.
- उत्पादन घटकांचे स्थलांतर (Mobility) एका क्षेत्रातून दुसऱ्या क्षेत्रात शक्य आहे.

2. परिपूर्ण स्पर्धा (Perfect Competition):

- बाजारात परिपूर्ण स्पर्धा अस्तित्वात आहे, त्यामुळे कोणत्याही उत्पादकाला किंमत ठरवण्याचा अधिकार नाही.

3. स्थिर उत्पादन तंत्रज्ञान (Constant Technology):

- अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाचे तंत्रज्ञान स्थिर आहे आणि वेळेनुसार बदल होत नाही.

4. संपूर्ण रोजगार (Full Employment):

- अर्थव्यवस्थेतील सर्व संसाधने (श्रम आणि भांडवल) पूर्णपणे वापरण्यात येत आहेत.

5. उत्पादन घटकांचा पुरवठा निश्चित कालावधीत बदलतो:

- गृहित धरले जाते की फक्त एक उत्पादन घटक (श्रम किंवा भांडवल) वाढतो, तर दुसरा घटक स्थिर राहतो.

रायब्यिन्स्की सिद्धांताचे स्वरूप (Statement of Rybczynski Theorem)

रायब्यिन्स्की सिद्धांतानुसार, जर एखाद्या देशात एखादा उत्पादन घटक (Factor) वाढला आणि उत्पादनांची किंमत स्थिर राहिली, तर त्या देशात त्या घटकावर अधिक अवलंबून असलेल्या उत्पादनाचे उत्पादन वाढेल, आणि दुसऱ्या उत्पादनाचे उत्पादन कमी होईल.

उदाहरण:

समजा, भारतात श्रमाचा पुरवठा (Labour Supply) वाढतो, परंतु भांडवलाचा पुरवठा (Capital Supply) स्थिर राहतो.

अशा परिस्थितीत, भारतात कापड आणि कृषी उत्पादनासारखी श्रमप्रधान उत्पादने (Labour-Intensive Goods) अधिक प्रमाणात उत्पादित केली जातील. मात्र, ऑटोमोबाईल, अवजड यंत्रसामग्री आणि उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादने यांसारख्या भांडवलप्रधान उत्पादनांचे (Capital-Intensive Goods) प्रमाण तुलनेने घटेल.

रायब्यिन्स्की सिद्धांताची गणिती मांडणी (Mathematical Representation)

समजा, एका अर्थव्यवस्थेत दोन उत्पादन घटक (श्रम आणि भांडवल) आणि दोन वस्तू (X आणि Y) आहेत.

- X उत्पादन हे श्रमप्रधान (Labor-Intensive) आहे.
- Y उत्पादन हे भांडवलप्रधान (Capital-Intensive) आहे.

गणिती समीकरणे:

जर श्रम (L) वाढले आणि भांडवल (K) स्थिर राहिले, तर:

- X उत्पादनाचे प्रमाण वाढेल
- Y उत्पादनाचे प्रमाण कमी होईल

हे पुढील समीकरणाने दर्शवले जाते:

$$\frac{dX}{dL} > 0, \quad \frac{dY}{dL} < 0$$

याचा अर्थ, श्रमाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यास श्रमप्रधान वस्तूचे उत्पादन वाढते आणि भांडवलप्रधान वस्तूचे उत्पादन कमी होते.

रायब्यिन्स्की सिद्धांताची व्यावहारिक उदाहरणे (Practical Examples of Rybczynski Theorem)

उदाहरण १: भारतातील श्रम वाढ : भारत हा एक श्रम-संपन्न (Labor-Abundant) देश आहे. जर भारतात लोकसंख्या वाढली आणि त्यामुळे श्रमाचा पुरवठा वाढला, तर

कापडउद्योग, कृषी प्रक्रिया उद्योग, सेवा उद्योग (BPO, IT Services) यांसारखी श्रमप्रधान क्षेत्रे वाढतील. मात्र, याच वेळी, भांडवलप्रधान क्षेत्रांमध्ये (उदा. अवजड यंत्रसामग्री, ऑटोमोबाईल्स, उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादन) मंदी येऊ शकते.

उदाहरण २: मध्यपूर्वेतील तेल उत्पादक देश: सौदी अरेबिया आणि यूएई हे भांडवल-संपन्न (Capital-Abundant) देश आहेत. जर या देशांमध्ये भांडवलाचा पुरवठा वाढला, तर तेल शुद्धीकरण, पेट्रोकेमिकल्स आणि अवजड यंत्रसामग्री यांचे उत्पादन वाढेल. मात्र, श्रमप्रधान उद्योग (उदा. कृषी, हस्तकला, सेवा उद्योग) कमी प्रमाणात वाढतील किंवा घटतील.

रायबिन्सकी सिद्धांताचे परिणाम (Implications of Rybczynski Theorem)

- **उत्पादन संरचनेतील बदल (Change in Production Structure):**
 - उत्पादन घटकांमध्ये वाढ झाल्यास त्या घटकावर अवलंबून असलेल्या उद्योगांची वाढ होते आणि इतर उद्योग प्रभावित होतात.
- **आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि निर्यात धोरणावर परिणाम (Effect on Trade and Export Policy):**
 - ज्या घटकाचा पुरवठा वाढतो, त्या आधारावर देशाची निर्यात धोरणे ठरतात.
 - उदाहरणार्थ, भारताने श्रमप्रधान वस्त्रनिर्मिती उद्योग विकसित केला आहे, तर अमेरिका आणि जपानने उच्च-तंत्रज्ञान क्षेत्रावर भर दिला आहे.
- **आर्थिक असमतोल निर्माण होऊ शकतो (Possibility of Economic Imbalance):**
 - जर एका घटकाचा पुरवठा लक्षणीय प्रमाणात वाढला आणि इतर घटक स्थिर राहिले, तर काही उद्योग वेगाने वाढतात आणि इतर उद्योग घटतात, यामुळे असंतुलन निर्माण होऊ शकते.
- **श्रम स्थलांतर (Labor Migration) आणि धोरणात्मक परिणाम:**
 - जर श्रम किंवा भांडवल पुरवठा एका विशिष्ट क्षेत्रात वाढला, तर श्रमिक स्थलांतर करू शकतात किंवा नवीन उद्योग विकसित होऊ शकतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

रायबिन्सकी सिद्धांत हा हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताशी संबंधित असून, उत्पादन घटकांच्या उपलब्धतेत बदल झाल्यास उत्पादन संरचनेत कसा बदल होतो, हे स्पष्ट करते. या सिद्धांताचा उपयोग आंतरराष्ट्रीय व्यापार, औद्योगिक धोरणे, तसेच श्रम आणि भांडवलविषयक धोरणे ठरवण्यासाठी केला जातो. हा सिद्धांत देशाच्या आर्थिक धोरणांची दिशा ठरवण्यास मदत करतो.

२.५ घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांत (Factor-Price Equalization Theorem)

घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांत (Factor-Price Equalization Theorem) हा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धांतांपैकी एक महत्वाचा सिद्धांत आहे. पॉल सॅम्युएलसन (Paul Samuelson) यांनी या सिद्धांताचा विकास केला असून, तो हेक्शर-ओहलिन मॉडेलवर (Heckscher-Ohlin Model) आधारित आहे.

हा सिद्धांत स्पष्ट असे करतो की मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे (Free Trade) विविध देशांमध्ये उत्पादन घटकांच्या (Factors of Production) किंमती समान होतात. म्हणजेच, जर दोन देश मुक्त व्यापार करत असतील आणि उत्पादन घटकांची मुक्त हालचाल (Factor Mobility) शक्य नसेल, तरीही वस्तूंच्या मुक्त व्यापारामुळे उत्पादन घटकांचे दर (मजुरी आणि भांडवली परतावा) समान होण्याकडे कल असतो.

घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांताची मुख्य गृहितके (Assumptions of Factor-Price Equalization Theorem):

१. हेक्शर-ओहलिन मॉडेलच्या गृहितकांचा स्वीकार केला जातो.
२. हेक्शर-ओहलिन सिद्धांतानुसार, दोन देश, दोन वस्तू आणि दोन उत्पादन घटक (श्रम आणि भांडवल) यांचा विचार केला जातो. एका देशात श्रम अधिक प्रमाणात उपलब्ध असतो, तर दुसऱ्या देशात भांडवलाची उपलब्धता अधिक असते.
३. परिपूर्ण स्पर्धा असलेल्या बाजारपेठेचा विचार केला जातो.
४. कोणत्याही देशात उत्पादकांना किंमत ठरवण्याची स्वतंत्र क्षमता नसते. सर्व उत्पादक आणि ग्राहकांना संपूर्ण बाजार माहिती उपलब्ध असल्यामुळे परिपूर्ण स्पर्धा अस्तित्वात असते.
५. सर्व देशांमध्ये उत्पादनासाठी समान तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.
६. दोन्ही देशांमध्ये उत्पादनाची पद्धत समान असल्यामुळे कोणत्याही देशाला प्रगत तंत्रज्ञानाचा विशेष फायदा मिळत नाही.
७. उत्पादन घटकांची आंतरराष्ट्रीय हालचाल प्रतिबंधित असते.
८. श्रम आणि भांडवल यांसारख्या उत्पादन घटकांची एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर करण्यास मर्यादा असतात. मात्र, वस्तूंचा व्यापार पूर्णपणे मुक्त राहतो.
९. वस्तूंच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर कोणतेही निर्बंध नाहीत.
१०. वाहतूक खर्च, आयात शुल्क, कोटा आणि इतर व्यापार अडथळे नसल्यामुळे वस्तूंच्या किंमती सर्व देशांमध्ये संतुलित राहतात.

घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांताचे स्वरूप (Statement of Factor-Price Equalization Theorem): हा सिद्धांत म्हणतो की, जर आंतरराष्ट्रीय व्यापार संपूर्णतः मुक्त असेल आणि उत्पादन घटक (Factors of Production) एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर करू शकत नसतील, तरीही वस्तूंच्या मुक्त व्यापारामुळे (Free Trade in Goods) श्रम आणि भांडवल यांचे परतावे (Wages and Returns on Capital) समान होण्याचा कल असतो.

स्पष्टीकरण:

जर श्रम-संपन्न देश अधिक श्रमप्रधान वस्तूंची (Labour-Intensive Goods) निर्यात करतो आणि भांडवल-संपन्न देश भांडवलप्रधान वस्तूंची (Capital-Intensive Goods) निर्यात करतो, तर या व्यापारामुळे श्रम आणि भांडवल यांचे परतावे दोन्ही देशांत समान होऊ शकतात. सुरुवातीला कमी असलेल्या वेतन दरात वाढ होते, आणि भांडवलाच्या परताव्यात घट होते, परिणामी, दोन्ही देशांतील वेतन आणि भांडवली परतावा समान होण्याकडे वाटचाल करतात.

घटक-किंमत समानीकरणाचे गणितीय स्पष्टीकरण (Mathematical Representation of Factor-Price Equalization):

समजा,

- P_X आणि P_Y या अनुक्रमे श्रमप्रधान (Labor-Intensive) आणि भांडवलप्रधान (Capital-Intensive) वस्तूंच्या किंमती आहेत.
- W हा वेतन (Wages) दर आहे.
- R हा भांडवलाचा परतावा (Return on Capital) आहे.

समानता साधण्यासाठी पुढील समीकरणे ग्राह्य धरली जातात:

$$P_X = a_{LX}W + a_{KX}R$$

$$P_Y = a_{LY}W + a_{KY}R$$

- a_{LX} आणि a_{KX} हे X वस्तूमध्ये लागणाऱ्या श्रम आणि भांडवलाचे गुणांक आहेत.
- a_{LY} आणि a_{KY} हे Y वस्तूमध्ये लागणाऱ्या श्रम आणि भांडवलाचे गुणांक आहेत.

जर वस्तूंच्या किंमती मुक्त व्यापारामुळे समान झाल्या, तर W (वेतन) आणि R (भांडवली परतावा) देखील दोन्ही देशांत समान होण्याचा कल दर्शवतात.

घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांताची व्यावहारिक उदाहरणे (Practical Examples of Factor-Price Equalization Theorem):

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील व्यापार:

भारत हा श्रम-संपन्न (Labor-Abundant) देश आहे, तर अमेरिका भांडवल-संपन्न (Capital-Abundant) देश आहे. जर भारत कपडे आणि कृषी उत्पादने यांसारख्या श्रमप्रधान वस्तूंची निर्यात करतो आणि अमेरिका यंत्रे व औद्योगिक उत्पादने (Capital-Intensive Goods) निर्यात करते, तर व्यापारामुळे भारतातील वेतनदर वाढतात आणि अमेरिकेत भांडवली परतावा कमी होतो. परिणामी, श्रम व भांडवल यांचे दर दोन्ही देशांत संतुलित होण्याचा कल दर्शवला जातो.

युरोपियन संघ (EU) आणि पूर्व युरोपातील देशांमधील व्यापार:

युरोपियन संघातील देश (उदा. जर्मनी, फ्रान्स) भांडवल-संपन्न आहेत, तर पूर्व युरोपातील काही देश (उदा. पोलंड, हंगेरी) श्रम-संपन्न आहेत. जेव्हा या देशांमध्ये मुक्त व्यापार सुरू झाला, तेव्हा पूर्व युरोपातील मजुरीचे दर हळूहळू वाढले आणि भांडवलाची किंमत युरोपियन संघाच्या पातळीवर पोहोचण्याचा कल दिसून आला.

घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांताचे परिणाम (Implications of Factor-Price Equalization Theorem):

१. मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे उत्पादन घटकांचे दर समान होण्याकडे कल असतो.
२. व्यापारामुळे श्रम आणि भांडवल यांचे परतावे वेगवेगळ्या देशांमध्ये समान होऊ शकतात.
३. श्रमप्रधान देशांमध्ये वेतनदर वाढण्याची शक्यता असते.
४. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे वेतनदर वाढल्याने त्या देशातील श्रमिकांचे उत्पन्न सुधारते आणि त्यांचे जीवनमान उंचावते.
५. भांडवल-संपन्न देशांमध्ये भांडवली परतावा कमी होऊ शकतो.
६. व्यापारामुळे श्रमप्रधान वस्तू स्वस्त मिळाल्याने भांडवल-संपन्न देशांमधील भांडवली परतावा काही प्रमाणात घटू शकतो.
७. सामाजिक आणि आर्थिक असमानता कमी होण्यास मदत होते.
८. उत्पादन घटकांच्या किंमती समान झाल्यास, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उत्पन्नवाढ आणि आर्थिक स्थिरता निर्माण होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष (Conclusion):

घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांत असे दर्शवतो की, मुक्त व्यापारामुळे मजुरी आणि भांडवली परतावे विविध देशांमध्ये समान होण्याकडे कल दर्शवतात. हा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणे, मजुरी आणि गुंतवणूक धोरणांचा अभ्यास करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिद्धांतांमध्ये हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताला एक महत्वाचे स्थान आहे. या सिद्धांतानुसार, प्रत्येक देश त्याच्या तुलनेने मुबलक असलेल्या उत्पादन घटकांचा अधिक वापर करून त्या प्रकारच्या वस्तूंचे उत्पादन करतो व निर्यात करतो, तर दुर्मिळ घटकांचा अधिक वापर होणाऱ्या वस्तू आयात करतो.

उदाहरणार्थ, अमेरिका हा भांडवल-संपन्न देश (Capital-Abundant Country) असल्याने त्या देशाने भांडवलप्रधान (Capital-Intensive) वस्तू निर्यात कराव्यात आणि श्रमप्रधान (Labor-Intensive) वस्तू आयात कराव्यात, अशी अपेक्षा होती.

परंतु, १९५३ साली रशियन-अमेरिकन अर्थतज्ज्ञ वसीली लिओन्टिएफ (Wassily Leontief) यांनी आपल्या अभ्यासातून असे सिद्ध केले की अमेरिकेच्या निर्यात उत्पादनांमध्ये अपेक्षेपेक्षा जास्त प्रमाणात श्रमाचा वापर केला जात होता, तर आयात उत्पादनांमध्ये अधिक भांडवल वापरले जात होते. हा निष्कर्ष हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या गृहितकांच्या विरोधात गेला आणि त्यामुळे या विरोधाभासाला "लिओन्टिएफ विरोधाभास" असे नाव देण्यात आले.

लिओन्टिएफ यांचा अभ्यास (Leontief's Empirical Study):

लिओन्टिएफ यांनी १९४७ साली अमेरिकेच्या निर्यात व आयात उत्पादनांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यासाठी "आदान- प्रदान तक्ते" (Input-Output Tables) वापरले. त्यांच्या अभ्यासाची प्रमुख पद्धत आणि निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे होते:

(१) संशोधन पद्धत (Methodology):

त्यांनी अमेरिकेच्या निर्यात आणि आयात उत्पादनांमधील श्रम-भांडवल गुणोत्तर (Capital-Labor Ratio) मोजले. निर्यात उत्पादनांमध्ये किती भांडवल आणि किती श्रम वापरला जातो, हे त्यांनी संख्यात्मक विश्लेषणाद्वारे तपासले. त्यांनी तद्वतच अमेरिकेच्या आयात उत्पादनांचेही गुणोत्तर मोजले.

(२) प्रमुख निष्कर्ष (Findings of the Study):

अमेरिकेच्या निर्यात उत्पादनांमध्ये प्रत्येक दशलक्ष डॉलरसाठी २.५ पट अधिक श्रमाचा वापर केला जात होता, तर भांडवलाचा वापर तुलनेत कमी होता. आयात उत्पादनांमध्ये अपेक्षेपेक्षा अधिक भांडवल वापरले जात होते. हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या गृहितकांनुसार अमेरिकेने भांडवलप्रधान वस्तू निर्यात करणे अपेक्षित होते, परंतु प्रत्यक्ष अभ्यासाने त्याच्या विरुद्ध निष्कर्ष दर्शवला. या विरोधाभासामुळे हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या सार्वत्रिक लागू होण्याच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या आणि अर्थशास्त्रज्ञांना आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या नव्या पैलूंवर विचार करण्यास भाग पाडले.

लिओन्टिएफ विरोधाभासाची संभाव्य स्पष्टीकरणे (Possible Explanations for the Leontief Paradox):

लिओन्टिएफ विरोधाभासाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी अर्थतज्ज्ञांनी काही प्रमुख घटकांवर भर दिला.

(१) अमेरिकेच्या श्रमाची उच्च उत्पादकता (High Productivity of American Labour):

अमेरिकेतील श्रमउपलब्धता केवळ संख्यात्मकदृष्ट्या मोठा नव्हती, तर तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि कौशल्यांमुळे तो अधिक उत्पादक होता.

परिणामी, निर्यात उत्पादनांमध्ये श्रमप्रधानता दिसत असली तरी तो कुशल आणि उच्च उत्पादकता असलेला श्रम होता, ज्यामुळे तो अधिक प्रभावी ठरला.

(२) नैसर्गिक संसाधनांचा प्रभाव (Impact of Natural Resources):

अमेरिका नैसर्गिक संसाधन-संपन्न देश (Resource-Rich Country) आहे, त्यामुळे तो मोठ्या प्रमाणावर नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित उत्पादने निर्यात करत होता.

नैसर्गिक संसाधन-आधारित उत्पादनांची वैशिष्ट्ये श्रमप्रधान (Labor-Intensive) असू शकतात, त्यामुळे निर्यातीचा हा पैलू हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या अपेक्षांशी जुळत नाही.

(३) संरक्षणवादी धोरणे आणि आयातीवर निर्बंध (Protectionist Policies and Trade Barriers):

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका काही उद्योगांसाठी संरक्षणवादी धोरणे अवलंबत होता. त्यामुळे काही भांडवलप्रधान वस्तूंच्या आयातीवर निर्बंध होते, ज्यामुळे आयात उत्पादनांचे गुणोत्तर प्रभावित झाले.

(४) तंत्रज्ञानाचा प्रभाव (Technological Superiority of the USA):

अमेरिकेने अधिक विकसित तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन प्रक्रिया सुधारली होती. परिणामी, तंत्रज्ञानामुळे श्रमप्रधान उत्पादन अधिक प्रभावी झाले, आणि त्याची निर्यात वाढली.

(५) मागणीतील फरक (Differences in Demand Preferences):

अमेरिकेतील ग्राहक अधिक भांडवलप्रधान वस्तू वापरण्याकडे कल ठेवतात, त्यामुळे अशा वस्तू देशांतर्गत वापरासाठी ठेवल्या जातात आणि श्रमप्रधान वस्तूंची निर्यात केली जाते.

लिओन्टिएफ विरोधाभासाचे महत्त्व (Significance of Leontief Paradox):

लिओन्टिएफ विरोधाभास आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिद्धांताच्या अभ्यासामध्ये क्रांतिकारी ठरला.

(१) हेक्शर-ओहलिन सिद्धांतावर परिणाम:

हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत पूर्णतः चुकीचा नसला तरी, तो अपूर्ण असल्याचे लिओन्टिएफ विरोधाभासामुळे स्पष्ट झाले. त्याचा अवलंब करताना श्रम-कौशल्य, तंत्रज्ञान आणि नैसर्गिक संसाधनांचा विचार करणे आवश्यक ठरले.

"Human Capital Theory" आणि "Product Cycle Theory" यांसारख्या सिद्धांतांचा विकास झाला, जे श्रम-कौशल्य आणि तंत्रज्ञानाला अधिक महत्त्व देतात.

(३) धोरणात्मक परिणाम:

व्यापार धोरणे ठरवताना केवळ श्रम आणि भांडवलाचा विचार पुरेसा नसतो, तर तंत्रज्ञान, नैसर्गिक संसाधने आणि ग्राहकांच्या गरजा यांसारख्या बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात.

निष्कर्ष (Conclusion):

लिओन्टिएफ विरोधाभासाने हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या गृहितकांवरील मर्यादा स्पष्ट केल्या आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे असल्याचे दाखवून दिले. या विरोधाभासामुळे असे सिद्ध झाले की व्यापाराचे स्वरूप ठरवताना श्रम आणि भांडवल यांव्यतिरिक्त इतर घटक जसे की – तंत्रज्ञान, कौशल्य, नैसर्गिक संसाधने, मागणीचे स्वरूप आणि संरक्षणवादी धोरणे यांचा देखील मोठा प्रभाव असतो. त्यामुळे, लिओन्टिएफ विरोधाभासामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धांतातील नव्या संशोधनाला चालना मिळाली आणि अर्थशास्त्रज्ञांना अधिक व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारण्यास प्रवृत्त केले.

२.७ विशिष्ट-घटक सिद्धांत (अल्पकालीन विश्लेषण) – Specific-Factors Theory (Short-Run Analysis)

विशिष्ट-घटक सिद्धांत (Specific-Factors Theory) हा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या अभ्यासातील एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत आहे, जो अल्पकालीन परिस्थितीतील उत्पादन घटकांच्या हालचालींवर लक्ष केंद्रित करतो.

हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताच्या तुलनेत, जो दीर्घकालीन अंदाजावर आधारित आहे आणि उत्पादन घटकांचे मुक्त स्थानांतरण गृहित धरतो, विशिष्ट-घटक सिद्धांत अल्पकालीन परिस्थितीचा विचार करतो, जिथे काही घटक विशिष्ट उद्योगांसाठी स्थिर (fixed) राहतात आणि त्यांची दुसऱ्या उद्योगात सहज हालचाल होत नाही.

या सिद्धांताचा मुख्य हेतू असा आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे विविध उद्योगांतील उत्पादन घटकांवरील परतावा (returns to factors of production) कसा बदलतो आणि वेतन (wages), उद्योगांमधील उत्पन्न वितरण (income distribution), आणि अर्थव्यवस्थेवरील एकूण प्रभाव काय असतो, हे स्पष्ट करणे.

विशिष्ट-घटक सिद्धांताची वैशिष्ट्ये (Characteristics of the Specific-Factors Theory)

(१) उत्पादन घटकांचे वर्गीकरण (Classification of Factors of Production)

या सिद्धांतात उत्पादन घटक मुख्यतः दोन प्रकारांत विभागले जातात. पहिला प्रकार म्हणजे लवचिक घटक (Mobile Factor), जो सर्व उद्योगांमध्ये मुक्तपणे स्थलांतर करू

शकतो. दुसरा प्रकार म्हणजे विशिष्ट घटक (Specific Factor), जो केवळ एका विशिष्ट उद्योगातच वापरला जाऊ शकतो.

श्रम (Labour) हा घटक लवचिक मानला जातो, कारण तो कोणत्याही उद्योगात स्थलांतर करू शकतो.

याउलट, भांडवल (Capital) आणि जमीन (Land) हे विशिष्ट घटक आहेत, जे ठराविक उद्योगांमध्येच वापरले जातात. त्यामुळे ते एका उद्योगातून दुसऱ्या उद्योगात सहजपणे जाऊ शकत नाहीत.

(२) दोन उद्योग आणि तीन उत्पादन घटक (Two-Sector, Three-Factor Model)

या सिद्धांतात अर्थव्यवस्थेतील दोन उद्योगांचा विचार केला जातो:

१. कृषी उद्योग (Agriculture Sector): हा मुख्यतः जमिनीवर (Land) अवलंबून असतो.
२. उद्योग क्षेत्र (Manufacturing Sector): हा मुख्यतः भांडवलावर (Capital) अवलंबून असतो.

श्रमाचा (Labor) वापर दोन्ही उद्योगांमध्ये केला जातो, कारण तो लवचिक घटक आहे. मात्र, भांडवल आणि जमीन हे विशिष्ट घटक असल्याने, त्यांची एका उद्योगातून दुसऱ्या उद्योगात हालचाल होत नाही.

(३) अल्पकालीन मर्यादा (Short-Run Constraints)

हा सिद्धांत अल्पकालीन परिस्थितीचा विचार करतो, जिथे विशिष्ट घटक निश्चित असतात आणि त्यांची हालचाल होऊ शकत नाही. त्यामुळे केवळ वेतनदर आणि उत्पादनाच्या किमतींमध्ये समायोजन (adjustment) होते.

जर व्यापारामुळे निर्यातक्षम उद्योग वाढला, तर त्यामध्ये श्रमाची मागणी वाढते, परिणामी त्या उद्योगातील वेतनही वाढते. याउलट, आयात-स्पर्धात्मक (import-competing) उद्योगात वेतन कमी होऊ शकते.

विशिष्ट-घटक सिद्धांताचे तत्त्वज्ञान (Theoretical Framework of the Specific-Factors Theory)

(१) आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे होणारे बदल (Changes Due to International Trade)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे निर्यातक्षम (export-oriented) उद्योगाचा विस्तार होतो आणि आयात-स्पर्धात्मक (import-competing) उद्योग संकुचित होतो. निर्यातक्षम उद्योगात मजुरी वाढते, कारण तिथे मजुरांची मागणी वाढते. मात्र, आयात-स्पर्धात्मक उद्योगात मजुरी कमी होते किंवा स्थिर राहते.

विशिष्ट घटकांना थेट स्थलांतर करता येत नसल्यामुळे, त्या उद्योगातील उत्पादनात मोठे चढ-उतार दिसून येतात.

(२) उत्पादन घटकांवर होणारा प्रभाव (Impact on Factors of Production)

निर्यातक्षम उद्योगातील विशिष्ट घटकांचा परतावा वाढतो, कारण त्या उद्योगाची उत्पादकता आणि मागणी दोन्ही वाढतात. आयात-स्पर्धात्मक उद्योगातील विशिष्ट घटकांचे उत्पन्न कमी होते, कारण त्या उद्योगाला परदेशी उत्पादनांशी स्पर्धा करावी लागते आणि त्यामुळे तो उद्योग संकुचित होतो.

लवचिक घटक (श्रम) उद्योगांमध्ये स्थलांतर करू शकतो, पण संपूर्ण उद्योग-व्यवस्थेमध्ये उत्पन्न वितरणात असमानता निर्माण होऊ शकते.

(३) वेतनदर आणि उत्पादन किंमतींमधील संबंध (Wages and Price Relationship)

उत्पादनाच्या किंमतींवर वेतन अवलंबून असते. जर एखाद्या उद्योगात उत्पादनाच्या किंमती वाढल्या, तर त्या उद्योगातील वेतन वाढते.

निर्यातक्षम उद्योगात वेतन वाढते, तर आयात-स्पर्धात्मक उद्योगात ते घटते. त्यामुळे मजुरांना अधिक फायदेशीर उद्योगांकडे स्थलांतर करावे लागते.

४. विशिष्ट-घटक सिद्धांताचा उपयोग (Applications of the Specific-Factors Theory)**(१) आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणांवरील प्रभाव (Impact on Trade Policies)**

मुक्त व्यापार (Free Trade) निर्यातक्षम उद्योगांना लाभदायक ठरतो, पण आयात-स्पर्धात्मक उद्योगांना तोटा होतो. त्यामुळे काही देश संरक्षणवादी धोरणे (Protectionist Policies) अवलंबतात.

(२) स्थलांतर आणि बेरोजगारी (Migration and Unemployment)

जर व्यापारामुळे एखादा उद्योग संकुचित झाला, तर त्या उद्योगातील मजुरांना दुसऱ्या उद्योगात स्थलांतर करावे लागते. पण अल्पकालीन मर्यादांमुळे सर्व मजुरांना लगेच रोजगार मिळत नाही, त्यामुळे बेरोजगारी वाढू शकते.

(३) चलनवाढ आणि उत्पन्न असमानता (Inflation and Income Inequality)

निर्यातक्षम उद्योगात उत्पन्न वाढते, पण आयात-स्पर्धात्मक उद्योगात उत्पन्न घटते. यामुळे आर्थिक असमानता (Income Inequality) वाढू शकते.

विशिष्ट-घटक सिद्धांत आणि हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत यांच्यातील तुलना (Comparison with Heckscher-Ohlin Theory)

वैशिष्ट्ये	विशिष्ट-घटक सिद्धांत	हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत
उत्पादन घटक	काही घटक विशिष्ट उद्योगांसाठी निश्चित	सर्व घटक लवचिक आणि मुक्त स्थानांतर करण्यास सक्षम
वेळ	अल्पकालीन	दीर्घकालीन

व्यापारावर प्रभाव	विशिष्ट घटकांवर थेट परिणाम	उत्पादन घटकांच्या तुलनेवर आधारित परिणाम
उत्पन्न वितरण	असमानता वाढते	तुलनात्मक लाभ सिद्धांतावर आधारित संतुलन

निष्कर्ष (Conclusion)

विशिष्ट-घटक सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या अभ्यासामध्ये महत्त्वपूर्ण आहे, कारण तो अल्पकालीन परिस्थितीतील उत्पादन घटकांच्या हालचालींवर आणि उत्पन्न वितरणावर लक्ष केंद्रित करतो. हा सिद्धांत स्पष्ट हे करतो की व्यापारामुळे काही उद्योगांना मोठा फायदा होतो, तर काहींना तोटा होतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न असमानता वाढू शकते. विशिष्ट-घटक सिद्धांत अल्पकालीन धोरणे आखण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो, कारण तो उद्योगांतील वेगवेगळ्या घटकांच्या परिणामांचे सखोल विश्लेषण करतो.

२.८ सारांश

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या आधुनिक सिद्धांतांनी व्यापार प्रक्रियेतील विविध घटकांचा सखोल अभ्यास करून वेगवेगळ्या अंगे स्पष्ट केली आहेत. हेक्शर-ओहलिन सिद्धांताने उत्पादन घटकांच्या प्रमाणानुसार व्यापाराचे स्वरूप ठरवले, तर स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांताने व्यापारामुळे उत्पन्न वितरणात होणाऱ्या बदलांवर प्रकाश टाकला. रायब्रिन्स्की सिद्धांताने विशिष्ट उत्पादन घटकांच्या पुरवठ्यातील वाढ उत्पादन संरचनेवर कसा परिणाम करते हे स्पष्ट केले, तर घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांताने मुक्त व्यापारामुळे उत्पादन घटकांच्या किंमती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समान होण्याची शक्यता व्यक्त केली. लियोन्टिएफ विरोधाभासाने पारंपरिक सिद्धांतांच्या मर्यादा दाखवून दिल्या आणि व्यापारावर इतर घटकांचा प्रभावही महत्त्वाचा असल्याचे अधोरेखित केले. विशिष्ट-घटक सिद्धांताने अल्पकालीन परिस्थितीचा विचार करून निर्यातक्षम आणि आयात-स्पर्धात्मक उद्योगांवरील प्रभाव स्पष्ट केला. या सिद्धांतांच्या आधारे व्यापार धोरणे, संरक्षणवाद, जागतिकीकरणाचे परिणाम आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक असमानता यांचे मूल्यमापन करणे शक्य होते. त्यामुळे, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे विस्तृत आणि सखोल आकलन करण्यासाठी हे सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

२.९ प्रश्न

- हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत स्पष्ट करा.
- स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांत काय दर्शवतो?
- रायब्रिन्स्की सिद्धांताची संकल्पना स्पष्ट करा.
- घटक-किंमत समानीकरण सिद्धांत काय दर्शवतो?
- लियोन्टिएफ विरोधाभास कोणत्या बाबी स्पष्ट करतो?

- विशिष्ट-घटक सिद्धांताची संकल्पना स्पष्ट करा.
- हेक्शर-ओहलिन सिद्धांत आणि पारंपरिक व्यापार सिद्धांत यामधील फरक सांगा.
- स्टॉल्पर-सॅम्युएलसन सिद्धांतानुसार कोणत्या उत्पादन घटकाचा परतावा वाढतो?
- रायब्रिन्स्की सिद्धांत उत्पादन संरचनेवर कसा परिणाम करतो?
- विशिष्ट-घटक सिद्धांत कोणत्या घटकांवर परिणाम करतो?

२.१० संदर्भ

- डॉ. एम. एल. जिंजन – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र (International Economics)
- डॉ. डी. एम. मिथानी – आंतरराष्ट्रीय व्यापार व सहकार्य
- डॉ. सुधाकर पाटील – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र
- डॉ. आर. आर. भालेराव – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र: एक अभ्यास
- यु. जी. सी. व विद्यापीठ अनुदान आयोग मान्यताप्राप्त M.A. अभ्यासक्रमाच्या पाठ्यपुस्तकांची मराठी रूपांतरे
- मुंबई विद्यापीठ – M.A. Economics (आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र) अभ्यासक्रम संदर्भ ग्रंथ

व्यापार धोरण - १

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील कल्याणविषयक सामान्य प्रश्न
- ३.३ आयात शुल्क (Tariffs) संदर्भातील धोरणात्मक हस्तक्षेप: मेट्झलर विरोधाभास (Metzler Paradox)
- ३.४ धोरणात्मक कर हस्तक्षेप
- ३.५ अनुदान (Subsidies) संदर्भातील धोरणात्मक हस्तक्षेप
- ३.६ सारांश
- ३.७ प्रश्न
- ३.८ संदर्भसूची

३.० उद्दिष्टे

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील कल्याणविषयक सामान्य प्रश्नांचा आढावा घेणे.
२. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील धोरणात्मक हस्तक्षेपाची महत्त्वपूर्ण भूमिका समजून घेणे
३. मेट्झलर विरोधाभास (Metzler Paradox) ची संकल्पना समजून त्याचे विश्लेषण करणे.
४. आयात शुल्क (Tariffs) संदर्भातील धोरणात्मक हस्तक्षेपाचा प्रभाव समजून घेणे.
५. धोरणात्मक कर हस्तक्षेपाचे फायदे, तोटे आणि त्याचा आर्थिक प्रभाव अभ्यासणे.
६. अनुदान (Subsidies) संदर्भातील धोरणात्मक हस्तक्षेपाची कार्यप्रणाली आणि प्रभाव समजून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

जागतिक व्यापाराचा जागतिक अर्थव्यवस्था आणि प्रत्येक देशाच्या कल्याणावर मोठा प्रभाव पडतो. या व्यापारामुळे विविध देशांमधील वस्तू आणि सेवांचा विनिमय शक्य होतो.

त्यामुळे स्पर्धा वाढते आणि प्रत्येक देश आपल्याकडील तुलनात्मक फायद्यानुसार विशिष्ट उत्पादनांमध्ये विशेष कौशल्य विकसित करू शकतो.

व्यापार धोरण - १

परंतु व्यापाराचे फायदे सर्वांना समान प्रमाणात मिळतातच असे नाही. त्यामुळे व्यापार करताना कल्याणाची समानता आणि कार्यक्षमतेबाबत विचार करणे गरजेचे असते. व्यापारामुळे काही गटांना जास्त फायदा होतो तर काहींना तोटा होण्याची शक्यता असते. म्हणूनच व्यापार धोरणांचे परिणाम नीट समजून घेणे आवश्यक ठरते.

शुल्क, कर आणि अनुदाने यासारखी व्यापार धोरणे देशातील उद्योगांचे रक्षण करणे किंवा सरकारचे उत्पन्न वाढवणे या हेतूने वापरली जातात. पण यामुळे कधी कधी अकार्यक्षमतेची समस्या निर्माण होते आणि काही वेळा अपेक्षेप्रमाणे परिणामही होत नाहीत.

या विभागात व्यापाराशी संबंधित काही महत्वाचे कल्याणविषयक मुद्दे समजावून सांगितले आहेत. उदा. शुल्क धोरणाशी संबंधित मेटॅलर विरोधाभास, कर प्रणालीचा कल्याणावर होणारा परिणाम आणि अनुदानांचा उपयोग काय व कसा होतो याचा अभ्यास येथे केला आहे.

या सगळ्या अभ्यासाचा उद्देश असा आहे की धोरणकर्त्यांनी असे व्यापार धोरण आखावेत की जे देशाच्या आर्थिक हिताचे असून लोकांचे सर्वांगीण कल्याण साधणारे असतील.

३.२ आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील कल्याणविषयक सामान्य प्रश्न

आंतरराष्ट्रीय व्यापार म्हणजे एका देशातील वस्तू व सेवांची दुसऱ्या देशात देवाणघेवाण होय. या व्यापारामुळे देशाच्या एकूण उत्पादनात वाढ होते, ग्राहकांना अधिक निवड मिळते, आणि कंपन्यांना मोठ्या बाजारपेठा उपलब्ध होतात. परंतु या व्यापारातून निर्माण होणाऱ्या लाभांचे वितरण (Distribution) हे सर्वांसाठी समान नसते. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये केवळ कार्यक्षमतेचा (Efficiency) विचार न करता कल्याण, समता व सामाजिक न्याय (Welfare, Equity and Social Justice) यांचा देखील विचार करणे अत्यावश्यक ठरते.

१. व्यापाराचे वितरणात्मक परिणाम (Distributional Consequences of Trade)

व्यापारामुळे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते, पण त्याचा फायदा सर्वांना सारखा मिळत नाही. यामुळे आंतर-घटक (Inter-group) आणि आंतर-प्रादेशिक (Inter-regional) विषमता वाढू शकते.

उदाहरण: भारतात IT आणि सेवा क्षेत्रामध्ये रोजगार वाढले पण वस्त्रोद्योग, उत्पादन क्षेत्रातील असंघटित कामगारांचा रोजगार घटला. त्यामुळे शिक्षित शहरी लोकांचा फायदा झाला, तर ग्रामीण कामगारांचे नुकसान झाले.

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन: Heckscher-Ohlin सिद्धांतानुसार व्यापार त्या देशाच्या समृद्ध घटकाचा वापर जास्त करणाऱ्या उद्योगांमध्ये वाढ करतो. त्यामुळे त्या घटकाचे मालक लाभार्थी ठरतात, तर इतरांचे नुकसान होते.

२. परेटो कार्यक्षमतेचा मर्यादित उपयोग (Limits of Pareto Efficiency)

परेटो कार्यक्षमतेनुसार जर कुणालाही नुकसान न होता इतरांचा फायदा झाला तर ती स्थिती सुधारलेली मानली जाते. पण व्यापार धोरणात अशा परिस्थिती कमीच असतात. व्यापारामुळे काही गटांचा मोठा फायदा होतो, पण काही गटांवर तीव्र प्रतिकूल परिणाम होतो.

उदाहरण: जर भारत कृषी क्षेत्रातील संरक्षण हटवतो, तर शहरी ग्राहकांना अन्न सस्ते मिळेल पण शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटेल.

तर्क: अशा स्थितीत कल्याण अर्थशास्त्रातील दुसरा तत्त्व लागू होतो – म्हणजेच फायदा झालेल्या गटांनी तोटा झालेल्यांना भरपाई दिल्यास, ती स्थिती समाजासाठी इष्ट ठरते.

३. स्थानिक उद्योगांवरचा परिणाम आणि औद्योगिक असमतोल (Impact on Domestic Industries and Structural Imbalance)

अत्यंत खुल्या व्यापार धोरणामुळे स्थानिक लघु व मध्यम उद्योग (MSMEs) स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत, कारण परदेशी वस्तू कमीकिंमतीत येतात. यामुळे स्थानिक उत्पादन घटते, बेरोजगारी वाढते, आणि उद्योगक्षेत्रात असमतोल निर्माण होतो.

उदाहरण: भारतीय बाजारात चिनी इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचा वाढलेला शिरकाव याचे स्पष्ट उदाहरण आहे.

तथ्य: UNCTAD च्या अहवालानुसार विकसनशील देशांतील औद्योगिकरण काही प्रमाणात 'premature deindustrialization' च्या विळख्यात अडकले आहे.

४. कामगार हक्क व सामाजिक मानकांवरील तडजोड (Trade vs Labour Standards and Social Rights)

स्पर्धात्मकतेसाठी काही देश कामगारांचे वेतन, आरोग्य आणि सुरक्षितता याबाबतचे मानक कमी करतात. त्यामुळे मजुरांच्या हक्कांवर गदा येते.

उदाहरण: अनेक अल्पविकसित देशांतील कपड्यांचे उत्पादन कमी वेतनावर आणि असुरक्षित स्थितीत केले जाते, ज्याचा फायदा मोठ्या ब्रँड कंपन्यांना होतो.

नैतिक प्रश्न: "Race to the bottom" या संकल्पनेनुसार देश आपले सामाजिक व पर्यावरणीय नियम सैल करत जातात जेणेकरून विदेशी गुंतवणूक आकर्षित होईल.

५. पर्यावरणीय कल्याण व व्यापार (Environmental Welfare and Trade)

काही वेळा व्यापारामुळे पर्यावरणीय अपाय (Environmental Degradation) होतो कारण देश नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर करतात. तसेच प्रदूषण नियंत्रण उपाय टाळतात.

उदाहरण: ब्राझीलमध्ये सोयाबीन व गाई-गुरांचे मांस निर्यातीसाठी मोठ्या प्रमाणात अॅमेझॉन जंगलतोड झाली.

अर्थशास्त्रीय संकल्पना: “Pollution Haven Hypothesis” – काही कंपन्या पर्यावरण नियम कमी असलेल्या देशांत उत्पादन स्थलांतर करतात.

व्यापार धोरण - १

६. धोरणात्मक सार्वभौमत्वावरील मर्यादा (Limits on Policy Sovereignty)

WTO, FTAs किंवा TRIPS करारामुळे विकसनशील देश आपले सामाजिक कल्याण व औद्योगिक संरक्षणाचे धोरण ठरवण्यात मर्यादित राहतात.

उदाहरण: TRIPS करारामुळे भारतासारख्या देशांनी पेटंट अटींमुळे सस्ती औषधे देण्यावर मर्यादा अनुभवली.

नैतिक दृष्टिकोन: व्यापार स्वातंत्र्याच्या नावाखाली सामाजिक धोरणांवर बंधन घालणे ही नैतिकदृष्ट्या गंभीर बाब आहे.

७. नुकसानग्रस्तांसाठी भरपाई व समायोजन (Compensation and Adjustment Policies)

ज्यांना व्यापार धोरणांमुळे नुकसान होते त्यांच्यासाठी राज्याने समायोजन उपाय योजना कराव्यात – जसे की कौशल्य प्रशिक्षण, आर्थिक सहाय्य, पुर्नस्थापना इत्यादी.

उदाहरण: अमेरिका Trade Adjustment Assistance (TAA) अंतर्गत कामगारांना रोजगार प्रशिक्षण व आर्थिक मदत देते.

भारताच्या दृष्टीने: राष्ट्रीय कौशल्य विकास अभियान (NSDC) किंवा PMKVY ही अशा प्रकारच्या समायोजनासाठी प्रभावी ठरू शकतात.

८. जागतिक न्याय व परस्परता (Global Justice and Reciprocity)

विकसनशील देशांनी जर आपली बाजारपेठ उघडली, तर विकसित देशांनीही त्याच प्रमाणात परस्पर संधी देणे आवश्यक आहे. पण बहुधा हे घडत नाही.

उदाहरण: EU आणि अमेरिका कृषी उत्पादनांना मोठ्या प्रमाणात अनुदान देतात, ज्यामुळे विकसनशील देशांच्या शेतकऱ्यांना स्पर्धेत टिकणे कठीण जाते.

सिद्धांत: Sen's Capability Approach नुसार व्यापाराचा उद्देश केवळ उत्पन्न नव्हे, तर मानवी क्षमतेत वाढ असावी.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा समृद्धीचा मार्ग असला, तरी तो सामाजिक कल्याण, समता व नैतिकतेच्या कसोट्यांवर टिकायला हवा. त्यामुळे व्यापार धोरण ठरवताना केवळ GDP किंवा निर्यात-वाढ यांना महत्त्व न देता, त्याचे वितरणात्मक परिणाम, पर्यावरणीय परिणाम, आणि सामाजिक मूल्यांशी सुसंगतता यांचाही विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

३.३ आयात शुल्क संदर्भातील धोरण हस्तक्षेप: मेट्झलर विरोधाभास (Metzler Paradox)

मेट्झलर विरोधाभास म्हणजे काय?

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील मेट्झलर विरोधाभास (Metzler Paradox) हा अर्थशास्त्रातील एक महत्वाचा आणि जटिल सिद्धांत आहे, जो दर्शवतो की काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये, आयात शुल्क (कर) लावल्यावर देशांतर्गत वस्तूंच्या किंमती अपेक्षेप्रमाणे वाढण्याऐवजी कमी होऊ शकतात. पारंपारिक अर्थशास्त्रानुसार, आयात शुल्कामुळे आयातित वस्तू महाग होतात, ज्यामुळे स्थानिक उत्पादनांना संरक्षण मिळते. यामुळे, स्थानिक वस्तूंच्या किंमती वाढतात कारण स्थानिक उत्पादकांना जास्त मागणी मिळते. तथापि, मेट्झलर विरोधाभास सिद्धांतानुसार, काही विशेष परिस्थितींमध्ये आयात शुल्क लावल्यावर स्थानिक वस्तूंच्या किंमती कमी होऊ शकतात. हे सिद्धांत पारंपारिक अपेक्षेच्या उलट असतो.

मेट्झलर विरोधाभासाचे मूलतत्त्व:

मेट्झलर विरोधाभास असे स्पष्ट करतो की आयात शुल्क लावल्यावर, निर्यातदार देशांना त्यांच्या वस्तूंची विक्री त्या देशात होणार नाही अशी चिंता वाटते, त्यामुळे ते आपल्या वस्तूंच्या किंमती कमी करतात. याचा परिणाम म्हणून, स्थानिक उत्पादनाच्या किंमतीत वाढ न होता, त्या किंमतीत घट होऊ शकते. हा एक गोंधळात टाकणारा प्रश्न आहे कारण पारंपारिक अर्थशास्त्रानुसार, आयात शुल्कामुळे स्थानिक उत्पादनांचे संरक्षण होऊन किंमती वाढणे अपेक्षित आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील पारंपारिक दृष्टिकोनानुसार, आयात शुल्क लागू झाल्यावर खालील प्रमुख प्रक्रिया घडतात:

- **आयात शुल्क लावल्यावर आयातित वस्तू महाग होतात:** आयात शुल्कामुळे आयातित वस्तूंचे अतिरिक्त शुल्क लावले जाते. या अतिरिक्त शुल्कामुळे, आयातित वस्तूंच्या किंमती वाढतात. यामुळे, स्थानिक उत्पादकांना स्पर्धेपासून संरक्षण मिळते कारण आयातित वस्तू त्या दराने उपलब्ध नाहीत.
- **देशांतर्गत उत्पादनाला संरक्षण मिळते:** आयात शुल्कामुळे स्थानिक उत्पादकांना स्पर्धेपासून संरक्षण मिळते. आयातित वस्तू महाग झाल्यामुळे, स्थानिक उत्पादनाला अधिक मागणी मिळते. हे स्थानिक उत्पादकांना त्यांच्या वस्तूंच्या किंमती वाढवण्याची क्षमता देते.
- **देशांतर्गत वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होऊ शकते:** स्थानिक उत्पादकांना जास्त मागणी मिळत असल्यामुळे, त्यांना त्यांच्या वस्तूंच्या किंमती वाढवण्याची संधी मिळते. यामुळे स्थानिक उत्पादनातील मूल्यवृद्धी होऊ शकते.
- **देशांतर्गत उत्पादकांना फायदा होतो:** या प्रक्रियेमध्ये, स्थानिक उत्पादकांना संरक्षण मिळते, त्यामुळे त्यांना उच्च दरांवर वस्तू विकता येतात आणि आर्थिक लाभ मिळवतात.

पारंपारिक दृष्टिकोनानुसार, आयात शुल्क लागू झाल्यावर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला संरक्षण मिळते, स्थानिक उत्पादनांना संरक्षण मिळते आणि स्थानिक वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होण्याची अपेक्षा असते. तथापि, मेटझलर विरोधाभास सिद्धांत त्याच्या उलट परिणाम दाखवतो.

मेटझलर विरोधाभासाची वेगळी गतिशीलता:

- **निर्यातदार देशाचे प्रतिसाद:** आयात शुल्क लागू झाल्यावर निर्यातदार देश आपल्या उत्पादनांच्या किंमती कमी करतात, कारण त्यांना आपली बाजारपेठ गमवण्याची भीती वाटते. यामुळे, स्थानिक उत्पादनावर जास्त स्पर्धा निर्माण होते आणि स्थानिक वस्तूंच्या किंमती वाढत नाहीत, उलट त्या कमी होऊ शकतात.
- **आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेचा दबाव:** निर्यातदार देश बाजारपेठेतील आपली स्पर्धात्मकता टिकवण्यासाठी त्यांची किंमत कमी करतात. यामुळे, स्थानिक उत्पादकांना स्पर्धेचा अधिक दबाव येतो, आणि स्थानिक वस्तूंच्या किंमती अपेक्षेप्रमाणे वाढत नाहीत.

मेटझलर विरोधाभासाची कारणे आणि अटी:

- **मागणी आणि पुरवठ्याची किंमत लवचिकता (Elasticity of Demand and Supply):**
जर आयात वस्तूंची मागणी किंमतीस अत्यंत लवचिक (elastic) असेल, म्हणजे किंमत वाढल्यावर मागणी मोठ्या प्रमाणात कमी होते, तर आयात शुल्कामुळे त्या वस्तूंच्या किंमती वाढल्या तरी ग्राहक त्या वस्तूंची मागणी बंद करतात. अशा परिस्थितीत, निर्यातदारांना आपल्या किंमती कमी कराव्या लागतात, ज्यामुळे त्यांची वस्तू विक्रीसाठी आकर्षक राहिल.
- **निर्यातदार देशाचा प्रतिसाद (Exporter's Price Reaction):**
निर्यातदार देशाला आयात शुल्कामुळे आपल्या उत्पादनांच्या बाजारपेठेवर परिणाम होईल अशी भीती असते. म्हणूनच, ते आपल्या वस्तूंच्या किंमती कमी करतात, ज्यामुळे त्यांची स्पर्धात्मकता टिकून राहते. हे स्थानिक उत्पादनावर अधिक स्पर्धा निर्माण करते, ज्यामुळे स्थानिक वस्तूंच्या किंमती कमी होऊ शकतात.
- **बाजारातील स्पर्धात्मक स्थिती (Competitive Market Structure):**
जर निर्यातदार देशात स्पर्धा जास्त असेल, म्हणजे अनेक उत्पादक असतील, तर त्यांना त्यांच्या वस्तूंच्या किंमती कमी करणे आवश्यक असते. यामुळे बाजारात अधिक स्पर्धा निर्माण होते, आणि स्थानिक उत्पादकांना त्यांच्या वस्तूंच्या किंमती वाढवण्याची क्षमता कमी होते.
- **इतर आर्थिक घटक (Other Economic Factors):** आयात शुल्कामुळे तयार होणारा महसूल काही वेळा अपेक्षेप्रमाणे असतो. निर्यातदार आपल्या किंमती कमी करतात, ज्यामुळे स्थानिक उत्पादकांच्या तात्काळ संरक्षणामुळे होणारा फायदा कमी होतो.

मेट्रोलर विरोधाभासाचे परिणाम:

मेट्रोलर विरोधाभासाच्या संदर्भात खालीलप्रमाणे परिणाम होऊ शकतात:

परिणामाचे क्षेत्र	परिणामाचे स्वरूप
देशांतर्गत उद्योग संरक्षण	आयात शुल्कामुळे स्थानिक उत्पादकांना संरक्षण मिळण्याची अपेक्षा असते, परंतु प्रत्यक्षात त्यांना उलट स्पर्धेचा सामना करावा लागतो.
आयात शुल्क महसूल	आयात शुल्कामुळे मिळणारा महसूल कमी होऊ शकतो, कारण निर्यातदार किंमती कमी करून आपल्या स्पर्धात्मकता टिकवतात.
ग्राहकांचे कल्याण	देशांतर्गत वस्तू स्वस्त होऊ शकतात, ज्यामुळे ग्राहकांना फायदा होतो.
जागतिक व्यापार ताण	आयात शुल्कामुळे इतर देश प्रतिशोधात्मक उपाय करू शकतात, ज्यामुळे व्यापार ताण वाढू शकतो.
धोरणात्मक गुंतागुंती	आयात शुल्क धोरणे प्रभावी ठरावीत यासाठी बाजाराचा सखोल अभ्यास आवश्यक होतो.

मेट्रोलरच्या विरोधाभासाचे उदाहरण:

समजा, देश A मध्ये गव्हावर १०% आयात शुल्क लावतो.

देश B हा गव्हाचा निर्यातदार आहे.

आयात शुल्कामुळे देश B चे गव्हाचे निर्यात दर कमी करतो, कारण त्यांना देश A चा बाजार गमवायचा नाही.

परिणामी, A देशामध्ये गव्हाची किंमत कमी होते, ज्यामुळे A देशाचे गहू उत्पादक अपेक्षित संरक्षण गमावतात.

धोरणात्मक सिद्धांत:

आयात शुल्क लावण्यापूर्वी बाजाराचा अभ्यास करणे: मागणी आणि पुरवठ्याच्या किंमत लवचिकतेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. निर्यातदार देशाच्या प्रतिसादाची शक्यता समजून घेणे गरजेचे आहे.

- **पर्यायी संरक्षणात्मक उपाय वापरणे:** अनुदाने, आयात कोटा, तांत्रिक सुधारणा यांसारखे पर्यायी उपाय अधिक प्रभावी ठरू शकतात.

- **आंतरराष्ट्रीय करारांचे पालन करणे:** द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय करारांमध्ये आयात शुल्क धोरणे समन्वयित करणे आवश्यक आहे.
- **स्थिर आणि दीर्घकालीन धोरण आखणी:** आयात शुल्कावर अवलंबून राहण्याऐवजी उत्पादनक्षमता वाढवण्यावर भर देणे.

निष्कर्ष:

मेटॅलर विरोधाभास हा आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणांमध्ये आयात शुल्काच्या प्रभावांबाबत एक महत्वाचा आणि गुंतागुंतीचा मुद्दा आहे. त्यातून हे स्पष्ट होते की संरक्षणात्मक आयात शुल्क धोरणे नेहमी अपेक्षित परिणाम देत नाहीत आणि कधी कधी उलट परिणाम होऊ शकतो. म्हणून, धोरणकर्त्यांनी आयात शुल्क लावण्यापूर्वी विविध आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत घटकांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

३.४ धोरणात्मक कर हस्तक्षेप (Policy Interventions in Terms of Taxes)

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भात, "धोरणात्मक कर हस्तक्षेप" म्हणजे सरकारने विविध प्रकारचे कर लावून किंवा त्यामध्ये बदल करून देशांतर्गत उत्पादनाचे संरक्षण करणे, व्यापाराच्या स्वरूपावर प्रभाव टाकणे, महसूल प्राप्त करणे आणि व्यापक सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करणे होय. हे हस्तक्षेप व्यापार धोरणाचा भाग म्हणून वापरले जातात आणि त्याचा परिणाम केवळ किंमतींवर नव्हे तर उत्पादन, उपभोग, कल्याण आणि संसाधनांच्या वाटपावरही होतो.

३.४.१ आयात शुल्क (Import Duties) धोरणात्मक कर हस्तक्षेपाचे सर्वात प्रमुख साधन:

आयात शुल्क म्हणजे काय?

आयात शुल्क म्हणजे जेव्हा एखादा देश इतर देशांतून वस्तू आयात करतो, तेव्हा त्या वस्तूवर सरकारने लावलेला कर. हा कर थेट त्या वस्तूच्या आयातीवर आकारला जातो. आयात शुल्काचा उद्देश म्हणजे देशांतर्गत उत्पादनांचे परदेशी स्पर्धेपासून संरक्षण करणे, सरकारला महसूल मिळवून देणे आणि देशाच्या परकीय व्यापारात समतोल राखणे होय.

आयात शुल्कांचे प्रकार:

- **विशिष्ट शुल्क (Specific Tariff):** या प्रकारात वस्तूच्या परिमाणानुसार एक निश्चित रक्कम कर आकारली जाते. उदाहरणार्थ, एका किलो गहूवर ₹१०० इतका कर लावणे. त्यामुळे किंमत स्थिर असली तरी कराची रक्कम समान राहते.
- **सारांश शुल्क (Ad Valorem Tariff):** या प्रकारात वस्तूच्या मूल्याच्या टक्केवारीनुसार कर लावला जातो, जसे की १०%. म्हणजेच वस्तूची बाजार किंमत वाढल्यास कराची रक्कमही वाढते.

- **संयुक्त शुल्क (Compound Tariff):** या शुल्कात विशिष्ट आणि सारांश या दोन्ही प्रकारांचा संगम असतो. म्हणजेच किंमतीच्या टक्केवारीप्रमाणे कर तसेच ठरावीक प्रमाणावर निश्चित कर एकत्र आकारला जातो.

आयात शुल्काचे परिणाम:

- **ग्राहक लाभात घट:** आयात शुल्कामुळे परदेशी वस्तू महाग होतात. त्यामुळे ग्राहकांना पूर्वीपेक्षा जास्त किंमत भरावी लागते आणि त्यांच्या वास्तविक क्रयशक्तीत घट होते.
- **उत्पादक लाभात वाढ:** देशांतर्गत उत्पादकांना परदेशी स्पर्धा कमी वाटते. त्यामुळे ते अधिक किंमतीला विक्री करू शकतात व त्यांच्या नफ्यात वाढ होते.
- **सरकारी महसूलात वाढ:** आयात शुल्कामुळे सरकारच्या तिजोरीत प्रत्यक्ष कररूपाने महसूल जमा होतो, जो सार्वजनिक खर्चासाठी वापरला जातो.

सामान्य संतुलन विश्लेषण:

जेव्हा आयात शुल्क अनेक उद्योग किंवा क्षेत्रांवर एकत्रितपणे लावले जाते, तेव्हा केवळ एका वस्तूच्या किंमतीतच नव्हे तर संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील संसाधन वितरणातही बदल होतो. यामुळे उत्पादनाची कार्यक्षमता कमी होते, उपभोगाचा पॅटर्न बदलतो, आणि देशाचे व्यापारी भागीदारांशी संबंधही प्रभावित होतात.

सर्वोत्तम आयात शुल्क (Optimum Tariff):

मोठ्या बाजारपेठा असलेल्या देशासाठी (जसे की अमेरिका किंवा युरोपियन युनियन), असा आयात शुल्क दर निश्चित करता येतो, जो त्यांच्या व्यापार अटींना सुधारतो – म्हणजे आयात कमी आणि निर्यात अधिक फायदेशीर होते. मात्र, जास्त शुल्क लावल्यास प्रतिउत्तरात्मक शुल्कांचा धोका वाढतो.

३.४.२. निर्यात शुल्क व त्याचा धोरणात्मक वापर

- **देशांतर्गत पुरवठा वाढवणे:** काही वेळा अन्नधान्य, ऊर्जास्रोत यांसारख्या जीवनावश्यक वस्तूंच्या निर्यातीवर शुल्क लावले जाते, जेणेकरून त्या वस्तू देशांतर्गत बाजारात उपलब्ध राहतील आणि महागाई रोखता येईल.
- **विशिष्ट वस्तूवर नियंत्रण:** काही देश आपले नैसर्गिक संसाधन वाचवण्यासाठी त्यांच्या निर्यातीवर कर लावतात (उदा. लोखंड, खनिजे).
- **महसूल वाढवणे:** निर्यात शुल्क हा विकसनशील देशांसाठी अतिरिक्त महसूल मिळवण्याचा एक मार्ग असतो.

परिणाम:

- **उत्पादकांचे उत्पन्न घटते:** निर्यात करणाऱ्या उत्पादकांना परदेशी बाजारात किंमत स्पर्धात्मक ठेवता येत नाही आणि त्यांचे उत्पन्न घटते.

- **उत्पादन प्रोत्साहनात घट:** निर्यातीवर कर लावल्यामुळे उत्पादक दीर्घकालीन गुंतवणूक करण्यास अनिच्छुक होतात.
- **जागतिक विश्वासाहतेत घट:** परदेशी ग्राहकांना देशाच्या धोरणांवर विश्वास कमी राहतो, जे निर्यात व्यापाराच्या दीर्घकालीन स्थैर्याला मारक ठरते.

अप्रत्यक्ष कर हस्तक्षेप

मूल्यवर्धित कर (VAT) व उत्पादन शुल्क (Excise):

हे कर थेट आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर लागू होत नसले तरी देशांतर्गत उत्पादनाच्या किंमती ठरवण्यात महत्वाचे ठरतात. उच्च उत्पादन शुल्कामुळे देशांतर्गत उत्पादन महाग होते व निर्यातीवर विपरीत परिणाम होतो. त्याउलट, कमी उत्पादन शुल्क आणि निर्यात कर सवलतींमुळे देश निर्यातीस प्रोत्साहन देऊ शकतो.

सीमा समायोजन (Border Tax Adjustment):

निर्यात करताना देशांतर्गत VAT परत करणे (refund) आणि आयात करताना VAT लावणे, हे धोरण WTO नियमांतर्गत मर्यादित राहून उद्योगांना संरक्षण देते. या धोरणामुळे देशांतर्गत उत्पादक व परदेशी उत्पादक यांच्यात स्पर्धेचे संतुलन राखले जाते.

कर हस्तक्षेपाचे कल्याणकारी विश्लेषण

१. ग्राहक व उत्पादक लाभावर परिणाम:

कर हस्तक्षेपांमुळे ग्राहकांच्या खर्चात वाढ होते आणि उत्पादकांच्या नफ्यात वाढ होते. सरकारला महसूल मिळतो, पण समाजाच्या एकूण कल्याणात घट होते, कारण काही व्यवहार होतच नाहीत.

२. सामाजिक कल्याण व पुनर्वितरण:

सरकार प्रगतिशील कर प्रणाली वापरून समाजातील उत्पन्न असमानता कमी करू शकते. उदा., गरीब देशांतर्गत उद्योगांना आयात शुल्काद्वारे संरक्षण दिल्यास त्यांच्या वाढीस चालना मिळते. काही वेळा पर्यावरणीय धोरणांसाठी कार्बन कर लावून शाश्वत विकासास प्रोत्साहन दिले जाते.

धोरणात्मक कर हस्तक्षेपाचे फायदे

- **स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण:** नव्याने सुरू होणाऱ्या उद्योगांना परदेशी स्पर्धेपासून संरक्षण मिळते आणि त्यांना स्थिर होण्यासाठी वेळ मिळतो.
- **राजकीय-आर्थिक स्वायत्तता:** आंतरराष्ट्रीय दबावाला तोंड देण्यासाठी देश आपले कर धोरण स्वायत्तपणे ठरवू शकतो.
- **विकसनशील देशांसाठी महसूल स्रोत:** अनेक विकसनशील देश कर रचना वापरून परकीय व्यापारातून महसूल मिळवतात, जो त्यांच्या सामाजिक खर्चासाठी उपयुक्त ठरतो.

धोरणात्मक कर हस्तक्षेपाचे धोके

- **व्यापार वळण (Trade Diversion):** आयात शुल्कामुळे अधिक कार्यक्षम देशांकडून व्यापार हटून अल्प-कार्यक्षम देशांकडे वळतो, ज्यामुळे कार्यक्षमतेचा बळी जातो.
- **प्रत्युत्तरात्मक शुल्के (Retaliation):** एक देश शुल्क लावल्यास अन्य देशही शुल्क लावतात, ज्यामुळे व्यापार युद्ध सुरू होण्याची शक्यता निर्माण होते.
- **विकसनशील देशांची असुरक्षितता:** उच्च आयात शुल्कामुळे त्यांची निर्यात घटते व जागतिक व्यापार साखळीत त्यांचे स्थान कमकुवत होते.
- **गैरकार्यक्षमता:** कर हस्तक्षेप हे बाजारपेठेच्या नैसर्गिक कामकाजात अडथळा निर्माण करतात व संसाधनांचे चुकीचे वितरण होण्याची शक्यता वाढते.

धोरणात्मक कर हस्तक्षेप हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या व्यवस्थापनाचे एक प्रभावी साधन आहे. जर हे योग्य नियोजन आणि समतोल दृष्टिकोनातून राबवले गेले, तर स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, महसूल वाढ आणि सामाजिक उद्दिष्टांची पूर्तता शक्य होते. मात्र हे हस्तक्षेप अतिवापरले गेले तर त्याचे विपरीत परिणाम दीर्घकालीन व्यापार, कार्यक्षमता आणि जागतिक आर्थिक सहकार्यावर होऊ शकतात. म्हणून, कोणतेही कर हस्तक्षेप करताना सामाजिक-आर्थिक संदर्भ, व्यापार भागीदारांचे प्रतिसाद आणि कल्याणकारी परिणाम यांचा सखोल अभ्यास आवश्यक असतो.

३.५ अनुदान (Subsidies) संदर्भातील धोरणात्मक हस्तक्षेप (Policy Interventions in terms of Subsidies)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील धोरणात्मक हस्तक्षेपामध्ये अनुदान (Subsidies) एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सरकारकडून स्थानिक उद्योग, कृषी क्षेत्र किंवा विशिष्ट उत्पादनांना आर्थिक सहाय्य देणे हे अनुदानाचे मुख्य उद्दिष्ट असते. अनुदान हे सरकारचे एक महत्त्वाचे धोरणात्मक साधन आहे ज्याद्वारे त्याची अर्थव्यवस्था जागतिक स्पर्धेत टिकवण्यासाठी, निर्यात वाढवण्यासाठी, आणि स्थानिक उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी वापरले जाते. अनुदानामुळे देशाच्या निर्यात क्षमतेवर, व्यापार संतुलनावर, आणि जागतिक व्यापार धोरणांवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. तथापि, अनुदानामुळे जागतिक व्यापारातील विकृती आणि व्यापार तणाव निर्माण होऊ शकतात. या संदर्भात अनुदानाचे महत्त्व, त्याचे प्रकार, त्याचे जागतिक व्यापारावर होणारे प्रभाव, तसेच धोरणात्मक दृष्टीकोनातील फायदे आणि धोके यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

३.५.१ अनुदानाचे प्रकार (Types of Subsidies)

निर्यात अनुदान (Export Subsidies)

निर्यात अनुदान हे सरकारकडून निर्यातदारांना दिले जाणारे थेट आर्थिक सहाय्य किंवा कर सवलत असते. यामुळे निर्यातदारांना उत्पादनाची किंमत कमी करण्याची संधी मिळते आणि ते जागतिक बाजारात स्वस्त आणि स्पर्धात्मक दरात उत्पादने विकू शकतात. या प्रकारचे अनुदान देशाच्या निर्यात धोरणाला चालना देण्याचे काम करतात. उदाहरणार्थ, काही देश आपल्या कृषी निर्यातदारांना अनुदान देतात, ज्यामुळे त्या देशांच्या कृषी उत्पादनांना जागतिक बाजारात विशेष मागणी निर्माण होते. तथापि, निर्यात अनुदानामुळे जागतिक

व्यापाराच्या अन्य देशांमध्ये तणाव निर्माण होतो आणि अनेक वेळा WTO (World Trade Organization) च्या नियमांचे उल्लंघन होते.

व्यापार धोरण - १

उत्पादन अनुदान (Production Subsidies)

उत्पादन अनुदान म्हणजे स्थानिक उत्पादकांना दिले जाणारे सहाय्य, ज्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो. यामुळे स्थानिक उत्पादकांची उत्पादकता वाढते आणि ते कमी किंमतीत अधिक उत्पादन करू शकतात. उदाहरणार्थ, कृषी क्षेत्रातील अनुदान शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी दिले जातात, ज्यामुळे कृषी उत्पादन अधिक प्रमाणात होऊ शकते. तथापि, उत्पादन अनुदानामुळे जागतिक बाजारात किंमती कमी होतात, ज्यामुळे इतर देशांतील उत्पादकांचे नुकसान होऊ शकते.

संशोधन व विकास अनुदान (R&D Subsidies)

संशोधन व विकास अनुदान हे तंत्रज्ञान आणि नवकल्पना साठी दिलेले आर्थिक सहाय्य आहे. यामुळे नवीन तंत्रज्ञान, उत्पादन पद्धती आणि नवे उत्पादने विकसित करण्यास आर्थिक मदत मिळते. त्याचा परिणाम दीर्घकालीन विकासावर होतो, कारण तंत्रज्ञान सुधारत असते, आणि जागतिक व्यापारामध्ये त्या देशाची स्पर्धात्मकता वाढते. संशोधन अनुदानामुळे स्थानिक उद्योगांच्या नाविन्यपूर्ण विकासाचा चालना मिळते, ज्यामुळे त्यांच्या निर्यात क्षमतेतही सुधारणा होऊ शकते.

कृषी अनुदान (Agricultural Subsidies)

कृषी अनुदान हे शेतकऱ्यांना दिले जाणारे आर्थिक सहाय्य आहे, ज्यामुळे कृषी उत्पादन टिकवता येते. यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाच्या किंमती कमी करण्याची आणि उत्पादन क्षमता वाढवण्याची संधी मिळते. यामुळे कृषी क्षेत्रातील स्पर्धा जागतिक स्तरावर वाढू शकते. तथापि, कृषी अनुदान जागतिक कृषी बाजारात विकृत स्पर्धा निर्माण करतात आणि अनेक वेळा विकसनशील देशांच्या कृषी उत्पादकांना तोटा होतो.

अनुदानाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील प्रभाव (Impact of Subsidies on International Trade)

१. स्पर्धात्मकता वाढवणे (Increasing Competitiveness)

अनुदानामुळे स्थानिक उत्पादकांच्या उत्पादन खर्चात घट होऊन ते जागतिक बाजारात अधिक स्पर्धात्मक होतात. यामुळे त्या देशाची स्पर्धात्मकता जागतिक स्तरावर वाढते आणि इतर देशांच्या समस्यांचा सामना करावा लागतो. विशेषतः निर्यात अनुदानामुळे त्या देशाची निर्यात वाढते, ज्यामुळे जागतिक व्यापार संतुलनावर प्रभाव पडतो. यामुळे जागतिक व्यापाराच्या पद्धतीमध्ये असमानता निर्माण होऊ शकते.

२. निर्यात प्रोत्साहन (Export Promotion)

निर्यात अनुदानामुळे देशाच्या निर्यात क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळते. या प्रकारचे अनुदान जागतिक बाजारपेठेत त्या देशाच्या उत्पादनांसाठी विशेष स्पर्धात्मक फायदे निर्माण

करतात. देशाच्या निर्यात वाढल्याने, त्याचा व्यापार संतुलन सुधारू शकते आणि आर्थिक वृद्धीला चालना मिळू शकते. निर्यात वाढवण्यासाठी सरकारची धोरणात्मक भूमिका महत्त्वाची असते.

३. उद्योग संरक्षण (Industry Protection)

जागतिक व्यापारामध्ये काही देश संरक्षणात्मक धोरणे वापरत असतात, ज्या देशांच्या उद्योगांना स्पर्धेच्या विरोधात ठेवतात. यामुळे, स्थानिक उद्योगांना जागतिक स्पर्धेत टिकवण्यासाठी अनुदानाची आवश्यकता भासते. उदाहरणार्थ, कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात संरक्षणात्मक अनुदान दिले जातात, जे स्थानिक उत्पादकांना जागतिक बाजारात प्रतिस्पर्धा करण्यासाठी सहाय्य करतात. यामुळे उद्योगांच्या टिकावावर आणि विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो.

अनुदानाचे धोके आणि मर्यादा (Risks and Limitations of Subsidies)

१. जागतिक व्यापार तणाव (Global Trade Tensions)

अनुदानामुळे इतर देशांमध्ये संरक्षणवादी धोरणे वाढू शकतात. उदाहरणार्थ, एक देश निर्यात अनुदान देतो, तर इतर देश त्याला प्रतिसाद देतात, ज्यामुळे जागतिक व्यापारात तणाव निर्माण होतो. यामुळे 'व्यापार युद्ध' होण्याचा धोका वाढतो. WTO च्या नियमानुसार, निर्यात अनुदान आणि उत्पादन अनुदानांचा वापर जागतिक व्यापारातील समतोल राखण्यासाठी समस्यांना तोंड देतो.

२. विकृत स्पर्धा (Distorted Competition)

अनुदानामुळे जागतिक बाजारात किंमती कमी होतात, ज्यामुळे इतर देशांच्या उत्पादकांना तोटा सहन करावा लागतो. यामुळे बाजारात विकृत स्पर्धा निर्माण होऊ शकते. स्थानिक उद्योगांच्या तारणासाठी दिलेले अनुदान इतर देशांच्या उत्पादकांसाठी अनुकूल असू शकत नाही. उदाहरणार्थ, कृषी अनुदानामुळे जागतिक कृषी बाजारात विकृत स्पर्धा निर्माण होते.

३. WTO नियमांचे उल्लंघन (Violation of WTO Rules)

अनुदान हे अनेक वेळा WTO च्या नियमानुसार प्रतिबंधित असतात. WTO च्या व्यापारिक धोरणानुसार, निर्यात अनुदान, उत्पादन अनुदान किंवा कृषी अनुदान इत्यादींवर विशेष निर्बंध आहेत. देशांना अनुदान देण्यामुळे जागतिक व्यापारातील समतोल आणि न्यायाचे उल्लंघन होऊ शकते.

४. सरकारी खर्च आणि आर्थिक ताण (Government Spending and Economic Strain)

अनुदानाची रक्कम सरकारच्या तिजोरीवर एक मोठा आर्थिक ताण निर्माण करते. सरकारला अनुदान देण्यासाठी अधिक संसाधने खर्च करावी लागतात, ज्यामुळे अन्य सार्वजनिक सेवांवर आणि सरकारी अंदाजपत्रकावरील ताण वाढतो. दीर्घकालीन कालावधीत अनुदानास चालना देणे आर्थिकदृष्ट्या टिकाऊ नसू शकते.

१. युरोपियन युनियनचे कृषी अनुदान (European Union Agricultural Subsidies) : युरोपियन युनियनच्या कृषी अनुदान कार्यक्रमात शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर अनुदान दिले जाते. यामुळे युरोपियन शेतकऱ्यांची उत्पादन क्षमता वाढते, पण जागतिक कृषी बाजारातील असमानता वाढते. विकसनशील देशांतील शेतकऱ्यांना युरोपियन युनियनच्या कृषी अनुदानामुळे अपारदर्शक स्पर्धेचा सामना करावा लागतो.
२. चीनचे निर्यात प्रोत्साहक अनुदान (China's Export Subsidies) : चीनने निर्यात अनुदानांच्या माध्यमातून आपल्या निर्यात क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले आहे. यामुळे चीनच्या निर्यात उत्पादनांमध्ये वाढ झाली आहे, परंतु इतर देशांनी यावर विरोध केला आहे. चीनने या धोरणाच्या माध्यमातून जागतिक व्यापाराच्या नियमांचा उल्लंघन केला आहे.
३. अमेरिकेतील कृषी अनुदान (U.S. Agricultural Subsidies) : अमेरिकेतील कृषी अनुदानांचा जागतिक कृषी व्यापारावर प्रभाव पडतो. अमेरिकेतील कृषी अनुदान जागतिक बाजारात किंमती आणि व्यापारावर परिणाम करतात, ज्यामुळे विकसनशील देशांच्या शेतकऱ्यांना तोटा होतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अनुदान हे धोरणात्मक हस्तक्षेपाचे एक महत्वाचे साधन आहे. सरकारच्या अनुदान धोरणांमुळे स्थानिक उद्योगांना जागतिक स्पर्धेत टिकवण्यासाठी मदत मिळते, निर्यात वाढवता येते, आणि आर्थिक विकासास चालना मिळते. तथापि, अनुदानाच्या वापरामुळे जागतिक व्यापाराच्या नियमांचे उल्लंघन, विकृत स्पर्धा, आणि तणाव निर्माण होऊ शकतात. म्हणून, अनुदानाचा वापर जागतिक व्यापार धोरणांनुसार आणि सतर्क दृष्टीकोनातून करणे आवश्यक आहे.

३.६ सारांश

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सरकार विविध धोरणात्मक हस्तक्षेपांचा वापर करते, ज्यामध्ये आयात शुल्क, निर्यात अनुदान, उत्पादन अनुदान आणि इतर वित्तीय सहाय्य यांचा समावेश आहे. हे हस्तक्षेप स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, व्यापार संतुलन साधणे, निर्यात वाढवणे आणि सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी केले जातात. आयात शुल्क, निर्यात अनुदान, आणि उत्पादन अनुदान हे मुख्य हस्तक्षेप आहेत ज्यामुळे स्थानिक उद्योगांना जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी मदत मिळते. याशिवाय, अनुदानाच्या माध्यमातून निर्यात आणि उत्पादन वाढवले जातात. तथापि, या हस्तक्षेपांमुळे जागतिक व्यापारात विकृत स्पर्धा, संरक्षणवादी धोरणे, आणि व्यापार युद्धाची शक्यता निर्माण होऊ शकते. अशा प्रकारे, धोरणात्मक हस्तक्षेपाचे फायदे आणि तोटे एकत्रितपणे तपासले जातात, जे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक संबंधांवर दीर्घकालीन परिणाम करू शकतात.

३.७ प्रश्न

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अनुदान (Subsidies) कशासाठी दिले जातात? त्याचे परिणाम लिहा.

२. आयात शुल्क (Tariffs) म्हणजे काय? त्याचा व्यापारावर काय परिणाम होतो?
३. मेट्झलर विरोधाभास (Metzler Paradox) याची संकल्पना सोप्या शब्दांत स्पष्ट करा.
४. धोरणात्मक कर हस्तक्षेप म्हणजे काय? त्याचे फायदे आणि तोटे लिहा.
५. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील कल्याणविषयक सामान्य प्रश्न कोणते आहेत, ते लिहा.

३.८ संदर्भसूची

१. डॉ. उल्हास पाटील – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, नाशिक.
२. डॉ. एस. के. मिश्रा व डॉ. वी. के. पुरी – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र (अनुवादित मराठी आवृत्ती), हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
३. डॉ. के. जी. मुंगळे – आंतरराष्ट्रीय व्यापार व वित्त, फडके प्रकाशन, नाशिक.
४. डॉ. जयश्री पाटील – आंतरराष्ट्रीय व्यापार व जागतिकीकरण, ज्ञानदया प्रकाशन, कोल्हापूर.
५. मुंबई विद्यापीठ – एम. ए. इकॉनॉमिक्स अभ्यासक्रम पुस्तिका, सत्र २, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र.

व्यापार धोरण - २

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा आर्थिक वृद्धीचा प्रेरक घटक यावरील विविध दृष्टिकोन
 - ४.१.१ हॅबरलरचा दृष्टिकोन
 - ४.१.२ प्रीबिश-सिंगर परिकल्पना
 - ४.१.३ संतापजनक आर्थिक वृद्धी
 - ४.१.४ लाभदायक वृद्धी
 - ४.१.५ निर्यात आधारित विकास
- ४.२ बहुपक्षीय व्यापार करार आणि राजकीय अर्थव्यवस्था
- ४.३ जागतिक व्यापार संघटना
- ४.४ सारांश
- ४.५ प्रश्न
- ४.६ संदर्भग्रंथ

४.० उद्दिष्टे

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आर्थिक वृद्धीतील मूल प्रेरक घटक म्हणून सखोल अभ्यास करणे.
२. हॅबरलर, प्रीबिश-सिंगर, संतापजनक व लाभदायक आर्थिक वृद्धी यांसारख्या विविध दृष्टिकोनांची सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक समज प्राप्त करणे.
३. निर्यात आधारित विकासाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करून त्याचा विकसनशील देशांवरील परिणाम समजून घेणे.
४. बहुपक्षीय व्यापार करारांची आणि त्यामागील राजकीय अर्थव्यवस्थेची सैद्धांतिक चौकट समजून घेणे.
५. जागतिक व्यापार संघटनेची भूमिका, कार्यपद्धती आणि विकसनशील देशांवरील प्रभाव यांचा अभ्यास करणे.
६. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील संस्थात्मक रचना आणि धोरणात्मक संवाद यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

४.१ आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा आर्थिक वृद्धीचा प्रेरक घटक यावरील विविध दृष्टिकोन

प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी एक अत्यंत महत्वाचा घटक मानला जातो. विविध राष्ट्रांमध्ये वस्तू, सेवा, तंत्रज्ञान आणि भांडवल यांचा परस्पर विनिमय घडवून आणणाऱ्या व्यापारामुळे केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होत नाही, तर रोजगारनिर्मिती, तांत्रिक प्रगती, उत्पादनक्षमतेत वाढ आणि भांडवली गुंतवणूक यांना देखील चालना मिळते.

इतिहासातील तुलनात्मक लाभ या संकल्पनेपासून ते सध्याच्या जागतिक एकत्रीकरणाच्या प्रक्रियेपर्यंत व्यापाराने जगभरातील अर्थव्यवस्थांमध्ये परस्परसहकार्य आणि परस्परावलंबन वाढले आहे. यामुळे अनेक राष्ट्रांनी गरीबी कमी केली असून, औद्योगिक विकास साधला आहे आणि जीवनमानात लक्षणीय सुधारणा केली आहे.

या प्रकरणामध्ये आपण आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आर्थिक वृद्धीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास विविध दृष्टिकोनांतून करणार आहोत, ज्यामध्ये भांडवली निर्मिती, उत्पादनशक्ती, उपभोग पातळी आणि तांत्रिक प्रगती यांचा विचार केला जाईल.

मुक्त व्यापार आणि आर्थिक वृद्धी यामधील संबंध हा नुर्कसे (Nurkse), हेबर्लर (Haberler), मिर्डल (Myrdal) आणि जॉन्सन (Johnson) यांसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये चर्चेचा विषय आहे. त्यांची मते वेगवेगळी आहेत आणि ते व्यापाराच्या आर्थिक विकासावर होणाऱ्या प्रभावाबद्दल भिन्न दृष्टिकोन मांडतात. पारंपरिक आणि नवसनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ सामान्यतः मानतात की, व्यापार करणाऱ्या देशांच्या आर्थिक वृद्धीवर सकारात्मक परिणाम होतो, परंतु तो व्यापार कोणत्याही अडथळ्यांपासून मुक्त असावा लागतो.

पण नुर्कसे यांच्यामते, व्यापार सर्व देशांमध्ये समानपणे वृद्धीचा प्रेरणा घटक ठरत नाही. त्यांनी असे म्हंटले आहे की, व्यापाराचा आर्थिक वृद्धीवर अधिक प्रभाव संपन्न अर्थव्यवस्थांवर (मुख्यतः विकसित देशांवर) होतो, तर गरीब, परिधीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा प्रभाव कमी असतो. त्याचप्रमाणे, मिर्डल यांनी असे म्हंटले आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे जागतिक आर्थिक विषमता वाढू शकते.

नुर्कसे आणि मिर्डल दोघेही यावर सहमत होते की, वृद्धीचे फायदे विषम पद्धतीने वितरित होतात आणि याचे मुख्य कारण हे आहे की अल्प विकसित अर्थव्यवस्थांना व्यापाराच्या प्रतिकूल व्यापार अटी (Adverse Terms of Trade) चा सामना करावा लागतो. या अर्थव्यवस्थांना त्यांच्या वृद्धीसाठी महत्त्वपूर्ण आयात आवश्यक असते, परंतु त्यांच्याकडे निर्यात करण्यासाठी फक्त प्राथमिक वस्तू (Primary Goods) असतात, ज्यांची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील मागणी (Inelastic Demand) कमी असते. परिणामी, या देशांना सतत व्यापार संतुलन तूट (Balance of Payments Deficit) सहन करावी लागते.

याच विरुद्ध, हेबर्लर यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या वृद्धीवरील सकारात्मक प्रभावाचे समर्थन केले आहे, ज्यात त्यांनी मान्य केले की, मुक्त व्यापार आर्थिक वृद्धीला (Economic Growth) चालना देतो आणि विविध देशांच्या विकासामध्ये योगदान देतो.

४.१.१. हेबर्लरचा दृष्टिकोन

हेबर्लर हे एक प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ होते, त्यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक वृद्धी यामधील सकारात्मक संबंधावर आपले विचार मांडले. त्यांचा दृष्टिकोन, व्यापाराच्या प्रभावाबद्दल खूप महत्त्वपूर्ण होता, विशेषतः जेव्हा आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक वृद्धी यांचे परस्पर संबंध तपासले जातात.

हेबर्लरचे मुख्य विचार खालीलप्रमाणे होते:

१. **व्यापाराचे सकारात्मक परिणाम:** हेबर्लर यांनी मान्य केले आहे की, आंतरराष्ट्रीय व्यापार हे एक महत्वाचे आर्थिक वृद्धीचे साधन (Engine of Economic Growth) आहे. जेव्हा एक देश दुसऱ्या देशांशी व्यापार करतो, त्यातून भांडवली गुंतवणूक (Capital Investment), उत्पादन क्षमता (Production Capacity) आणि उत्पादकतेत (Productivity) सुधारणा घडते. यामुळे संपत्तीची निर्मिती (Wealth Creation) होते आणि देशांच्या आर्थिक वृद्धीला चालना मिळते.
२. **मुक्त व्यापाराचे महत्त्व:** त्यांनी मुक्त व्यापार (Free Trade) कडे सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवला. हेबर्लर यांच्यामते, व्यापारात असलेले अडथळे (जसे की टॅरिफ्स, कोटा, आणि इतर व्यापार अटी) यांना काढून टाकले पाहिजे कारण मुक्त व्यापारामुळे स्पर्धा (Competition) वाढते, ज्यामुळे उत्पादनक्षमता वाढते आणि उत्पन्न वितरण (Income Distribution) अधिक समतोल होऊ शकते.
३. **तंत्रज्ञान हस्तांतरण (Technology Transfer):** हेबर्लर यांच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण (Technology Transfer) होते, ज्यामुळे गरीब देशांना विकसित देशांतील नवनवीन तंत्रज्ञान आणि उत्पादन पद्धती शिकता येतात. यामुळे त्यांच्या औद्योगिकीकरण प्रक्रियेत प्रगती होते आणि त्यांच्या उत्पादन पद्धती अधिक कार्यक्षम होतात.
४. **व्यापार आणि विकासाचे परस्परावलंबन:** हेबर्लर यांनी सांगितले की, व्यापाराने विकसनशील देशांसाठी औद्योगिकीकरण, रोजगार निर्मिती (Employment Generation) आणि जीवनमानात सुधारणा करणे शक्य होते. त्यांचे मानणे असे होते की व्यापारातून प्राप्त होणारे फायदे (Trade Benefits) संपूर्ण जगभरातील देशांना समानपणे लाभदायक असतात, ज्यामुळे जागतिक एकत्रिकरण (Global Integration) साधता येते.
५. **आर्थिक वृद्धीच्या वाढीव संधी (Increased Opportunities for Economic Growth):** हेबर्लर यांच्या मते, मुक्त व्यापारामुळे देश आपापसात आर्थिक परस्परावलंबन तयार करतात, ज्यामुळे नवीन बाजारपेठा (New Markets) उपलब्ध

होतात आणि देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक (International Investment) वाढते. यामुळे अधिकाधिक आर्थिक संधी निर्माण होतात.

सारांश, हेबर्लर यांचे विचार हे आर्थिक वृद्धीसाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या महत्वावर आधारित होते, ज्यात व्यापारामुळे भांडवली निर्मिती, उत्पादनक्षमता, आणि संपत्तीचे वितरण सुधारते. मुक्त व्यापार, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि आर्थिक समृद्धी हे त्यांच्या विचारांचे मुख्य अंग होते.

४.१.२ प्रीबिश-सिंगर परिकल्पना

प्रस्तावना:

प्रीबिश-सिंगर परिकल्पना ही आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भातील एक महत्वाची परिकल्पना आहे. ही परिकल्पना १९५० साली दोन अर्थशास्त्रज्ञांनी – राउल प्रीबिश (Raul Prebisch) आणि हंस सिंगर (Hans Singer) – स्वतंत्रपणे मांडली. या परिकल्पनेत विकसनशील देश आणि विकसित देश यांच्यातील व्यापारसंबंध दीर्घकालीन दृष्टीने कसा असमतोल व शोषणात्मक असतो, हे विशद करण्यात आले आहे.

परिकल्पनेची मुख्य मांडणी:

प्रीबिश-सिंगर परिकल्पनेनुसार, विकसनशील देश प्रामुख्याने प्राथमिक वस्तूंची (जसे की कृषीमाल, खनिज, कच्चा माल) निर्यात करतात, तर विकसित देश औद्योगिक उत्पादनांची निर्यात करतात. दीर्घकाळात प्राथमिक वस्तूंच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमती सतत घसरत जातात, तर औद्योगिक उत्पादनांच्या किंमती वाढतात. परिणामी, विकसनशील देशांच्या विनिमयाच्या अटी (terms of trade) हे त्यांच्या प्रतिकूल होतात.

विनिमयाच्या अटी प्रतिकूल होतात म्हणजे, विकसनशील देशांना त्याच प्रमाणातील आयात वस्तू खरेदी करण्यासाठी अधिक प्रमाणात निर्यात करावी लागते. यामुळे त्यांना व्यापारातून अपेक्षित आर्थिक लाभ मिळत नाही.

या घसरत्या विनिमयाच्या अटीची कारणे:

१. प्राथमिक वस्तूंना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत तुलनेने स्थिर किंमत मिळते किंवा त्या वस्तूंची मागणी लवचिक नसते (inelastic demand), त्यामुळे त्यांची किंमत वाढत नाही.
२. औद्योगिक देश प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून उच्च मूल्यवर्धित वस्तू तयार करतात, ज्यांना जागतिक बाजारपेठेत अधिक मागणी आणि अधिक किंमत मिळते.
३. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील किंमतींवर नियंत्रण बहुतेक वेळा औद्योगिक देशांकडे असते, त्यामुळे विकसनशील देशांचे वस्तू किंमत धोरण प्रभावी ठरत नाही.

विकसनशील देशांवर होणारे परिणाम:

१. विकसनशील देशांचे उत्पन्न मर्यादित राहते कारण ते जास्त किंमतीच्या वस्तूंच्या तुलनेत कमी किंमतीच्या वस्तू निर्यात करत असतात.
२. त्यांच्या देशातील औद्योगिकीकरणाला चालना मिळत नाही कारण निर्यातीतून मिळणारे उत्पन्न अल्प असते.
३. अशा देशांना आयात भागवण्यासाठी परकीय कर्जावर अधिकाधिक अवलंबून राहावे लागते.
४. परिणामी, व्यापार विकसनशील देशांच्या दृष्टीने आर्थिक वृद्धीचा प्रेरक ठरण्याऐवजी शोषणाचे साधन ठरतो.

निष्कर्ष:

प्रीबिश-सिंगर परिकल्पना आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या वास्तव परिस्थितीकडे वास्तवदर्शीपणे पाहण्यास प्रवृत्त करते. ही परिकल्पना स्पष्ट करते की, जर व्यापाराचा लाभ विकसनशील देशांना मिळवायचा असेल, तर त्यांनी फक्त प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीवर अवलंबून न राहता निर्यात विविधीकरण (export diversification) करणे, मूल्यवर्धन (value addition) करणे आणि औद्योगिकीकरण यावर भर देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे हे धोरणात्मक बदल केल्यास आंतरराष्ट्रीय व्यापार खऱ्या अर्थाने आर्थिक वृद्धीचा प्रेरणा घटक ठरू शकतो.

४.१.३ संतापजनक आर्थिक वृद्धी**प्रस्तावना :**

संतापजनक आर्थिक वृद्धी (Immiserising Growth) ही संकल्पना जगदीश भगवती (Jagdish Bhagwati) यांच्या कार्यावर आधारित आहे. या संकल्पनेत असा विचार मांडला जातो की, काही वेळा आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशाच्या आर्थिक वृद्धीमध्ये वाढ होऊ शकते, परंतु त्याचा प्रत्यक्ष फायदा त्या देशाच्या नागरिकांना होत नाही. उलट, काही वेळा या वृद्धीमुळे देशातील गरीब आणि दुर्बल गटांचे जीवनमान आणखी खराब होऊ शकते. यालाच संतापजनक आर्थिक वृद्धी (Immiserising Growth) म्हणतात, ज्याचा अर्थ आहे "वाढत्या गरीबीसह वृद्धी."

संतापजनक आर्थिक वृद्धी संकल्पनेत मुख्यत्वे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि उद्योगीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या नकारात्मक परिणामांवर लक्ष केंद्रित केले जाते. जरी एक देश आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध होत असेल, तरीही त्याचा फायदा सर्व वर्गांना मिळत नाही आणि काही गटांच्या जीवनमानात अधिक घट होऊ शकते.

संतापजनक आर्थिक वृद्धीची वैशिष्ट्ये:

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा नकारात्मक प्रभाव: संतापजनक आर्थिक वृद्धी या संकल्पनेनुसार, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे काही वेळा देशाच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होऊ शकते, परंतु या वृद्धीचा फायदा सर्व लोकांना समानपणे होतोच असे नाही. काही गटांना

फक्त त्याचा लाभ होतो, तर गरीब आणि ग्रामीण भागातील लोक मागे पडतात आणि त्यांच्या जीवनमानात कोणतीही सुधारणा होत नाही.

२. वृद्धीचे असमर्थ वितरण: संतापजनक वृद्धीची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे वृद्धीचे असमर्थ वितरण. याचा अर्थ असा की, आर्थिक वृद्धी जर झाली तर ती काही विशिष्ट गटांपर्यंतच मर्यादित राहते. सामान्यतः उद्योगिकरण आणि विकसनशील देशांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार त्यांचे जीवनमान सुधारण्यात यशस्वी ठरते, परंतु कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था बाजूला पडते. यामुळे, वृद्धीचे फायदे सर्व गटांमध्ये समप्रमाणात वितरित होत नाहीत.

३. कृषी क्षेत्राची दुर्बलता: आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या प्रभावामुळे, काही वेळा कृषी क्षेत्र किंवा ग्रामीण अर्थव्यवस्था दुर्बल होऊ शकते. जेव्हा व्यापारातील मागणी केवळ औद्योगिक उत्पादन व सेवा क्षेत्र कडे वळते, तेव्हा कृषी उत्पादनावर दबाव येतो. यामुळे कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांची स्थिती अधिक वाईट होऊ शकते.

४. तंत्रज्ञानाच्या बदलांमुळे असमानता: तंत्रज्ञानातील प्रगती किंवा औद्योगिकीकरणामुळे देशांमध्ये काही गट प्रगती करत असताना, इतर गट मागे पडतात. उदाहरणार्थ, ग्रामीण व शहरी गटांमधील आर्थिक विषमता वाढू शकते, कारण शहरी भागातील लोकांना तंत्रज्ञानाचा आणि औद्योगिकीकरणाचा फायदा होतो, तर ग्रामीण भागातील लोक कृषी उत्पादन कमी होण्यामुळे वाईट स्थितीत राहतात.

संतापजनक आर्थिक वृद्धीची उदाहरणे:

१. भारतातील १९९१ च्या आर्थिक सुधारणा:

भारताने १९९१ मध्ये आर्थिक उदारीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारास खुली करणारी धोरणे स्वीकारली. या सुधारणा पार पडल्यावर औद्योगिक उत्पादन व निर्यात क्षेत्रात मोठी वृद्धी झाली, परंतु या वृद्धीचा फायदा फक्त शहरी भागातील व औद्योगिक क्षेत्रातील गटांना मिळाला. ग्रामीण भागातील शेतकरी व गरीब वर्ग यांना याचा तितका लाभ झाला नाही. यामुळे आर्थिक विषमता वाढली आणि काही लोकांची स्थिती अजून वाईट झाली.

२. चीनमधील आर्थिक परिवर्तन:

चीनने आर्थिक सुधारणा आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची धोरणे स्वीकारली. यामुळे चीनमध्ये औद्योगिकीकरणाची एक विस्फोटक वाढ झाली. परंतु या वृद्धीमुळे, कृषी क्षेत्रात काम करणारे लोक आणि ग्रामीण भागातील लोक मागे पडले. त्यांना या वृद्धीचा कोणताही फायदा झाला नाही, ज्यामुळे चीनमध्ये वर्गभेद व गरीबी वाढली.

संतापजनक आर्थिक वृद्धीचे परिणाम:

१. आर्थिक विषमता:

संतापजनक वृद्धीचा परिणाम म्हणजे आर्थिक विषमता व वर्गभेद वाढणे. वृद्धीचे फायदे विशिष्ट गटांना मिळतात, ज्यामुळे गरीब वर्ग अधिक गरीब होतो आणि श्रीमंत वर्ग अधिक श्रीमंत होतो. यामुळे देशामध्ये आर्थिक असमानता वाढते.

संतापजनक आर्थिक वृद्धीमुळे समाजातील असंतोष व असमाधान निर्माण होऊ शकते. लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा न होणे आणि गरीब वर्गाचा धोका वाढल्यामुळे राजकीय अस्थिरता देखील निर्माण होऊ शकते. हे देशाच्या सामाजिक व राजकीय स्थितीला धक्का देऊ शकते.

३. ग्रामीण व शहरी गटांमधील असमर्थता:

आंतरराष्ट्रीय व्यापार व औद्योगिकीकरणामुळे शहरी भागात चांगली वृद्धी होऊ शकते, परंतु ग्रामीण भागामध्ये या वृद्धीचा लाभ पोहोचत नाही. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था व कृषी क्षेत्र अधिक मागे पडू शकतात, आणि ग्रामीण व शहरी गटांमधील आर्थिक विभाजन वाढू शकते.

संतापजनक आर्थिक वृद्धीवर उपाय:

१. सामाजिक सुरक्षा व कल्याणकारी धोरणे:

संतापजनक आर्थिक वृद्धीला शमन करण्यासाठी सरकारांनी सामाजिक सुरक्षा व कल्याणकारी योजनांची राबवणूक केली पाहिजे. या योजनांद्वारे गरीब वर्गाला आर्थिक आधार मिळवून त्यांना वृद्धीचे फायदे दिले जाऊ शकतात.

२. शाश्वत विकास व समावेशक धोरणे:

शाश्वत विकास व समावेशक धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे वृद्धी सर्व गटांपर्यंत पोहोचेल आणि गरीब वर्गाला त्यांचा हक्क मिळवता येईल.

३. कृषी व ग्रामीण क्षेत्रातील गुंतवणूक:

कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण भागांमध्ये गुंतवणूक करून त्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे. यामुळे, त्या भागातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा होईल आणि संतापजनक वृद्धीचा नकारात्मक परिणाम टाळता येईल.

संतापजनक आर्थिक वृद्धी ही अशी संकल्पना आहे जी दर्शवते की कधी कधी आर्थिक वृद्धी झाली तरी त्याचा फायदा सर्व लोकांना मिळत नाही. अर्थात, या वृद्धीमुळे काही गटांमध्ये जीवनमानात सुधारणा होऊ शकते, परंतु गरीब आणि दुर्बल गटांच्या जीवनमानात आणखी घट होण्याची शक्यता असते. याचे कारण म्हणजे, वृद्धीचे फायदे किंवा उत्पादनातील वाढ नेहमीच समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत समतोलपणे पोहोचत नाहीत.

४.१.४ लाभदायक वृद्धी (Beneficial Growth)

लाभदायक वृद्धी म्हणजे अशी आर्थिक वृद्धी जी केवळ उत्पादन व रोजगाराच्या दृष्टीने नाही, तर देशाच्या एकूण आर्थिक कल्याणात सुधारणा घडवून आणते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून उत्पादन क्षमता, तंत्रज्ञान, आणि निर्यात वाढवून, देशाच्या आर्थिक समृद्धीला चालना मिळू शकते.

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा लाभदायक वृद्धीवर प्रभाव:

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा फायदा देशाच्या आर्थिक सामाजिक संरचनेवर, विशेषतः वाढीव उत्पादन, रोजगार निर्मिती, तंत्रज्ञानाची प्रगती, आणि जीवनमानात सुधारणा अशा गोष्टींवर होतो. हा वृद्धी केवळ आर्थिक विकासासाठी महत्वाचा नाही, तर तो सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने देखील प्रभावी ठरतो.

१. उत्पादन क्षमता आणि निर्यात क्षेत्राची वृद्धी :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशाच्या उत्पादन क्षमतेत वृद्धी होऊ शकते. निर्यात क्षेत्रातील वाढीमुळे देशाला अधिक उत्पादन साधता येते आणि जागतिक बाजारात प्रतिस्पर्धात्मक लाभ मिळवता येतो. हे उत्पादनाच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा घडवून आणते, त्यामुळे एकूण आर्थिक वृद्धी साधता येते.

२. रोजगार निर्मिती (Employment Generation) :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे अधिक उत्पादन क्षमता निर्माण होते, त्यामुळे रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ होऊ शकते. निर्यात वाढीमुळे उद्योगांच्या संख्येत वाढ होईल, आणि यामुळे कामगारांच्या मागणीत वाढ होईल. या प्रक्रियेत, अधिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो आणि बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होते. त्यामुळे, समाजातील आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.

३. आर्थिक समृद्धी आणि जीवनमानातील सुधारणा :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशाच्या एकूण आर्थिक समृद्धीत वृद्धी होऊ शकते. निर्यात वृद्धीमुळे देशाच्या महसूलाची वाढ होईल, ज्याचा उपयोग सार्वजनिक सेवांसाठी केला जाऊ शकतो. यामुळे, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा इत्यादी क्षेत्रांमध्ये सुधारणा होईल, जे समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचतात. परिणामी, जीवनमानात सुधारणा होईल.

४. व्यापार शर्तींमध्ये सुधारणा (Improvement in Terms of Trade)

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून देशाच्या व्यापार शर्तींमध्ये सुधारणा होऊ शकते. निर्यात वृद्धीमुळे देशाच्या वस्तूंच्या किमती वाढू शकतात, ज्यामुळे व्यापार तात्त्विक शर्ती सुधारतात. त्यामुळे, किमतींचा समतोल साधता येतो, आणि देशाचे व्यापार संतुलन सुधारते.

५. तंत्रज्ञानाचा विकास (Technological Advancement) :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे तंत्रज्ञानाची प्रगती होऊ शकते. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन प्रक्रियेतील कार्यक्षमता वाढवता येते. निर्यात वाढल्याने, उच्च दर्जाच्या तंत्रज्ञानाचा वापर अधिक सामान्य होतो, ज्यामुळे देशाच्या उत्पादकतेत आणि आर्थिक वृद्धीत आणखी वाढ होऊ शकते.

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून शाश्वत विकास साधता येतो. अधिक उत्पादने आणि सेवा निर्माण करत असताना, पर्यावरणीय प्रभाव कमी करण्यावर भर दिला जातो. शाश्वत विकासाच्या तत्वांनुसार, पर्यावरणाचे संरक्षण करत उत्पादन प्रक्रियेत सुधारणा केली जात आहे, ज्यामुळे दीर्घकालीन समृद्धी मिळू शकते.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा लाभदायक वृद्धी साधण्यासाठी महत्त्वपूर्ण घटक आहे. यामुळे उत्पादन वाढ, रोजगार निर्मिती, आर्थिक समृद्धी, तंत्रज्ञान प्रगती, आणि सामाजिक कल्याण साधता येते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून, देश आपले उत्पादन कार्यक्षमतेत वाढ, व्यापार शर्तीमध्ये सुधारणा, आणि आर्थिक स्थिरता साधू शकतो. त्यामुळे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा आर्थिक वृद्धीचा प्रेरणा घटक आहे, जो देशाच्या दीर्घकालीन समृद्धीसाठी आवश्यक ठरतो.

४.१.५ निर्यात आधारित विकास

निर्यात आधारित विकास ही एक अशी धोरणात्मक प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये देशाचा आर्थिक विकास प्रामुख्याने त्याच्या निर्यात क्षेत्राच्या वृद्धीवर आधारित असतो. या प्रकारच्या विकासात देशाच्या उत्पादन क्षमता आणि संसाधनांचा वापर मुख्यतः आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील मागणी पूर्ण करण्यासाठी केला जातो. निर्यात वाढविण्याच्या उद्देशाने देशाच्या उत्पादनांचा विस्तार केला जातो, ज्यामुळे देशाच्या एकूण आर्थिक वृद्धी मध्ये योगदान मिळते.

निर्यात आधारित विकासाची संकल्पना

निर्यात आधारित विकासाचा मुख्य उद्देश विदेशी चलनाचे उत्पन्न (Foreign Exchange Earnings) वाढवणे आणि बाह्य व्यापारातील समृद्धी साधणे असतो. या प्रकारच्या धोरणामध्ये देश त्याच्या उत्पादनांची निर्यात करण्यावर लक्ष केंद्रीत करतो. निर्यात क्षेत्रातील वाढीमुळे उत्पादनात वृद्धी, रोजगार निर्मिती, आणि आर्थिक समृद्धी साधता येते.

निर्यात आधारित विकासाचे फायदे

१. विदेशी चलनाची प्राप्ती (Foreign Exchange Earnings) :

निर्यात वाढल्यामुळे देशाला विदेशी चलन मिळवता येते, ज्यामुळे देशाच्या चलनाच्या राखीव साठ्यामध्ये वृद्धी होते. या वाढीमुळे देश आर्थिकदृष्ट्या स्थिर राहतो आणि आंतरराष्ट्रीय कर्जाची आवश्यकता कमी होते.

२. उत्पादन व रोजगार निर्मिती (Increased Production and Employment Generation) :

निर्यात क्षेत्रातील वृद्धीमुळे देशाच्या उत्पादन क्षमता मध्ये वृद्धी होते. जसे-जसे निर्यात वाढते, तसेच उद्योग क्षेत्राची वाढ होते, ज्यामुळे रोजगार संधी निर्माण होतात. या रोजगार निर्मितीमुळे बेरोजगारी कमी होते.

३. तंत्रज्ञान आणि कौशल्यातील प्रगती (Technological and Skill Advancement) :

निर्यात क्षेत्रातील वाढीमुळे देशाला तंत्रज्ञानाचा नविन अवलंब करावा लागतो. निर्यात वाढवण्यासाठी, देशातील उद्योगांना उत्पादन प्रक्रियेतील सुधारणा, कार्यक्षमतेत वाढ, आणि नवकल्पनांचा वापर करावा लागतो. या तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते.

४. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेतील सहभाग (Participation in International Competition) :

निर्यात आधारित वृद्धी देशाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील स्पर्धेत सहभागी होण्यास मदत करते. यामुळे देशाची वस्त्र, रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स, आणि अन्य उत्पादनांची गुणवत्ता वाढते, ज्यामुळे त्याचे जागतिक बाजारपेठेतील वर्चस्व वाढते.

निर्यात आधारित विकासाचे फायदे

१. विदेशी चलनाची प्राप्ती (Foreign Exchange Earnings) : निर्यात वाढल्यामुळे देशाला विदेशी चलन मिळवता येते, ज्यामुळे देशाच्या चलनाच्या राखीव शिल्लक मध्ये वृद्धी होते. या वाढीमुळे देश आर्थिकदृष्ट्या स्थिर राहतो आणि आंतरराष्ट्रीय कर्जाची आवश्यकता कमी होते.

२. उत्पादन व रोजगार निर्मिती (Increased Production and Employment Generation) : निर्यात क्षेत्रातील वृद्धीमुळे देशाच्या उत्पादन क्षमता मध्ये वृद्धी होते. जसे-जसे निर्यात वाढते, तसेच उद्योग क्षेत्राची वाढ होते, ज्यामुळे रोजगार संधी निर्माण होतात. या रोजगार निर्मितीमुळे बेरोजगारी कमी होते.

३. तंत्रज्ञान आणि कौशल्यातील प्रगती (Technological and Skill Advancement) : निर्यात क्षेत्रातील वाढीमुळे देशाला तंत्रज्ञानाचा नविन अवलंब करावा लागतो. निर्यात वाढवण्यासाठी, देशातील उद्योगांना उत्पादन प्रक्रियेतील सुधारणा, कार्यक्षमतेत वाढ, आणि नवकल्पनांचा वापर करावा लागतो. या तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते.

४. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेतील सहभाग (Participation in International Competition) : निर्यात आधारित वृद्धी देशाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील स्पर्धेत सहभागी होण्यास मदत करते. यामुळे देशाची वस्त्र, रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स, आणि अन्य उत्पादनांची गुणवत्ता वाढते, ज्यामुळे त्याचा जागतिक बाजारपेठेतील वर्चस्व वाढतो.

५. आकर्षक गुंतवणूक (Attracting Investment) : निर्यात वृद्धीमुळे देशात विदेशी गुंतवणूक आकर्षित केली जाऊ शकते. निर्यात क्षेत्र वाढवण्यासाठी कंपन्या नविन तंत्रज्ञान, उत्पादन क्षमता, आणि उद्योग स्थापन करण्यासाठी पैसे गुंतवतात. यामुळे देशातील गुंतवणूक वाढते आणि दीर्घकालीन आर्थिक स्थिरता साधता येते.

निर्यात आधारित वृद्धीमुळे देशातील सामाजिक समृद्धी आणि आर्थिक कल्याण साधता येते. निर्यात वाढवण्यामुळे, देशातील लोकांचे उत्पन्न वाढते, जीवनमान सुधारते, आणि विविध सामाजिक सेवांमध्ये सुधारणा होतात.

निर्यात आधारित विकासाची धोरणे

१. निर्यात प्रोत्साहन धोरण (Export Promotion Policies) : सरकार निर्यात वृद्धीसाठी कर सवलती, निर्यात कर्ज सवलती, आणि निर्यात सुलभता धोरणे लागू करू शकते. या धोरणांमुळे निर्यात क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळते आणि त्याचे प्रमाण वाढते.
२. व्यापार उदारीकरण (Trade Liberalization) : निर्यात वृद्धीसाठी व्यापार उदारीकरण आवश्यक आहे. यामध्ये देशाच्या व्यापारातील अडथळे कमी करणे, जसे की आयात कर कमी करणे, आणि निर्यात क्षेत्राला अधिक खुले करणे यांचा समावेश होतो.
३. पायाभूत सुविधांचा विकास (Infrastructure Development) : निर्यात वृद्धीसाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांमध्ये वाहतूक, गोदाम सुविधा, पोर्ट व्यवस्थापन, आणि जागतिक दर्जाची लॉजिस्टिक्स सुधारणे आवश्यक आहे. या सुधारणा निर्यात क्षेत्रात कार्यक्षमतेचा वृद्धी करण्यास मदत करतात.
४. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (Public-Private Partnerships) : सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राच्या सहकार्याने निर्यात वृद्धीसाठी धोरणे राबवली जाऊ शकतात. सरकारी पातळीवर विकास योजना तयार करून आणि खाजगी क्षेत्राला सहकार्य देऊन निर्यात क्षेत्राचा विस्तार केला जाऊ शकतो.

निर्यात आधारित विकास हे अत्यंत महत्त्वाचा विकास प्रतिमान आहे, जे देशाच्या आर्थिक वृद्धीसाठी उपयोगी आहे. निर्यात क्षेत्राच्या वृद्धीमुळे विदेशी चलनाची प्राप्ती, उत्पादन व रोजगार निर्मिती, आणि आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेतील सहभाग वाढतो. निर्यात वृद्धीसाठी सरकारने योग्य धोरणे राबवली पाहिजेत आणि पायाभूत सुविधांची सुधारणा केली पाहिजे, जेणेकरून निर्यात क्षेत्राचा वृद्धी दर वाढू शकेल. यामुळे देशात सामाजिक व आर्थिक कल्याण साधता येईल.

४.२ बहुपक्षीय व्यापार करार आणि राजकीय अर्थव्यवस्था (Multilateral Trade Agreements and Political Economy)

बहुपक्षीय व्यापार करार (Multilateral Trade Agreements) म्हणजे अशा आंतरराष्ट्रीय करारांचे स्वरूप, ज्यामध्ये अनेक देश एकत्र येऊन परस्पर व्यापारासाठी सुसंगत आणि पारदर्शक नियम तयार करतात. या करारांचा उद्देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडथळे (जसे की आयात शुल्क, कोटा, आणि इतर अप्रत्यक्ष निर्बंध) दूर करून मुक्त, न्याय्य आणि स्थिर व्यापार यंत्रणा निर्माण करणे हा असतो. राजकीय अर्थव्यवस्था (Political Economy) या परिप्रेक्ष्यात पाहता, असे करार केवळ आर्थिक लाभापुरते मर्यादित राहत

नाहीत, तर त्यांच्यावर देशाचे अंतर्गत राजकारण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, धोरणात्मक हितसंबंध, आणि जागतिक सत्ता-संतुलन यांचाही प्रभाव पडतो. त्यामुळे हे करार आर्थिक आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेचे एक महत्वाचे अंग बनतात.

बहुपक्षीय व्यापार करार हे असे करार असतात जे अनेक देशांमध्ये आपसी सहमतीने स्थापन होतात, जे मुक्त व्यापाराला चालना देण्याचा प्रयत्न करतात. हे करार आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडथळे (जसे की आयात कर, निर्यात कोटा, इ.) दूर करून आर्थिक विकासाला गती देतात. हे करार केवळ आर्थिक नसून, राजकीय अर्थव्यवस्थेचा (Political Economy) भागही आहेत, कारण ते देशांच्या धोरणात्मक स्वावस्थांवर, आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर आणि अंतर्गत राजकीय शक्तीसमूहांवरही प्रभाव टाकतात.

बहुपक्षीय व्यापार करार म्हणजे काय?

- **समान वागणूक (MFN):** बहुपक्षीय व्यापार करारांमध्ये सदस्य देश एकमेकांना समान व्यापार सुविधा देतात, म्हणजेच एका देशाला दिलेली विशेष सुविधा इतर सदस्य देशांना देखील दिली जाते.
- **व्यापारातील अडथळे कमी करणे:** या करारामुळे आयात शुल्क, कोटा आणि इतर व्यापार निर्बंध कमी होतात, ज्यामुळे व्यापार अधिक सुलभ होतो.
- **विवाद निवारण यंत्रणा:** बहुपक्षीय करारांमध्ये विवाद होण्याची शक्यता असते, त्यामुळे त्यासाठी विवाद निवारण यंत्रणा असते, जसे WTO मध्ये आहे, ज्याद्वारे तंटे सोडवता येतात.
- **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे:** बहुपक्षीय व्यापार करार आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहकार्य वाढवून जागतिक अर्थव्यवस्थेला समृद्ध करण्याचा उद्देश साधतात.

बहुपक्षीय व्यापार करारांचे फायदे

बहुपक्षीय व्यापार कराराच्या फायद्यांमध्ये व्यापारातील अडथळे कमी होणे, आर्थिक विकास, स्पर्धात्मकता वाढवणे आणि जागतिक समाकलन यांचा समावेश होतो. हे प्रत्येक मुद्द्या सविस्तर पाहूया:

१. व्यापारातील अडथळे कमी होणे:

बहुपक्षीय व्यापार करार आयात शुल्क, कोटा, आणि इतर व्यापार निर्बंध कमी करतात. यामुळे निर्यात करणारे देश त्यांच्या वस्तू आणि सेवांचा बाजार वाढवू शकतात, तसेच आयात करणारे देश त्यांचे उत्पादन चांगले आणि स्वस्त दरांवर विकू शकतात. कमी निर्बंध आणि शुल्कांमुळे वस्तू व सेवांची किंमत कमी होऊन त्या लोकांच्या खर्चक्षमतेमध्ये वाढ होते. परिणामी, देशांदरम्यान वस्तू व सेवा सहजतेने उपलब्ध होतात, ज्यामुळे ग्राहकांना अधिक पर्याय उपलब्ध होतात.

मुक्त व्यापारामुळे उत्पादनात वाढ होण्याची क्षमता असते. व्यापाराच्या विस्तारामुळे देशांमध्ये अधिक उत्पादन, नवप्रवर्तन आणि तंत्रज्ञानाचा वापर होतो, जे लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देतात. तसेच, यामुळे देशांच्या आर्थिक समृद्धीला चालना मिळते. मुक्त व्यापाराच्या माध्यमातून संसाधनांचे अधिक कार्यक्षमतेने आणि न्याय्य वितरणाचे सुनिश्चित होणे, यामुळे सर्वसमावेशक आर्थिक विकास साधता येतो.

३. स्पर्धात्मकता वाढणे:

बहुपक्षीय करारामुळे देशांमध्ये स्पर्धा वाढते. अधिक स्पर्धा आणि खुला बाजार उत्पादकता सुधारण्यासाठी प्रोत्साहित करतो. यामुळे कंपन्या आपल्या उत्पादन प्रक्रियेत नवप्रवर्तन आणण्यास, गुणवत्ता सुधारण्यास, आणि कमी किमतीत उत्पादन तयार करण्यास प्रेरित होतात. स्पर्धात्मक वातावरणामुळे ग्राहकांना जास्त पर्याय आणि सुसंस्कृत उत्पादने मिळतात, ज्यामुळे बाजारातील समृद्धी व वृद्धीला चालना मिळते.

४. विवाद निवारण:

व्यापार करारांमध्ये असलेल्या अडचणी आणि विवाद सुलभरित्या सोडवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्थांप्रमाणे WTO (जागतिक व्यापार संघटना) सारख्या यंत्रणांचा उपयोग केला जातो. या संस्थांच्या माध्यमातून, देशांदरम्यान व्यापार संबंधात उद्भवलेल्या तंट्यांना न्यायपूर्ण मार्गाने सोडवता येतो. यामुळे जागतिक व्यापाराचे वातावरण स्थिर व विश्वासाह राहते.

५. जागतिक आर्थिक समाकलन:

बहुपक्षीय व्यापार करार जागतिक आर्थिक समाकलनाला प्रोत्साहन देतात. ज्या देशांमध्ये एकमेकांशी आर्थिक सहकार्य अधिक असतो, त्या देशांचे सामूहिक आर्थिक विकास अधिक स्थिर होते. यामुळे जागतिक स्तरावर व्यापाराच्या नेटवर्कमध्ये वृद्धी होते, तसेच जागतिक अर्थव्यवस्था जास्त समृद्ध व समतोल बनते.

बहुपक्षीय व्यापार करार आणि राजकीय अर्थव्यवस्थेचा परस्पर संबंध
बहुपक्षीय व्यापार करार केवळ आर्थिक बदलांचाच परिणाम करत नाहीत, तर ते राजकीय अर्थव्यवस्थेवरही मोठा प्रभाव टाकतात. प्रत्येक देशाचे राजकीय आणि आर्थिक स्वारस्य वेगवेगळे असतात, आणि त्यामुळे कराराच्या अंमलबजावणीसाठी असलेली राजकीय इच्छाशक्ती, धोरणात्मक समन्वय आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य हे निर्णायक ठरते.

१. राष्ट्रीय स्वारस्य आणि धोरणे:

प्रत्येक देशाचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वारस्य वेगवेगळे असतात. काही देश संरक्षणवादी धोरणे अवलंबतात आणि त्यांच्या स्वदेशी उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी बंदर शुल्क, आयात नियंत्रण, आणि इतर व्यापार निर्बंध लागू करतात. तर काही देश मुक्त व्यापाराच्या धोरणास प्राधान्य देतात, ज्यामुळे त्यांना अधिक जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश

मिळतो. या विविध स्वारस्यांमुळे बहुपक्षीय व्यापार करार तयार करताना व वाटचालीमध्ये विविध अडचणी येऊ शकतात.

२. राजकीय दबाव गट:

व्यापार करारांच्या प्रक्रियेमध्ये उद्योग, कामगार संघटना, व्यापारी गट, आणि इतर हितसंबंधी पक्ष सक्रिय भूमिका घेतात. उदाहरणार्थ, काही उद्योग संरक्षणासाठी करारांना विरोध करतात, कारण त्यांना ते त्यांच्या स्थानिक उद्योगांना हानी पोहोचवू शकतात. अशा दबाव गटांच्या प्रभावामुळे करारांमध्ये काही तडजोडी होऊ शकतात. त्यामुळे, बहुपक्षीय व्यापार करार तयार करताना, विविध राजकीय आणि सामाजिक हितसंबंधांचा विचार करणे आवश्यक असतो.

३. आंतरराष्ट्रीय राजकारण:

बहुपक्षीय व्यापार करार राजकीय संबंधांना सुधारण्यासाठी एक साधन होऊ शकतात. काही वेळा, या करारांच्या माध्यमातून, दोन किंवा अधिक देशांदरम्यान राजकीय तणाव कमी होण्याची शक्यता असते. परंतु, काही वेळा राजकीय तणाव व विवादांमुळे करारांवर परिणाम होतो, आणि काही प्रकल्प किंवा करार रखडू शकतात.

४. सामाजिक आणि आर्थिक सामर्थ्य:

मोठ्या आर्थिक शक्तींचा करारांवर अधिक प्रभाव असतो. त्यांचे भौतिक व सामाजिक सामर्थ्य जास्त असल्यामुळे, त्यांना इतर देशांच्या तुलनेत अधिक फायदे मिळवता येतात. यामुळे लहान आणि विकसनशील देशांना कधीकधी दबावाचा सामना करावा लागतो. त्यांच्या गरजांची अडचण होऊ शकते, कारण त्यांना मोठ्या देशांच्या धोरणांचा अवलंब करावा लागतो.

५. धोरणात्मक समायोजन:

प्रत्येक देशाची आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय परिस्थिती वेगळी असते. राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती बदलत असताना, बहुपक्षीय व्यापार कराराची अंमलबजावणी विविध प्रमाणांमध्ये बदलू शकते. काही देशांचे आंतरिक धोरणे, म्हणजेच शासकीय बदल, करारांचा प्रभाव व अंमलबजावणी प्रक्रियेत अडथळे निर्माण करतात.

आव्हाने आणि मर्यादा

बहुपक्षीय व्यापार करार सर्व देशांना समान लाभ देत नाहीत. काही देशांना हे करार फायदेशीर ठरतात, तर काही देशांचे स्थानिक उद्योग अडचणींमध्ये सापडतात.

१. सर्व देशांना समान फायदा न होणे:

काही देशांसाठी करार अत्यंत फायदेशीर ठरतात, कारण ते देश त्यांच्या स्थानिक उद्योगांना पोषण देण्यास सक्षम असतात. तर काही देशांच्या स्थानिक उद्योगांची हानी होऊ शकते. त्यामुळे, बहुपक्षीय व्यापार करारांसाठी समावेशक धोरणांची आवश्यकता असते.

बहुपक्षीय व्यापार करारांचं यश त्यांच्याशी संबंधित देशांच्या राजकीय स्थिरतेवर अवलंबून असतं. जर राजकीय बदल, संरक्षणवादी धोरणे, किंवा जागतिक तणाव वाढले, तर करारांमध्ये अडचणी येऊ शकतात.

३. विकासशील देशांची समस्या:

विकासशील देशांना मुक्त व्यापाराच्या स्पर्धेत टिकणे कठीण जाते. त्यांना विविध अडचणी आणि स्पर्धेचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे, विकासशील देशांना विशेष संरक्षण मिळवण्यासाठी उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे.

४. अंमलबजावणीतील अडचणी:

बहुपक्षीय व्यापार करारांचे नियम प्रत्येक देशात समान पद्धतीने लागू करणे कठीण असते. काही देश त्यांची धोरणे आणि अंमलबजावणी प्रक्रिया बदलू शकतात, जे कराराच्या अंमलबजावणीला अडचणी निर्माण करतात.

बहुपक्षीय व्यापार करार जागतिक व्यापार आणि आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत. हे करार जागतिक व्यापारातील अडथळे कमी करून आर्थिक सहकार्य वाढवतात आणि जागतिक बाजारपेठेचा विस्तार करतात. तथापि, त्यांचा परिणाम राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या घटकांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे करारांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी राजकीय इच्छाशक्ती, धोरणात्मक समन्वय, आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक आहे.

४.३ जागतिक व्यापार संघटना (WTO)

स्थापना आणि इतिहास:

गॅट (GATT) चा प्रारंभ:

१९४७ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक व्यापाराला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी जनरल अ‍ॅग्रीमेंट ऑन टॅरिफ्स अँड ट्रेड (GATT) हा करार सुरू करण्यात आला. गॅटच्या अंतर्गत सदस्य देशांनी व्यापारशुल्क कमी करण्यासाठी नियम तयार केले. गॅटचा मुख्य उद्देश इतर सदस्य देशांबरोबर व्यापार करतांना व्यापार शुल्क कमी करणे, कोटा आणि इतर व्यापार अडथळे कमी करण्याचे होते. गॅटला प्राथमिकता देण्यात आली होती, परंतु त्याची काही मर्यादित उद्दिष्टे आणि आव्हाने यामुळे १९९४ मध्ये जागतिक व्यापाराच्या वाढत्या मागण्या लक्षात घेतल्याने WTO ची स्थापना केली गेली.

WTO ची स्थापना:

१९९४ मध्ये मोरोक्कोच्या मर्रकेश येथे झालेल्या एक संमेलनानंतर, GATT च्या तत्वांचे विस्तार करून WTO (World Trade Organization) ची स्थापना करण्यात आली. WTO च्या स्थापनेला १ जानेवारी १९९५ हा तारीख द्यावी लागली. WTO च्या

स्थापनेसाठी विविध देशांनी राजीव-समर्थित धोरणांचा अंगीकार केला, ज्यामुळे जागतिक व्यापाराच्या प्रगतीसाठी जागतिक स्तरावर एक अधिक सुसंगत आणि प्रभावी करार बनवता आला.

मुख्यालय:

WTO चे मुख्यालय स्वित्झर्लंडमधील जिनिव्हा येथे स्थित आहे, जे जागतिक व्यापार प्रक्रिया आणि धोरणे तयार करण्याचे महत्वाचे केंद्र बनले आहे.

सदस्यता:

WTO मध्ये सध्या १६६ सदस्य देश आहेत. यात विकसित, विकसनशील आणि कमी विकसित देशांचा समावेश आहे. सदस्य देशांची संख्या दरवर्षी वाढत आहे, जे प्रमाण आहे की जागतिक व्यापार व्यवस्थेचा भाग होण्यासाठी देशांची रुची वाढत आहे.

WTO ची उद्दिष्टे:

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढविणे:

WTO मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे सदस्य देशांमधील व्यापारातील अडथळे कमी करणे आणि जागतिक व्यापार विस्तार करणे. व्यापारातील अडथळे जसे की टॅरिफ, कोटा, आयात/निर्यात निर्बंध कमी करण्यासाठी WTO काम करते. यामुळे उत्पादन क्षमता वाढते, रोजगार निर्मिती होते, आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत समृद्धी येते.

२. समान वागणूक (MFN तत्त्व):

WTO मध्ये MFN (Most Favored Nation) तत्त्वाचा अवलंब केला जातो. याचा अर्थ असा आहे की, जर एका सदस्य देशाने दुसऱ्या देशाला काही व्यापार सवलती दिल्या तर त्या सवलतीचा लाभ सर्व सदस्य देशांना मिळावा. या तत्त्वाच्या माध्यमातून सदस्य देशांमध्ये समान व्यापार सुविधा निर्माण होतात.

३. पारदर्शकता आणि नियमांचे पालन:

सदस्य देशांना आपली व्यापार धोरणे WTO कडे नोंदवावी लागतात, ज्यामुळे त्यांचे धोरण पारदर्शक होईल. सदस्य देशांना तंत्र, पद्धती आणि नियमांचे पालन करण्याची जबाबदारी दिली जाते, त्यामुळे जागतिक व्यापारात विश्वास आणि स्थैर्य राहते.

४. विवाद निवारण:

WTO तंत्रज्ञान वापरून सदस्य देशांमधील व्यापार तंट्यांचे न्याय्य निवारण करतो. जर कोणत्याही सदस्य देशाला दुसऱ्या सदस्य देशावर काही कारवाई करायची असेल किंवा अनुशासन तुटले असेल, तर WTO हस्तक्षेप करतो आणि एक न्याय्य समाधान शोधतो.

WTO मध्ये व्यापार धोरणात पर्यावरण आणि शाश्वत विकासाचे महत्त्व समजले जाते. त्यामुळे पर्यावरणीय तत्वे, जसे की हरित करार, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि विकासशील देशांची विशेष आवश्यकता यांना ध्यानात घेतले जाते.

WTO ची रचना:

- **मंत्रिस्तरीय परिषद (Ministerial Conference):** WTO ची सर्वोच्च संस्था आहे मंत्रिस्तरीय परिषद, जी सर्व सदस्य देशांच्या व्यापार मंत्र्यांची बैठक घेते. ही परिषद प्रत्येक दोन वर्षांनी आयोजित केली जाते, आणि यात जागतिक व्यापाराच्या सर्व महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर चर्चा केली जाते.
- **सामान्य परिषद (General Council):** सामान्य परिषद WTO च्या दैनंदिन कामकाजाची जबाबदारी सांभाळते. ही परिषद WTO च्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवते आणि निर्णय घेते.
- **विवाद निवारण यंत्रणा (Dispute Settlement Body):** WTO द्वारे व्यापार विवाद निवारणासाठी एक यंत्रणा अस्तित्वात आहे. याच्या माध्यमातून सदस्य देशांमधील विवाद सोडवले जातात, ज्यामुळे व्यापाराच्या क्षेत्रातील तणाव कमी होतो आणि कोणतीही हानी न होईल याची खात्री केली जाते.
- **व्यापार धोरण पुनरावलोकन निकाय (Trade Policy Review Body):** या यंत्रणेद्वारे सदस्य देशांची व्यापार धोरणे नियमितपणे तपासली जातात. यामुळे जागतिक व्यापारातील पारदर्शकता वाढते.
- **वस्तू आणि सेवा व्यापार परिषद (Councils on Trade in Goods and Services):** या परिषदेमार्फत WTO च्या वस्तू आणि सेवा व्यापाराशी संबंधित करारांची अंमलबजावणी आणि देखरेख केली जाते.

WTO ची कार्ये

१. व्यापार नियमांची अंमलबजावणी:

WTO सदस्य देशांनी स्वीकारलेल्या व्यापार नियमांचे पालन सुनिश्चित करते. त्यामुळे व्यापाराच्या सर्व नियमांची अंमलबजावणी एकसारखी केली जाते.

२. विवाद निवारण:

WTO द्वारा सदस्य देशांमधील व्यापार विवादांचे सोडवणूक केली जाते, जेणेकरून व्यापारात धोरणांची एकसुसंगतता आणि न्याय मिळतो.

३. व्यापार धोरणांचे परीक्षण:

WTO सदस्य देशांच्या व्यापार धोरणांची नियमित तपासणी करते, ज्यामुळे जागतिक बाजारपेठेतील पारदर्शकता आणि स्थिरता वाढते.

४. व्यापार सुलभता वाढविणे:

WTO व्यापार अडथळे जसे की टॅरिफ, कोटा, आणि सबसिडी कमी करून व्यापार सुलभ करण्याचा प्रयत्न करते. यामुळे जागतिक व्यापार अधिक मुक्त आणि जलद होतो.

५. पर्यावरण आणि विकासाचा समावेश:

WTO ने व्यापार धोरणात पर्यावरणाची जागरूकता आणली आहे आणि विकासशील देशांच्या गरजा लक्षात घेतल्या आहेत.

WTO चे महत्त्व:

१. जागतिक व्यापारासाठी नियमबद्ध चौकट:

WTO जागतिक व्यापारासाठी एक सुसंगत आणि पारदर्शक नियमांची चौकट पुरवते. यामुळे जागतिक व्यापारात अस्थिरता कमी होईल.

२. मुक्त आणि न्याय्य व्यापाराला प्रोत्साहन:

WTO सदस्य देशांना मुक्त आणि न्याय्य व्यापारासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करते, ज्यामुळे जागतिक आर्थिक समृद्धीला चालना मिळते.

३. विकासशील देशांना मदत:

WTO द्वारे विकासशील देशांना जागतिक व्यापारातील तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक मदत दिली जाते. त्यामुळे ते अधिक प्रतिस्पर्धात्मक होतात.

४. विवाद निवारण यंत्रणा:

WTO च्या माध्यमातून व्यापारातील तंट्यांचे प्रभावी आणि न्याय्य समाधान मिळवले जाते, ज्यामुळे सदस्य देशांमधील व्यापार संबंध सुधारतात.

WTO समोरील आव्हाने आणि मर्यादा:

१. सर्व देशांना समान फायदा न होणे:

काही देशांना WTO च्या अंतर्गत अधिक फायदे होतात, तर काही देशांच्या स्थानिक उद्योगांना नुकसान होऊ शकते, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक धोरणे प्रभावित होतात.

२. राजकीय दबाव आणि संरक्षणवाद:

काही देश संरक्षणवादी धोरणांचा अवलंब करतात, ज्यामुळे WTO च्या उद्दिष्टांमध्ये अडथळे येतात. हा राजकीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तणाव निर्माण करू शकतो.

३. अंमलबजावणीतील अडचणी:

WTO चे नियम सर्व देशांमध्ये एकसारखे लागू करणे कठीण असते.

WTO हे जागतिक व्यापार व्यवस्थेचे महत्त्वाचे अंग आहे. त्याद्वारे व्यापार अडथळ्यांचे कमीकरण, विवाद निवारण, आणि जागतिक व्यापाराचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तथापि, WTO च्या कार्यक्षमतेसाठी सदस्य देशांची राजकीय इच्छाशक्ती आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

४.४ सारांश

या प्रकरणात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या विविध दृष्टिकोनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. हॅबरलरच्या सिद्धांतामुळे व्यापारातून मिळणारे फायदे स्पष्ट झाले आहेत, तर प्रीबिश-सिंगर परिकल्पनेने व्यापारातील असमानता आणि त्या निराकरणासाठी आवश्यक उपायांची चर्चा केली आहे. संतापजनक आणि लाभदायक वृद्धी या संकल्पनांमधून व्यापार धोरणांचा सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रभाव समजून घेता येतो. निर्यात आधारित विकास आणि बहुपक्षीय व्यापार कराराच्या माध्यमातून जागतिक व्यापार अधिक समावेशक आणि सुकर होतो. WTO द्वारे जागतिक व्यापार प्रणालीला सुव्यवस्था मिळवून देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पडली आहे.

४.५ प्रश्न

१. हॅबरलरच्या दृष्टिकोनानुसार आंतरराष्ट्रीय व्यापार आर्थिक वृद्धीला कसा चालना देतो, हे स्पष्ट करा.
२. प्रीबिश-सिंगर परिकल्पना स्पष्ट करा आणि तिच्या आधारे विकसनशील देशांच्या व्यापार संरचनेचे विश्लेषण करा.
३. संतापजनक आर्थिक वृद्धी (Immiserizing Growth) या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करा आणि तिचे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी संबंधित परिणाम स्पष्ट करा.
४. 'लाभदायक आर्थिक वृद्धी' ही संकल्पना स्पष्ट करा आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तिचे महत्त्व विशद करा.
५. निर्यात आधारित विकास धोरण म्हणजे काय? त्याचे फायदे व मर्यादा स्पष्ट करा.
६. बहुपक्षीय व्यापार करारांचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार व विकसनशील देशांवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.
७. जागतिक व्यापार संघटनेच्या प्रमुख कार्यासह तिच्या धोरणांचा विकसनशील देशांवरील परिणाम स्पष्ट करा.

४.६ संदर्भग्रंथ

१. डॉ. के. जी. मुंगळे – आंतरराष्ट्रीय व्यापार व वित्त, फडके प्रकाशन, नाशिक.
२. डॉ. उल्हास पाटील – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, नाशिक.

३. डॉ. जयश्री पाटील – आंतरराष्ट्रीय व्यापार व जागतिकीकरण, ज्ञानदया प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. डॉ. आर. बी. वाघ – राजकीय अर्थशास्त्राचे मूलतत्त्वे, चिन्स पब्लिकेशन्स, पुणे.
५. मुंबई विद्यापीठ – एम. ए. (अर्थशास्त्र) अभ्यासक्रम पुस्तिका, सत्र २, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र.
६. डॉ. एस. के. मिश्रा व डॉ. वी. के. पुरी – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र (मराठी अनुवादित आवृत्ती), हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ व्यापाराचे मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा प्रतिमान
- ५.२ विविधतेसाठी प्रेमाची प्राधान्ये
- ५.३ व्यापारातून प्राप्त नफा
- ५.४ मक्तेदारीअंतर्गत जकात विरुद्ध कोटा
- ५.५ सारांश
- ५.६ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

या घटकाच्या अभ्यासानंतर, तुम्ही पुढील बाबी समजून घेण्यासाठी सक्षम व्हाल:

1. मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर कसा परिणाम करते हे समजून घेण्यासाठी सक्षम व्हाल.
2. विविधतेसाठी प्रेमाची प्राधान्ये प्रतिमान आणि व्यापारात त्याची भूमिका विशद करण्यासाठी सक्षम व्हाल.
3. अपूर्ण स्पर्धेच्या अंतर्गत व्यापारातून प्राप्त नफ्याचे मुख्य स्रोत ओळखण्यासाठी सक्षम व्हाल.
4. मक्तेदारी सेटिंगमध्ये टॅरिफ आणि कोटा यांच्यात भेद करण्यासाठी सक्षम व्हाल.

५.१ व्यापाराचे मक्तेदारीयुक्त प्रतिमाने (MONOPOLISTIC COMPETITION MODELS OF TRADE)

५.१.१ व्यापारातील मक्तेदारीयुक्त स्पर्धेचा परिचय:

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात, परिपूर्ण स्पर्धेची गृहितके (सर्व उद्योगसंस्था/कंपन्या किंमत स्विकारणाऱ्या असतात) बहुदा सत्य ठरत नाही, विशेषतः ज्या उद्योगांमध्ये उत्पादनांमध्ये फरक असतो. कार, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि कपडे यासारख्या विविध वस्तू एकजिनसी/एकसंध नसतात, तर त्या ब्रँड, गुणवत्ता आणि वैशिष्ट्यांनुसार भिन्न असतात.

मत्केदारीयुक्त स्पर्धा ही एक प्रकारची अशी बाजार रचना आहे जिथे:

- कंपन्या एकमेकांशी स्पर्धा करतात, परंतु भिन्न उत्पादनांची विक्री करतात.
- प्रत्येक कंपनीकडे काही प्रमाणात बाजार शक्ती असते, याचा अर्थ ती कंपनी सीमांत खर्चापेक्षा जास्त किंमत निश्चित करू शकते.
- मुक्त प्रवेश आणि मुक्त निर्गमन सुनिश्चित करते की कंपन्या दीर्घकालीन आर्थिक नफा प्राप्त करू शकत नाहीत.

ही बाजार रचना आंतर-उद्योग व्यापार स्पष्ट करण्यासाठी विशेषतः महत्वाची आहे. आंतर-उद्योग व्यापार म्हणजे देशांमधील समान परंतु भिन्न वस्तूंची देवाणघेवाण होय. पारंपारिक व्यापार सिद्धांत, जसे की रिकार्डोचा तुलनात्मक फायदा सिद्धांत किंवा हेक्सचर-ओहलिन सिद्धांत (आधुनिक सिद्धांत) हे स्पष्ट करण्यात अयशस्वी ठरतात की समान देणग्या असलेले देश एकमेकांशी मोठ्या प्रमाणात व्यापार का करतात.

पॉल क्रुगमन (१९८०) यांनी प्रस्थापित केलेला नवीन व्यापार सिद्धांत, व्यापार पद्धती स्पष्ट करण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात परतावा आणि उत्पादन विभेदिकरण यांचे संकलन करतो.

५.१.२ व्यापारातील मत्केदारीयुक्त स्पर्धा प्रतिमानाची वैशिष्ट्ये:

व्यापारातील मत्केदारीयुक्त स्पर्धा प्रतिमानाची महत्वाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) उत्पादन विभेदिकरण:

परिपूर्ण स्पर्धेच्या विपरीत, जिथे सर्व वस्तू एकसारख्या असतात, मत्केदारीयुक्त स्पर्धेत कंपन्या एकाच वस्तूची भिन्न भिन्न रुपांची विक्री करतात.

उदाहरणार्थ: स्मार्टफोन, सॉफ्ट ड्रिंक्स, ऑटोमोबाईल्सचे अनेक ब्रँड इ.

ब) कंपन्यांना दीर्घकाळात नफा प्राप्त होत नाही:

बाजार स्पर्धात्मक आहे, याचा अर्थ असा होतो की कंपन्या जेव्हा बाजारात नफा दिसून येतो, तेव्हा प्रवेश करतात आणि तोटा झाल्यावर बाहेर पडतात.

दीर्घकाळात कंपन्यांना, शून्य आर्थिक नफा होतो. कारण नवीन प्रवेशकर्ते मत्केदारी नफ्याला कमी करतात.

क) वाढता परिमाण प्रत्यय आणि निश्चित खर्च:

मत्केदारीयुक्त स्पर्धेत, कंपन्यांचे स्थिर खर्च जास्त असतात (उदा., संशोधन आणि विकास, ब्रँडिंग) परंतु सीमांत खर्च कमी असतो, ज्यामुळे प्रमाण मितव्ययता प्राप्त होतात.

अधिक एकाच उत्पादन निश्चित खर्च हा मोठ्या उत्पादनांमध्ये विस्तारित करते ज्यामुळे प्रति एकक सरासरी खर्च कमी होतो.

ड) व्यापारामुळे बाजारपेठेचा आकार वाढतो:

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे कंपन्यांना मोठ्या ग्राहक आधाराची सेवा देता येते, ज्यामुळे खर्च कमी होतो आणि कार्यक्षमता वाढते. व्यापाराशिवाय, लहान राष्ट्रीय बाजारपेठा अनेक कंपन्यांना टिकवून ठेवू शकत नाहीत, ज्यामुळे जास्त किमती आणि कमी पर्याय मिळतात.

ड) विविधता आणि प्रमाण मित्तव्ययतांद्वारे चालणारा व्यापार:

ग्राहकांना केवळ कमी किमतींमुळेच नव्हे तर विविध प्रकारच्या उत्पादनांच्या उपलब्धतेमुळे देखील व्यापारातून फायदा होतो.

उदाहरणार्थ: फ्रान्समधील एका ग्राहकाला जपानी, जर्मन आणि अमेरिकन कारमध्ये प्रवेश मिळतो ज्यांची वैशिष्ट्ये वेगळी आहेत.

५.१.३ क्रुगमन प्रतिमान (१९८०): नवीन व्यापार सिद्धांताचे मूळ

पॉल क्रुगमनच्या १९८० च्या प्रतिमानाने आंतरराष्ट्रीय व्यापार पद्धतींना आकार देण्यामध्ये प्रमाण मित्तव्ययता, उत्पादन भिन्नता आणि मत्केदारीयुक्त स्पर्धेची भूमिका सादर करून नवीन व्यापार सिद्धांताचा पाया घातला. हे प्रतिमान रिकार्डियन आणि हेक्सचर-ओहलिन प्रतिमानासारख्या पारंपारिक व्यापार सिद्धांतांना आव्हान देते, जे व्यापाराचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी तुलनात्मक नफा आणि घटक देण्यावर अवलंबून असतात.

क्रुगमनच्या १९८० च्या प्रतिमानाची प्रमुख गृहीतके:

क्रुगमनचे प्रतिमान वास्तविक-जगातील व्यापार पद्धतींवर आधारित आहे, विशेषतः विकसित राष्ट्रांमधील आंतर-उद्योग व्यापारावर. या प्रतिमानाची प्रमुख गृहीतके खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) वाढते परिमाण प्रत्यय (प्रमाण मित्तव्ययता):

- क्रुगमनचे प्रतिमान असे गृहीत धरते की, उत्पादनामध्ये वाढ घडून येते तेव्हा कंपन्यांच्या सरासरी खर्चामध्ये घट होते.
- याचा अर्थ असा होतो की, मोठ्या प्रमाणात उत्पादन खर्च कमी होतो, ज्यामुळे मोठ्या कंपन्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधिक स्पर्धात्मक बनतात.

ब) मत्केदारीयुक्त स्पर्धा आणि वस्तू विभेदिकरण:

- परिपूर्ण स्पर्धेच्या विपरीत, जिथे सर्व वस्तू एकसारख्या असतात, क्रुगमन असे गृहीत धरतात की कंपन्या एकाच उद्योगात भिन्न वस्तूंचे उत्पादन करतात.
- ग्राहक विविधता पसंत करतात, ज्यामुळे एकाच उत्पादन श्रेणीमध्ये (उदा. कार, इलेक्ट्रॉनिक्स) देखील वेगवेगळ्या ब्रँडची मागणी निर्माण होते.

क) समान देशांमधील व्यापार (अंतर्गत उद्योग व्यापार):

- पारंपारिक व्यापार प्रतिमान हे आंतर-उद्योग व्यापारावर लक्ष केंद्रित करतात (उदा. उत्पादित वस्तूसाठी कृषी उत्पादने).
- क्रुगमनचे प्रतिमान स्पष्ट करते की, समान घटक देणग्या असलेले देश एकमेकांशी व्यापार का करतात (उदा. अमेरिका आणि जर्मनी दोघेही एकमेकांना कार निर्यात करतात).

ड) गृह बाजार परिणाम:

- उत्पादनासाठी मोठी देशांतर्गत बाजारपेठ असलेले देश त्या क्षेत्रात मोठे उद्योग विकसित करतात आणि अधिक निर्यात करतात.
- उदाहरणार्थ: अमेरिकेत तांत्रिक उत्पादनांची मोठी देशांतर्गत मागणी आहे, ज्यामुळे सिलिकॉन वॅलीची प्रगती होते, जी नंतर जागतिक स्तरावर निर्यात करते.

क्रुगमनच्या प्रतिमानाचे परिणाम:

क्रुगमनच्या १९८० च्या मॉडेलने अर्थशास्त्रज्ञांचा आणि धोरणकर्त्यांचा व्यापाराबद्दल विचार करण्याचा दृष्टिकोन पुढील विविध प्रकारे बदलला आहे:

अ) समान देशांमधील व्यापाराचे औचित्य:

- विकसित अर्थव्यवस्था समान घटक देणग्या असूनही एकमेकांशी मोठ्या प्रमाणात व्यापार का करतात, हे स्पष्ट करते.
- उदाहरणार्थ: अमेरिका आणि युरोप दोन्ही उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादने, औषधे आणि कारचे उत्पादन आणि व्यापार करतात.

ब) आर्थिक एकात्मतेला प्रोत्साहन देते:

- मोठ्या बाजारपेठा (उदा. युरोपियन युनियन) कंपन्यांना मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्था साध्य करण्यास सक्षम करतात, खर्च कमी करतात आणि उद्योगांना अधिक स्पर्धात्मक बनवतात.
- व्यापार करार या विस्तारास सुलभ करण्यास मदत करतात.

क) औद्योगिक धोरण आणि प्रथम-प्रवर्तक लाभ:

- हे प्रतिमान सूचित करते की उद्योगात लवकर गुंतवणूक आणि बाजारातील वर्चस्व दीर्घकालीन जागतिक फायदे मिळवू शकते. हे धोरणात्मक उद्योगांमध्ये सरकारी हस्तक्षेपाला समर्थन देते (उदा., तंत्रज्ञान कंपन्यांसाठी अनुदान).

ड) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची (MNCs) भूमिका:

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १

- कंपन्या मोठ्या बाजारपेठा काबीज करण्यासाठी जागतिक स्तरावर विस्तार करतात, मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थांचा फायदा घेतात.
- अनेक जागतिक कंपन्या एकाधिकारशाही स्पर्धेत काम करतात, भिन्न परंतु स्पर्धात्मक उत्पादने देतात (उदा., Apple विरुद्ध Samsung).

क्रुगमन प्रतिमानाच्या मर्यादा:

क्रुगमनचे १९८० चे प्रतिमान अभूतपूर्व असले तरी, त्याच्या काही मर्यादा आहेत ज्या खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) तुलनात्मक फायदा दुर्लक्षित करणे:

- हे प्रतिमान प्रमाण मित्तव्ययतेवर लक्ष केंद्रित करते, परंतु बाजाराच्या आकाराच्या प्रभावांपेक्षा विशिष्ट देशांमध्ये काही उद्योग का विकसित होतात हे पूर्णपणे स्पष्ट करत नाही.
- पारंपारिक तुलनात्मक लाभ अद्यापही व्यापारात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो.

ब) राजकीय आणि संस्थात्मक घटकांकडे दुर्लक्ष करते:

- व्यापार धोरणे, जकात आणि भू-राजकीय मुद्दे व्यापार पद्धतींवर प्रभाव टाकू शकतात, परंतु क्रुगमनचे प्रतिमान स्पष्टपणे त्यांचा विचार करत नाही.

क) विकसनशील देशांना मर्यादित उपयोजन:

- बहुतेक अंतर्गत उद्योग व्यापार मजबूत औद्योगिक पाया असलेल्या विकसित राष्ट्रांमध्ये होतो.
- विकसनशील राष्ट्रे अजूनही तुलनात्मक लाभावर आधारित आंतर-उद्योग व्यापारात मोठ्या प्रमाणात गुंतलेली असतात (उदा. कच्चा माल विरुद्ध उत्पादित वस्तू).

निष्कर्ष:

क्रुगमनच्या १९८० च्या प्रतिमानाने समान देश मोठ्या प्रमाणात व्यापार का करतात आणि प्रमाण मित्तव्ययता आणि वस्तू विभेदिकरण हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला कशा प्रकारे चालना देतात, हे स्पष्ट करून व्यापार सिद्धांतात क्रांती घडवून आणली. आजच्या अर्थव्यवस्थेत जागतिक पुरवठा साखळी, बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि व्यापार करार समजून घेण्यासाठी ते अत्यंत संबंधित आहे.

तथापि, हे प्रतिमान नवीन अंतर्दृष्टी प्रदान करत असले तरी, ते पारंपारिक व्यापार सिद्धांतांना बदलण्याऐवजी त्यांच्यासोबत सर्वोत्तम कार्य करते. तुलनात्मक लाभ आणि प्रमाण मित्तव्ययतांचे संयोजन आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे अधिक संपूर्ण चित्र निर्देशित देते.

क्रुगमनच्या कार्यामुळे नंतर त्यांना २००८ मध्ये अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक मिळाले, ज्यामुळे आधुनिक व्यापार धोरण आणि आर्थिक विचारांना आकार देण्यात त्याचे महत्त्व अधोरेखित झाले.

५.१.४ क्रुगमन प्रतिमानाचा विस्तार:

(अ) हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमान (१९८५):

परिचय:

हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमान (१९८५) हे एलहानन हेल्पमन आणि पॉल क्रुगमन यांनी त्यांच्या "मार्केट स्ट्रक्चर अँड फॉरेन ट्रेड" (१९८५) या पुस्तकात विकसित केलेल्या नवीन व्यापार सिद्धांताचा विस्तार आहे. हे प्रतिमान मत्केदारीवादी स्पर्धा आणि व्यापाराच्या पूर्वीच्या क्रुगमन (१९८०) प्रतिमानावर आधारित आहे परंतु हे प्रतिमान घटक देणग्यांचे विश्लेषण करते.

हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमान आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी दोन शास्त्रीय दृष्टिकोन एकत्रित करण्याचा प्रयत्न करते:

१. हेक्सचर-ओहलिन (एच-ओ) सिद्धांत (घटक देणग्यांमुळे तुलनात्मक लाभ)

२. नवीन व्यापार सिद्धांत (वाढते परिमाण प्रत्यय आणि वस्तू विभेदिकरणामुळे व्यापार)

या घटकांना एकत्रित करून, हे प्रतिमान स्पष्ट करते की, तुलनात्मक लाभ (संसाधनांमधील फरकांमुळे) आणि प्रमाण मित्तव्ययता (वाढत्या परताव्यांमुळे आणि मत्केदारी स्पर्धेमुळे) दोन्ही एकाच वेळी व्यापार पद्धतींना कसे आकार देतात.

हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

१. घटक देणग्यांचा समावेश (हेक्सचर-ओहलिन):

- क्रुगमनच्या १९८० च्या प्रतिमानाच्या विपरीत (ज्याने सर्व देशांमध्ये समान घटक देणग्या गृहीत धरल्या), हेल्पमन आणि क्रुगमनने घटक देणग्यांमध्ये फरक निर्देशित केला आहे.
- याचा अर्थ असा की, देश अशा वस्तूंमध्ये विशेषज्ञ आहेत जे त्यांच्या घटकांच्या सापेक्ष विपुलतेशी संबंधित आहेत (जसे की श्रम किंवा भांडवल), हेक्सचर-ओहलीन प्रतिमानाशी सुसंगत आहेत.
- हे प्रतिमान दर्शविते की, घटक प्रमाण अंतर्गत-उद्योग आणि आंतर-उद्योग व्यापारावर प्रभाव पाडते.

२. मत्केदारीयुक्त स्पर्धा आणि वाढते परिमाण प्रत्यय:

- क्रुगमनच्या मूळ प्रतिमाणाप्रमाणे, कंपन्या मत्केदारीयुक्त स्पर्धेअंतर्गत काम करतात, भिन्न उत्पादने तयार करतात.

- कंपन्यांना प्रमाणानुसार वाढता परतावा मिळतो, म्हणजे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १ अधिक कार्यक्षम असते.
- या प्रमाण मित्तव्ययता अंतर्गत-उद्योग व्यापाराकडे घेऊन जातात, जिथे देश समान वस्तूंच्या विविध प्रकारांची देवाणघेवाण करतात.

३. अंतर्गत-उद्योग विरुद्ध आंतर-उद्योग व्यापार:

- हे प्रतिमान असा अंदाज लावते की जेव्हा देशांमध्ये समान घटक देणग्या असतात तेव्हा अंतर्गत-उद्योग व्यापार (समान वस्तूंची देवाणघेवाण) अधिक प्रचलित असते.
- आंतर-उद्योग व्यापार (भांडवल-केंद्रित विरुद्ध श्रम-केंद्रित वस्तूंसारख्या वेगवेगळ्या वस्तूंची देवाणघेवाण) तेव्हा होते जेव्हा घटक देणग्यांमध्ये लक्षणीय फरक असतो.
- घटक देणग्यांमध्ये दोन देश जितके समान असतील तितके आंतर-उद्योग व्यापाराचा वाटा जास्त असेल.

४. देशाच्या आकाराचा आणि व्यापार खर्चाचा परिणाम:

- मोठ्या अर्थव्यवस्थांमध्ये प्रमाण मित्तव्ययतांमुळे उत्पादनांमध्ये अधिक विविधता असते.
- व्यापार खर्च (जसे की टॅरिफ किंवा वाहतूक खर्च) प्रमाण मित्तव्ययतांना किती प्रमाणात फायदा होतो यावर परिणाम करतात, व्यापार पद्धतींवर परिणाम करतात.

हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमानाचे परिणाम:

१. हेक्चर-ओहलिन आणि नवीन व्यापार सिद्धांत दोन्ही का प्रासंगिक आहेत हे स्पष्ट करते.

व्यापार हा घटक फरक (एच-ओ मॉडेल) आणि वाढत्या परताव्याच्या आणि मत्केदारीच्या स्पर्धा (क्रुगमन मॉडेल) या दोन्हीद्वारे चालवला जाऊ शकतो.

आंतर-उद्योग (शास्त्रीय) आणि अंतर्गत-उद्योग (आधुनिक) व्यापार दोन्ही का अस्तित्वात आहेत हे स्पष्ट करण्यास हे प्रतिमान मदत करते.

२. समान अर्थव्यवस्थांमध्ये अधिक अंतर्गत-उद्योग व्यापाराचा अंदाज लावते.

समान भांडवल-कामगार गुणोत्तर असलेले देश अधिक अंतर्गत-उद्योग व्यापारात सहभागी होतील.

अतिशय भिन्न घटक देणग्या असलेले देश तुलनात्मक फायद्यावर आधारित व्यापार करतील.

३. विकसित विरुद्ध विकसनशील देशांमध्ये व्यापार पद्धती समजून घेण्यास मदत करते.

विकसित देश (ज्यांचे समान भांडवल-कामगार गुणोत्तर आहे) समान वस्तूंचा व्यापार करतात (उदा. जर्मन आणि फ्रेंच कार).

विकसित आणि विकसनशील देश बहुतेकदा आंतर-उद्योग व्यापारात गुंततात (उदा., अमेरिका उच्च-तंत्रज्ञानाच्या वस्तूंची निर्यात करते, तर भारत कापड निर्यात करतो).

निष्कर्ष:

हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमान (१९८५) पारंपारिक व्यापार सिद्धांत (तुलनात्मक फायदा) आणि आधुनिक व्यापार सिद्धांत (वाढता परतावा आणि मत्केदारी स्पर्धा) यांच्यातील दरी भरून काढते. हे स्पष्ट करते की, देशांमध्ये समान संपत्ती असताना समान वस्तूंचा व्यापार का होतो आणि जेव्हा त्यांच्या देण्या भिन्न असतात तेव्हा ते वेगवेगळ्या वस्तूंमध्ये विशेषज्ञ का असतात.

(ब) मेलिट्झ प्रतिमान (२००३): उद्योगसंस्थांची व्यापारातील विषमता:

क्रुगमन प्रतिमानाच्या विपरीत, जे गृहीत धरते की उद्योगसंस्था ह्या समान असतात, मेलिट्झ आपल्या प्रतिमानामध्ये उद्योगसंस्थांमधील उत्पादकतेतील फरक विशद करते.

मेलिट्झ प्रतिमान (२००३) च्या प्रमुख अंतर्दृष्टी:

- फक्त अधिक उत्पादक कंपन्या निर्यात करतात, तर कमी उत्पादक कंपन्या केवळ देशांतर्गत बाजारपेठेत सेवा देतात.
- व्यापार उदारीकरण कमी उत्पादक कंपन्यांना बाहेर पडण्यास भाग पाडते, ज्यामुळे एकूण उद्योग उत्पादकता सुधारते.
- सर्व कंपन्या निर्यात का करत नाहीत हे स्पष्ट करण्यास मदत करते, अगदी मोठ्या प्रमाणात व्यापार असलेल्या उद्योगांमध्येही.

मेलिट्झ प्रतिमान (२००३) हे आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिद्धांतातील एक मूलभूत चौकट आहे जे व्यापार प्रतिमानामध्ये उद्योगसंस्थांची विषमता समाविष्ट करते. मार्क जे मेलिट्झ यांनी त्यांच्या मुख्य पेपर "The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity" मध्ये विकसित केलेल्या या प्रतिमानाने समान उद्योगात कार्यरत असूनही काही कंपन्या निर्यात का करतात तर इतर का करत नाहीत हे स्पष्ट करून व्यापार सिद्धांतात क्रांती घडवून आणली.

पार्श्वभूमी: पारंपारिक व्यापार सिद्धांत विरुद्ध मेलिट्झ प्रतिमान

मेलिट्झ (२००३) च्या आधी, बहुतेक व्यापार प्रतिमाने, जसे की रिकार्डियन प्रतिमान आणि हेकशेर-ओहलिन प्रतिमान, एका देशातील कंपन्यांमधील फरकांऐवजी देशांमधील फरकांवर (तुलनात्मक लाभ) लक्ष केंद्रित करत होते. मत्केदारी स्पर्धा आणि प्रमाण मित्तव्ययता विशद करणाऱ्या क्रुगमन (१९८०) प्रतिमानानेही कंपन्यांना समान मानले आणि सर्व कंपन्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होतात, असे गृहीत धरते.

मेलिट्झ (२००३) यांनी उद्योगसंस्थांची/कंपन्यांची उत्पादकतेमधील विषमता विशद करून क्रुगमनच्या मत्केदारीयुक्त स्पर्धा चौकटीचा विस्तार केला, हे दर्शविते की केवळ सर्वात उत्पादक कंपन्या निर्यात करतात, तर कमी उत्पादक कंपन्या केवळ देशांतर्गत बाजारपेठ किंवा निर्गमन सेवा देतात.

मेलिट्झ प्रतिमानाची मुख्य गृहीतके:

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १

हे प्रतिमान खालील प्रमुख गृहीतकांवर आधारित आहे:

१. **उद्योगसंस्थांची उत्पादकता भिन्न असते:** उत्पादकता उद्योगसंस्थेची कामगिरी ठरवते, उच्च उत्पादकता म्हणजे कमी सीमांत खर्च आणि जास्त नफा होय.
२. **मत्केदारीयुक्त स्पर्धा:** प्रत्येक उद्योगसंस्था वेगवेगळे उत्पादन करते आणि कमी-उत्तार असलेल्या मागणीला तोंड देते. उद्योगसंस्था/कंपन्या सीमांत खर्चापेक्षा जास्त मार्क-अपसह किंमती निश्चित करतात.
३. **निर्यातीचा निश्चित खर्च:** निर्यात बाजारात प्रवेश करण्यासाठी कंपन्यांना निश्चित खर्च करावा लागतो (उदा. विपणन, वितरण, नियामक अनुपालन). हा निश्चित खर्च एक उंबरठा तयार करतो, फक्त पुरेशी उच्च उत्पादकता असलेल्या कंपन्या फायदेशीरपणे निर्यात करू शकतात.
४. **व्यापार उदारीकरणाचे परिणाम:** जेव्हा व्यापार खर्च कमी होतो (उदा. कमी जकात, चांगली पायाभूत सुविधा), तेव्हा अधिक उत्पादक कंपन्या निर्यात बाजारात प्रवेश करतात, तर अनुत्पादक कंपन्या बाहेर पडू शकतात.
५. **अंतर्जात उद्योगसंस्थेची निवड:** नवीन कंपन्या प्रवेश खर्च देऊन बाजारात प्रवेश करतात, परंतु त्यांना त्यांची उत्पादकता आधीच माहित नसते. एकदा त्यांना त्यांची उत्पादकता कळली की, कंपन्या निर्णय घेतात:
 - उच्च उत्पादक फर्म निर्यात करतात.
 - मध्यम उत्पादक फर्म केवळ देशांतर्गत बाजारपेठेला सेवा देतात.
 - कमी उत्पादक फर्म बाजारातून बाहेर पडतात.

प्रतिमानाचे मुख्य अंदाज:

मेलिट्झ प्रतिमान अनेक महत्त्वपूर्ण भविष्यवाणी करते:

१. व्यापार उदारीकरण एकूण उत्पादकता वाढवते:

- व्यापारातील अडथळे कमी होत असताना, वाढत्या स्पर्धेमुळे सर्वात कमी उत्पादक कंपन्या बाहेर पडतात.
- अधिक उत्पादक कंपन्या विस्तारतात आणि बाजारपेठेतील वाटा मिळवतात, ज्यामुळे एकूण उद्योग उत्पादकता वाढते.
- या पुनर्वितरण परिणामामुळे अर्थव्यवस्थेत उत्पादकता वाढ होते.

२. फक्त सर्वात उत्पादक कंपन्या निर्यात करतात:

- निर्यातीत निश्चित खर्च समाविष्ट असल्याने, पुरेशी उच्च उत्पादकता असलेल्या कंपन्याच हे खर्च भागवू शकतात आणि निर्यातीतून सकारात्मक नफा मिळवू शकतात.

यावरून बहुतेक कंपन्या निर्यात का करत नाहीत हे स्पष्ट होते, हे एक सुप्रसिद्ध अनुभवजन्य तथ्य आहे.

३. निर्यात करणाऱ्या कंपन्या मोठ्या, अधिक उत्पादक असतात आणि जास्त वेतन देतात:

- निर्यातदार कंपन्या मोठ्या असतात, त्यांची विक्री जास्त असते आणि ते निर्यातदार नसलेल्यांपेक्षा जास्त कामगारांना रोजगार देतात.
- ते अधिक उत्पादक असल्याने आणि जास्त महसूल निर्माण करत असल्याने जास्त वेतन देखील देतात.

४. व्यापारामुळे फर्म टर्नओव्हर (प्रवेश आणि निर्गमन) वाढते:

- व्यापार सुरू झाल्यामुळे कमी उत्पादक कंपन्यांना वाढत्या स्पर्धेमुळे बाहेर पडावे लागते.
- त्याच वेळी, उच्च उत्पादकता साध्य करण्यासाठी आणि निर्यात बाजारपेठेत प्रवेश करण्याच्या आशेने नवीन कंपन्या दिसतात.

मेलिट्झ प्रतिमानाचे परिणाम:

मेलिट्झ प्रतिमानाने व्यापार अर्थशास्त्रातील शैक्षणिक संशोधन आणि धोरणात्मक चर्चा दोन्हीवर प्रभाव पाडला आहे. यामध्ये पुढील मुद्द्यांचा समावेश होतो:

● धोरण रचना/आराखडा:

व्यापार खर्च कमी केल्याने उत्पादक कंपन्यांचा जागतिक स्तरावर विस्तार होण्यास मदत होते, परंतु अकार्यक्षम कंपन्यांना बाहेर पडण्यास देखील कारणीभूत ठरू शकते.

सरकार कंपन्यांना निश्चित निर्यात खर्चावर मात करण्यास मदत करण्यासाठी निर्यात प्रोत्साहन धोरणे (उदा., अनुदाने, कर प्रोत्साहने) प्रदान करू शकतात.

● फर्म-स्तरीय व्यापार माहिती/साधनसामुग्रीचे विश्लेषण:

हे प्रतिमान अनुभवजन्य माहितीशी जुळते जे दर्शविते की फर्मचा फक्त एक छोटासा भाग निर्यात केला जातो.

व्यापार उदारीकरणामुळे अधिक कार्यक्षम कंपन्यांकडे संसाधनांचे पुनर्वाटप होते.

● जागतिकीकरण आणि वेतनातील असमानता:

जेव्हा केवळ उच्च-उत्पादक कंपन्यांना व्यापाराचा लाभ होतो, तेव्हा निर्यात करणाऱ्या आणि निर्यात न करणाऱ्या कंपन्यांमधील कामगारांमधील वेतन असमानता वाढू शकते.

मेलिट्झ प्रतिमानाचा विविध प्रकारे विस्तार करण्यात आला आहे:

१. **बहु-देशीय आणि बहु-क्षेत्रीय प्रतिमान:** हे तुलनात्मक लाभ आणि देशभरामध्ये उद्योगसंस्थांची विषमता दर्शवते.
२. **उद्योगसंस्थांची गतिमानता आणि नवोपक्रम:** उत्पादकता सुधारण्यासाठी उद्योगसंस्था ह्या संशोधन आणि विकास आणि तंत्रज्ञानात कशी गुंतवणूक करतात, याचा शोध घेते.
३. **जागतिक मूल्य साखळी आणि आदानांचा व्यापार:** मध्यवर्ती वस्तूंमधील व्यापार उद्योगसंस्थेच्या उत्पादकता आणि निर्यात निर्णयांवर कसा परिणाम करतो याचे परीक्षण करते.
४. **अनेकजिनसी/विषम कामगार बाजारपेठ:** हे कुशल विरुद्ध अकुशल कामगार आणि वेतन गतिमानता यांच्यातील फरक समाविष्ट करते.

मेलिट्झ प्रतिमान (२००३) ने अर्थशास्त्रज्ञ हे आंतरराष्ट्रीय व्यापारास कसे समजतात, हे निर्देशित केले आहे. उद्योगसंस्थांची विषमता समाविष्ट करून, हे प्रतिमान स्पष्ट करते की फक्त काही कंपन्या निर्यात का करतात आणि उद्योगसंस्था निवड आणि पुनर्वाटपाद्वारे व्यापार उत्पादकता वाढवतात. हे प्रतिमान जागतिकीकरणाचे परिणाम समजून घेण्यासाठी एक वास्तववादी सूक्ष्म आर्थिक पाया प्रदान करते आणि संशोधन आणि धोरण-निर्धारण दोन्हीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरले गेले आहे.

५.१.५ व्यापार धोरणाचे परिणाम:

(अ) व्यापार उदारीकरणाचे परिणाम:

- **अधिक स्पर्धा:** अकार्यक्षम कंपन्या बाहेर पडतात, तर कार्यक्षम कंपन्या विस्तारतात.
- **ग्राहकांसाठी अधिक विविधता:** विविध वस्तूंच्या उत्पादनामुळे उपभोक्त्याच्या कल्याणामध्ये वाढ होते.
- **कमी किंमती:** मोठ्या बाजारपेठांमुळे प्रमाण मितव्ययता निर्माण होतात, खर्च कमी होतो.

(ब) शुल्क आणि संरक्षणवादाची भूमिका:

- जकात/शुल्कमुळे खर्चामध्ये वाढ होते, विविधता कमी होते आणि कार्यक्षमता कमी होते.
- संरक्षणवाद परदेशी वस्तूंचा प्रवेश मर्यादित करून ग्राहकांना हानी पोहोचवतो.

(क) बाजाराचा आकार आणि व्यापार करारांचे महत्त्व:

- मोठ्या बाजारपेठा (उदा., EU, US) अधिक कंपन्या टिकवून ठेवू शकतात आणि किमती कमी करू शकतात.
- व्यापार करार (उदा., NAFTA, EU) अधिक कार्यक्षमता आणि विशेषज्ञता वाढवतात.

५.१.६ अनुभवजन्य पुरावे आणि वास्तविक-जागतिक अनुप्रयोग:

(अ) अंतर्गत-उद्योग व्यापाराची व्याप्ती:

विकासाच्या समान पातळी असलेले देश (उदा. अमेरिका आणि युरोपियन युनियन) उच्च पातळीचे अंतर्गत-उद्योग व्यापार करतात.

उदाहरण: जर्मनी रेनॉल्ट आयात करताना फ्रान्सला बीएमडब्ल्यू निर्यात करते.

(ब) व्यापार आणि उत्पादकतेवरील फर्म-स्तरीय पुरावे:

निर्यातदार गैर-निर्यातदारांपेक्षा अधिक उत्पादक असतात.

व्यापार उदारीकरणामुळे उद्योगसंस्थांची निवड होते, जिथे फक्त सर्वात बलवान उद्योगसंस्था टिकतात.

(क) जागतिकीकरण आणि त्याचा प्रभाव:

बाजार एकात्मिकरण हे कंपन्यांना खर्च कमी करण्यास अनुमती देते.

खर्चाच्या फायद्यांमुळे आउटसोर्सिंग आणि ऑफशोरिंग व्यवहार्य बनतात.

५.१.७ निष्कर्ष:

- मत्केदारी स्पर्धा मॉडेल पारंपारिक तुलनात्मक फायद्याच्या मॉडेलपेक्षा वास्तविक-जगातील व्यापाराचे चांगले स्पष्टीकरण देतात.

पॉल क्रुगमन यांचे मत्केदारी स्पर्धेचे मॉडेल दाखवते की व्यापार विविधता, कार्यक्षमता आणि आंतर-उद्योग व्यापार कसा वाढवतो.

- मेलिट्झ प्रतिमानाच्या विस्तारांमध्ये फर्म-स्तरीय फरक समाविष्ट आहेत, ज्यामुळे आधुनिक व्यापार सिद्धांत अधिक गतिमान आणि वास्तववादी बनतो. तरी देखील व्यापार धोरणाने बाजाराची कार्यक्षमता आणि ग्राहकाचे कल्याण वाढविण्यासाठी अडथळे कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

**५.२ विविधतेसाठी प्रेम प्राधान्ये (LOVE-FOR-VARIETY
PREFERENCES)**

व्याख्या:

विविधतेसाठी प्रेम प्राधान्य (LV) म्हणजे ग्राहकांना एकाच वस्तूचे परिमाण खरेदी करण्याऐवजी विविध प्रकारच्या वस्तूंचे सेवन करून अधिक समाधान प्राप्त करतो ही संकल्पना होय. ही संकल्पना नवीन व्यापार सिद्धांत (NTT) मध्ये महत्त्वाची भूमिका

बजावते आणि अपूर्ण स्पर्धेमध्ये समान देशांमधील व्यापार (इंट्रा-इंडस्ट्री ट्रेड) का फायदेशीर आहे, हे स्पष्ट करते.

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १

LV प्राधान्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- ग्राहक उद्योगामध्ये ब्रँड आणि उत्पादनांची विस्तृत निवड पसंत करतात (उदा., विविध प्रकारच्या कार, स्मार्टफोन, कपडे).
- कंपन्या केवळ किंमतीपेक्षा उत्पादन भिन्नतेवर स्पर्धा करतात.
- विविधतेची मागणी अंतर्गत-उद्योग व्यापाराकडे नेते, जिथे समान अर्थव्यवस्थांमध्ये समान वस्तूंची देवाणघेवाण केली जाते.
- एकाधिकारशाही स्पर्धेची उपस्थिती कंपन्यांना वेगवेगळ्या प्रकारांमध्ये विशेषज्ञता मिळवून देते, ज्यामुळे कोणत्याही एका कंपनीचे बाजारपेठेवर वर्चस्व राहत नाही.

विविधतेसाठी प्रेम प्राधान्ये आणि अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार:

अपूर्ण स्पर्धेमध्ये, भेदिकृत वस्तू उत्पादने आणि वाढते परिमाण प्रत्यय ही बाजारपेठेची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. विविधतेसाठी प्रेम चौकट खालील प्रकारे व्यापाराशी संवाद साधते:

अ. मत्तेदारीयुक्त स्पर्धा आणि उत्पादन भिन्नता:

- मत्तेदारीयुक्त स्पर्धेत, कंपन्या एकसंध/एकजिनसी वस्तूंपेवजी उत्पादनाच्या अद्वितीय प्रकारांचे उत्पादन करतात.

ग्राहक वेगवेगळ्या ब्रँडना महत्त्व देतात (उदा. मर्सिडीज विरुद्ध बीएमडब्ल्यू विरुद्ध फोर्ड), ज्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत ब्रँडचा प्रसार होतो.

- व्यापार उपलब्ध उत्पादनांची श्रेणी वाढवतो, ज्यामुळे ग्राहकांचे कल्याण सुधारते.

ब. अंतर्गत-उद्योग व्यापार:

LV प्राधान्ये समान देश एकाच उद्योगात मोठ्या प्रमाणात व्यापार का करतात हे स्पष्ट करण्यास मदत करतात.

उदा.: जर्मनी लक्झरी कार (BMW, मर्सिडीज) निर्यात करते, तर अमेरिका मसल कार (फोर्ड, डॉज) निर्यात करते.

आंतर-उद्योग व्यापारावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या शास्त्रीय व्यापार सिद्धांतांप्रमाणे (उदा., यंत्रसामग्रीसाठी कापड), क्रुगमनचे प्रतिमान स्पष्ट करते की, समान उद्योग असलेले देश समान उत्पादनाच्या भिन्न आवृत्त्यांचा व्यापार का करतात.

क. व्याप्ती मित्तव्ययता आणि व्यापार विस्तार:

- व्यापार उदारीकरणामुळे कंपन्या उत्पादनामध्ये वृद्धी करतात, तेव्हा त्यांना कमी सरासरी खर्च प्राप्त होतो.
- ग्राहकांना कमी किंमती आणि अधिक विविधतेचा फायदा होतो.

- मोठ्या बाजारपेठेतील कंपन्या (उदा. युरोपियन युनियन, अमेरिका) लहान अर्थव्यवस्थांमधील कंपन्यांपेक्षा जास्त वाणांचे उत्पादन आणि निर्यात करतात.

ड. गृह बाजार परिणाम आणि व्यापार पद्धती:

- उत्पादनासाठी मोठ्या देशांतर्गत बाजारपेठ असलेले देश त्या उद्योगात अधिक कंपन्या आयोजित करतात.
- हे देश भिन्न वस्तूंचे निव्वळ निर्यातदार बनतात.

उदा.: प्रचंड देशांतर्गत तंत्रज्ञान बाजारपेठ असलेला अमेरिका जागतिक स्तरावर विविध उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादनांची निर्यात करतो.

विविधतेसाठी प्रेम प्राधान्यांचे गणितीय विश्लेषण:

विविधतेसाठी प्रेम प्राधान्य प्रतिमान समजून घेण्याचा एक मानक मार्ग म्हणजे दीक्षित-स्टिग्लिट्झ (CES) उपयुक्तता फलन हा आहे :

$$U = \left(\sum_{i=1}^N x_i^\rho \right)^{\frac{1}{\rho}}, \quad 0 < \rho < 1$$

यादीकाणी,

- x_i उपभोग घेतल्या जाणाऱ्या विविधतेचे प्रमाण दर्शवते.
- ρ वाणांमधील प्रतिस्थापन लवचिकता निश्चित करते.
- अधिक संख्येने वाण (N) ग्राहक कल्याण वाढवतात.

हे फलन दर्शवते की, विविधतेमुळे उपयोगितेमध्ये वाढ होते, म्हणजे व्यापार ग्राहकांना अधिक उत्पादन प्रकारांमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम करतो, ज्यामुळे एकूण समाधानामध्ये सुधारणा होते.

विविधतेसाठी प्रेम प्राधान्य आधुनिक व्यापार नमुने, विशेषतः अंतर्गत-उद्योग व्यापार आणि आर्थिक एकात्मतेचे फायदे स्पष्ट करण्यास मदत करते. ग्राहकांच्या पसंती आणि दृढ धोरणे पारंपारिक तुलनात्मक लाभाच्या पलीकडे आंतरराष्ट्रीय व्यापार कसा चालवतात, व्यापार धोरणे आणि जागतिक व्यवसाय गतिमानता यास कशी आकार देतात यावर प्रकाश टाकते.

५.३ व्यापारातून प्राप्त नफा (GAINS FROM TRADE):

व्यापारातून मिळणारा नफा ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी झाल्यामुळे देशांना मिळणाऱ्या निव्वळ नफ्याचा/फायद्याचा संदर्भ देते. हे फायदे प्राप्त होतात, कारण व्यापारामुळे विशेषीकरण घडून येते, कार्यक्षमता वाढते आणि योग्य संसाधन वाटप होते, ज्यामुळे शेवटी उत्पादकता वाढते आणि आर्थिक वाढ/वृद्धी घडून होते.

देशांकडे वेगवेगळी संसाधने, तंत्रज्ञान आणि कामगार उत्पादकता असते. जेव्हा देश या संसाधनांना व्यापारात गुंतवतात, तेव्हा ते अशा वस्तूंचे उत्पादन करण्यात विशेषज्ञता मिळवू शकतात जिथे त्यांना तुलनात्मक लाभ प्राप्त होत असतो आणि कमी कार्यक्षमतेने उत्पादित केलेल्या वस्तू ते आयात करतात. यामुळे एकूण आर्थिक कल्याणात वाढ होते.

व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्याचे प्रमुख आर्थिक सिद्धांत:

१. निरपेक्ष लाभ (अँडम स्मिथ, १७७६):

ज्यावेळी एखाद्या देशाला दुसऱ्या देशापेक्षा कमी संसाधनांचा वापर करून देखील वस्तूंचे उत्पादन करता येते, तेव्हा त्या देशाला त्या वस्तू उत्पादनामध्ये निरपेक्ष लाभ असतो.

उदाहरण: जर अमेरिका जपानपेक्षा कमी आदाने वापरून १ टन गहू उत्पादन करू शकते, तर त्याला गहू उत्पादनात निरपेक्ष लाभ आहे, असा त्याचा अर्थ होतो.

२. तुलनात्मक लाभ (डेव्हिड रिकार्डो, १८१७):

एखाद्या देशाला अशा वस्तूंमध्ये विशेषज्ञता मिळवून फायदा होतो जिथे त्याचा संधी खर्च सर्वात कमी असतो.

उदाहरण: जरी देश अ गहू आणि कार दोन्ही उत्पादनात चांगला असला तरी, जर तो गहू उत्पादनात तुलनेने चांगला असेल, तर तो देश ब कडून कारची आयात करेल व गव्हाची निर्यात करेल, ज्यामुळे दोन्ही राष्ट्रांना फायदा होतो.

३. हेक्सचर-ओहलिन प्रतिमान (फॅक्टर एंडोमेंट थिअरी):

देश अशा वस्तूंची निर्यात करतात, ज्या मुबलक उत्पादन घटकांचा वापर करतात आणि दुर्मिळ संसाधनांची आवश्यकता असलेल्या वस्तू आयात करतात.

उदाहरण: कामगार-समृद्ध देश कामगार-केंद्रित वस्तू (जसे की कापड) निर्यात करतो, तर भांडवल-समृद्ध देश भांडवल-केंद्रित वस्तू (जसे की यंत्रसामग्री) निर्यात करतो.

व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्याचे प्रकार:

अ. व्यापारातून मिळणारा स्थिर नफा:

व्यापारातून मिळणा-या तात्काळ फायद्यांमध्ये पुढील बाबी समाविष्ट आहेत:

- **योग्य संसाधन वाटप** - देश तुलनात्मक लाभाच्या आधारावर संसाधनांचे अधिक कार्यक्षमतेने वाटप करतात.
- **वाढीव उपभोग निवडी** - ग्राहक कमी किमतीत विविध प्रकारच्या वस्तू मिळवतात.
- **कमी खर्च आणि उच्च उत्पादकता** - कंपन्यांना प्रमाण मितव्ययता आणि जागतिक स्पर्धेतून लाभ प्राप्त होतो.

ब. व्यापारातून मिळणारे गतिमान लाभ:

हे फायदे कालांतराने होतात ज्यामध्ये पुढील बाबी समाविष्ट आहेत:

- **आर्थिक वाढ:** व्यापार गुंतवणूक, नवोपक्रम आणि तांत्रिक प्रगतीला चालना देतो.
- **ज्ञान आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण:** आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील प्रदर्शनामुळे चांगल्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब होतो.
- **वृद्धिंगत स्पर्धा:** जागतिक स्पर्धेमुळे कंपन्या अधिक कार्यक्षम होतात.

व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्याचे स्रोत:

१. **विशेषज्ञता आणि कार्यक्षमता:** देश अशा वस्तूंचे उत्पादन करतात ज्यामध्ये ते सर्वोत्तम आहेत, ज्यामुळे एकूण उत्पादन वाढते.
२. **व्यापार विस्तार आणि बाजारपेठेचा आकार:** आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील प्रवेश कंपन्यांना विकास करण्यास आणि खर्च कमी करण्यास मदत करतो.
३. **सुधारित संसाधन वापर:** व्यापारामुळे कामगार, भांडवल आणि नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर करण्यास प्रोत्साहन मिळते.
४. **नवोपक्रम आणि ज्ञानातील बदल:** कंपन्या परदेशी भागीदार आणि स्पर्धकांकडून अंतर्दृष्टी प्राप्त करतात.

व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्याची व्यावहारिक उदाहरणे:

उदाहरण १: अमेरिका आणि चीन व्यापार संबंध

- अमेरिका चीनमधून इलेक्ट्रॉनिक्स आयात करते, जिथे इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूंचा उत्पादन खर्च कमी असतो.
- चीन अमेरिकेतून कृषी उत्पादने आयात करतो, जिथे विस्तीर्ण शेती जमीन आणि प्रगत शेती तंत्रज्ञान आहे.
- कमी खर्च आणि वाढीव कार्यक्षमतेचा दोन्ही देशांना फायदा होतो.

उदाहरण २: युरोपियन युनियन (EU) आणि मुक्त व्यापार करार

युरोपियन युनियन (EU) ची एकल बाजारपेठ सदस्य देशांना मुक्तपणे व्यापार करण्यास, खर्च कमी करण्यास आणि आर्थिक एकात्मता वाढविण्यास अनुमती देते.

जर्मनीसारखे देश ऑटोमोबाईल्समध्ये विशेषज्ञ आहेत, तर स्पेन पर्यटनात उत्कृष्ट आहे.

निष्कर्ष:

जेव्हा देश तुलनात्मक लाभावर आधारित विशेषज्ञता निर्माण करतात तेव्हा व्यापारातून नफा होतो, ज्यामुळे उच्च कार्यक्षमता, कमी खर्च आणि चांगली आर्थिक वाढ होते.

व्यापारामुळे अनेक फायदे मिळतात, परंतु देशांनी व्यापार विविधीकरण, कामगार पुनर्प्रशिक्षण आणि निष्पक्ष-व्यापार करार यासारख्या धोरणांद्वारे जोखीम व्यवस्थापित केल्या पाहिजेत.

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १

५.४ मत्केदारी अंतर्गत जकात विरुद्ध कोटा:

परिचय:

आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात, जकात आणि कोटा ही आयात प्रतिबंधित करण्यासाठी आणि देशांतर्गत उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी वापरली जाणारी दोन सामान्य व्यापार धोरण साधने आहेत. जेव्हा बाजारात मत्केदारी असते (देशांतर्गत किंवा परदेशी), तेव्हा जकात आणि कोटाचा परिणाम परिपूर्ण स्पर्धेच्या बाबतीत लक्षणीयरीत्या भिन्न असतो.

व्याख्या:

- **जकात/टॅरिफ** : आयात केलेल्या वस्तूवर लादलेला कर, जो आयात वस्तूची किंमत वाढवतो आणि सरकारला महसूल प्रदान करतो.
- **कोटा**: आयात करता येणाऱ्या वस्तूच्या प्रमाणात निर्बंध, थेट सरकारी महसूल निर्माण न करता पुरवठा मर्यादित करतो.

मत्केदारी अंतर्गत, या धोरणांचे परिणाम बाजार वर्तन, किंमत आणि एकूण कल्याणावर ते कसे प्रभाव पाडतात यावर अवलंबून असतात.

तुलना:

मत्केदारी अंतर्गत, किंमती आणि उत्पादनावर प्रभाव पाडण्याची मत्केदारीची क्षमता असल्यामुळे, टॅरिफ आणि कोटाचा प्रभाव स्पर्धात्मक बाजारपेठेपेक्षा वेगळा असतो. येथे टॅरिफ आणि कोटा यांमधील तुलना खालीलप्रमाणे आहे:

घटक (Factor)	टॅरिफ (Tariff)	कोटा (Quota)
व्याख्या (Definition)	आयात वस्तूवर आकारला जाणारा कर, जो वस्तूची किंमत वाढवतो.	आयातीच्या प्रमाणात थेट निर्बंध.
किंमतीवर परिणाम (Effect on Price)	आयात केलेल्या वस्तूच्या किंमती वाढवते, देशांतर्गत मत्केदारीसाठी स्पर्धा कमी करते.	पुरवठ्यावर मर्यादा घालते, त्यामुळे दुर्मिळतेमुळे किंमती वाढू शकतात.
उत्पादनावर परिणाम (Effect on Output)	मत्केदार उत्पादन कमी करू शकतो, पण कोटाच्या तुलनेत कमी प्रमाणात.	अधिक मर्यादित, कारण कोटा आयातीवर निश्चित मर्यादा घालतो.
सरकारी महसूल (Revenue Generation)	सरकारला टॅरिफद्वारे महसूल मिळतो.	थेट सरकारी महसूल नाही, पण आयात परवाने विकले जाऊ शकतात.

ग्राहकांवर परिणाम (Consumer Impact)	टॅरिफमुळे किंमत वाढते, पण काही प्रमाणात आयात सुरू राहते.	पुरवठ्याच्या मर्यादेमुळे किंमती जास्त वाढतात, कधीकधी टॅरिफपेक्षा अधिक.
मक्तेदाराचा नफा (Monopolist's Profit)	परदेशी स्पर्धा कमी झाल्यामुळे नफा होतो, पण पूर्ण लाभ मिळेलच असे नाही.	अधिक नफा होतो कारण कोटामुळे किंमतीवर पूर्ण नियंत्रण मिळवता येते.

मुख्य अंतर्दृष्टी:

- मक्तेदारी किंमत प्रभाव:** आयातीवर पूर्ण मर्यादा असल्याने, मक्तेदार आयातदार टॅरिफपेक्षा जास्त किंमती वाढवू शकतो, त्यामुळे ग्राहकांसाठी कोटा अधिक वाईट ठरू शकतो.
- महसूल वितरण:** टॅरिफचा फायदा सरकारला होतो, तर कोटा बहुतेकदा देशांतर्गत मक्तेदारांना किंवा मर्यादित आयात स्लॉट मिळवणाऱ्या परदेशी निर्यातदारांना होतो.
- उत्पादन फरक:** कोटा अधिक प्रतिबंधात्मक आहे. कारण तो प्रत्यक्ष प्रमाणात मर्यादित करतो, तर टॅरिफ आयात करण्यास परवानगी देतो परंतु उच्च किंमतीवर.

मक्तेदारी अंतर्गत कोणते अधिक हानिकारक आहे?

- मक्तेदार पुरवठा अधिक प्रभावीपणे प्रतिबंधित करू शकतो. म्हणून कोट्यामुळे अनेकदा ग्राहकांसाठी वस्तूंच्या किंमती वाढतात आणि मोठ्या प्रमाणात मक्तेदारी नफा प्राप्त होतो.
- टॅरिफ काही प्रमाणात सरकारी महसूल आणि अधिक प्रमाणात अंदाजित किंमत प्रभावासाठी परवानगी देतो.

निष्कर्ष:

मक्तेदारीयुक्त बाजारामध्ये, टॅरिफ आणि कोट्याचे वेगवेगळे आर्थिक परिणाम होतात. जरी दोन्ही टॅरिफ आणि कोटा व्यापारावर मर्यादा घालत असले, तरी टॅरिफ सामान्यतः अधिक कार्यक्षम असतात कारण ते किंमत समायोजन करण्यास परवानगी देतात आणि सरकारी महसूल निर्माण करतात. दुसरीकडे, कोटा किंमती अधिक वेगाने वाढवतात, मक्तेदारांना फायदा देतात आणि मोठे कल्याणकारी नुकसान निर्माण करतात. मक्तेदारीयुक्त पुरवठादारांच्या वर्चस्व असलेल्या बाजारपेठांमध्ये व्यापार धोरणे आखताना धोरणकर्त्यांनी या परिणामांचे काळजीपूर्वक मूल्यांकन केले पाहिजे.

५.५ सारांश (SUMMARY)

- मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा कंपन्यांना विविध वस्तूंचा व्यापार करण्यास अनुमती देते, ज्यामुळे विविधता आणि प्रमाण मित्तव्ययता निर्माण होतात.

- विविधतेसाठी प्रेमाची प्राधान्ये ग्राहकांना विविध उत्पादनांच्या निवडींमध्ये प्रवेश करून अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - १ व्यापारातून का फायदा होतो, हे स्पष्ट करतात.
- अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार कमी किंमती, नावीन्य आणि अधिक कार्यक्षमता निर्माण करतो.
- जकात आणि कोटा मत्केदारींवर वेगळ्या प्रकारे परिणाम करतात, जकातीच्या माध्यमातून महसूल संकलित करतात आणि कोटा आयात प्रमाण मर्यादित करतात.

५.६ प्रश्न

१. व्यापारात मत्केदारीयुक्त स्पर्धा प्रतिमानाची वैशिष्ट्ये काय आहेत?
२. क्रुगमन प्रतिमान (१९८०) थोडक्यात स्पष्ट करा.
३. हेल्पमन-क्रुगमन प्रतिमान (१९८५) थोडक्यात स्पष्ट करा.
४. व्यापारातील उद्योगसंस्था विषमतेचे मेलिट्झ प्रतिमान (२००३) थोडक्यात स्पष्ट करा.
५. 'विविधतेसाठी प्रेमाची प्राधान्ये ही संज्ञा स्पष्ट करा.
६. व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्यावर टीप लिहा.
७. मत्केदारी अंतर्गत जकात आणि कोटा यांच्यातील फरक विशद करा.

अपूर्ण स्पर्धेतील व्यापार – २

घटक रचना :

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ रणनीतिक व्यापार धोरण: कूर्नो आणि बर्ट्रांड स्पर्धा

६.३ ऐच्छिक आयात विस्तार आणि निर्यात निर्बंध

६.४ सारांश

६.५ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

१. रणनीतिक व्यापार धोरणाची संकल्पना आणि त्याची आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भूमिका समजून घेणे.
२. व्यापार धोरणामधील कूर्नो आणि बर्ट्रांड स्पर्धेतील फरकांचे विश्लेषण करणे.
३. ऐच्छिक आयात विस्तार (VIEs) आणि निर्यात निर्बंध (VERs) यांचा बाजारातील गतिशीलतेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा नेहमी अपूर्ण स्पर्धेच्या स्थितीमध्ये घडून येतो, जिथे उद्योगसंस्थानचे बाजारावर नियंत्रण असते आणि त्यांच्या धोरणात्मक परस्परसंवादामुळे व्यापाराचे परिणाम प्रभावित होतात. पारंपारीक पूर्ण स्पर्धा प्रतिमानाच्या तुलनेत, अपूर्ण स्पर्धेत अशा परिस्थिती विचारात घेतल्या जातात जिथे उद्योगसंस्था किंमती किंवा परिमाण निश्चित करू शकतात, परिणामी विविध व्यापार धोरणांची निर्मिती होते.

या प्रकरणामध्ये, अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापाराशी संबंधित महत्वाच्या संकल्पनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे, विशेषतः रणनीतिक व्यापार धोरण आणि त्याचे परिणाम यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. सरकार अनेक वेळा अनुदान, शुल्क (tariffs), आणि कोटा यांसारख्या धोरणांद्वारे बाजारात हस्तक्षेप करून देशांतर्गत उद्योगसंस्थांना मदत करतात आणि राष्ट्रीय कल्याण वाढवण्याचा प्रयत्न करतात.

आंतरराष्ट्रीय बाजारातील स्पर्धा समजून घेण्यासाठी कूर्नो आणि बर्ट्रांड ही दोन प्रमुख प्रतिमाने अभ्यासली जातात. ही प्रतिमाने स्पष्ट करतात की उद्योगसंस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापारात कशा प्रकारे स्पर्धा करतात आणि सरकार आपल्या देशाच्या आर्थिक फायद्यासाठी योग्य धोरणे कशा प्रकारे निर्धारित करू शकतात.

याशिवाय, या प्रकरणामध्ये ऐच्छिक आयात विस्तार (VIE) आणि निर्यात निर्बंध (VER) यांचा अभ्यास देखील केला आहे. ही व्यापार धोरणे प्रामुख्याने देशांदरम्यान व्यापार असंतुलन आणि राजकीय दबाव हाताळण्यासाठी वापरली जातात. या धोरणांचा बाजार प्रवेश, कंपन्यांचा नफा, आणि जागतिक व्यापार संबंधांवर मोठा प्रभाव पडतो.

या धोरणात्मक परस्परसंवादांची सखोल समज प्राप्त करून, धोरणकर्ते आणि अर्थशास्त्रज्ञ व्यापार हस्तक्षेपांचे परिणाम मोजू शकतात आणि राष्ट्रीय हित आणि जागतिक आर्थिक सहकार्य यामधील संतुलन राखण्यासाठी योग्य धोरणे विकसित करू शकतात.

६.२ धोरणात्मक व्यापार धोरण: कूर्नो आणि बर्ट्रांड स्पर्धा (STRATEGIC TRADE POLICY: COURNOT AND BERTRAND COMPETITION)

६.२.१ धोरणात्मक व्यापार धोरण: कूर्नो स्पर्धा

प्रस्तावना :

कूर्नो स्पर्धा हा असा बाजार संरचना प्रकार आहे ज्यामध्ये उद्योगसंस्था थेट किंमत निश्चित करण्याऐवजी उत्पादनाचे प्रमाण ठरवून स्पर्धा करतात. प्रत्येक उद्योगसंस्था गृहित धरते की, तिचे प्रतिस्पर्धी त्यांचे उत्पादन स्थिर ठेवतील आणि त्यानुसार उत्पादन निर्णय घेते. अंतिम बाजार किंमत सर्व उद्योगसंस्थानी पुरविलेल्या एकूण उत्पादनाच्या प्रमाणावरून निर्धारित होते.

अल्पाधिकार बाजारपेठांमध्ये (जिथे काही मोठ्या उद्योगसंस्था वर्चस्व गाजवतात), उद्योगसंस्थानी त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या उत्पादन निर्णयांचा अंदाज घ्यावा लागतो. कारण किंमती एकूण उत्पादनावर अवलंबून असतात, म्हणून उद्योगसंस्था आपल्या नफ्याची कमाल मर्यादा साध्य करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय घेतात.

कूर्नो स्पर्धेत धोरणात्मक व्यापार धोरणाचा उपयोग :

सरकार धोरणात्मक व्यापार धोरणाचा वापर करून देशांतर्गत उद्योगसंस्थांना परदेशी प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षा फायदा मिळवून देतात. या संदर्भातील मुख्य साधने खालीलप्रमाणे आहेत:

१. उत्पादन अनुदान :

- सरकार देशांतर्गत उद्योगसंस्थांना आर्थिक मदत पुरवते, ज्यामुळे त्या कमी खर्चात जास्त उत्पादन करू शकतात.
- स्थानिक उत्पादन वाढल्यामुळे बाजारात एकूण पुरवठा वाढतो आणि किंमती खाली येतात, परिणामी देशांतर्गत उद्योगसंस्थांचा बाजार हिस्सा वाढतो.
- यामुळे परदेशी उद्योगसंस्थांना बाजारातून बाहेर पडू शकतात किंवा त्यांचा नफा घटतो.

उदाहरण:

- युरोपियन युनियनने (EU) एअरबसला अनुदान दिले, ज्यामुळे त्याला बोईंगशी जागतिक विमान बाजारात स्पर्धा करता आली.
- उत्पादन खर्च कमी झाल्यामुळे एअरबसने अधिक विमाने तयार केली आणि स्पर्धात्मक फायदा मिळवला.

२. आयात वस्तूंवर शुल्क:

- परदेशी उत्पादनांवर कर लावल्यामुळे त्यांच्या किंमती वाढतात, परिणामी देशांतर्गत उत्पादने तुलनेने स्वस्त ठरतात.
- यामुळे परदेशी स्पर्धा कमी होते आणि स्थानिक उद्योगसंस्थांना आपला बाजार हिस्सा वाढविता येतो.

उदाहरण:

अमेरिकेने चिनी स्टील आयातीवर शुल्क लावले, ज्यामुळे स्थानिक स्टील उत्पादकांना संरक्षण मिळाले.

३. निर्यात प्रोत्साहन:

- सरकार उद्योगसंस्थांना निर्यात वाढविण्यासाठी कर सवलती, अनुदाने किंवा थेट आर्थिक मदत पुरवते.
- यामुळे जागतिक स्पर्धात्मकता वाढते आणि देशांतर्गत रोजगारात वाढ होते.

उदाहरण:

दक्षिण कोरियाच्या सरकारने सॅमसंग आणि ह्युंदाईला निर्यात प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे त्यांनी जागतिक बाजारात आपले अस्तित्व प्रस्थापित केले.

धोरणात्मक व्यापार धोरणामुळे स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांवर परिणाम होतो. सरकार अनुदान, आयात शुल्क आणि निर्यात प्रोत्साहनाद्वारे देशांतर्गत उद्योगसंस्थांना परदेशी स्पर्धकांच्या तुलनेत फायदा मिळवून देते. याचे प्रमुख परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत:

सकारात्मक परिणाम (फायदे) :

१. देशांतर्गत बाजारातील हिस्सा वाढतो:

- अनुदान किंवा कर प्रोत्साहनामुळे सरकार देशांतर्गत उद्योगसंस्थांनाचा उत्पादन खर्च कमी करते.
- परिणामी, देशांतर्गत कंपन्या अधिक उत्पादनाच्या माध्यमातून मोठा बाजार हिस्सा प्राप्त करतात आणि परदेशी स्पर्धकांना कमी उत्पादन करायला भाग पाडतात.

उदाहरण: युरोपियन युनियनच्या एअरबससाठी दिलेल्या अनुदानामुळे बोईंगच्या तुलनेत एअरबसचा बाजार हिस्सा अधिक होता.

२. कमी उत्पादन खर्च आणि उत्पादन वाढ :

- संशोधन व विकास (R&D) अनुदान किंवा स्वस्त कच्चा माल पुरवठ्यामुळे उद्योगसंस्था कमी खर्चात उत्पादन कार्य करू शकतात.
- यामुळे उत्पादनात वाढ होते आणि ग्राहकांनाही फायदा होतो.

उदाहरण: दक्षिण कोरियाच्या सरकारच्या मदतीमुळे सॅमसंग आणि ह्युंदाईने मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केले आणि जागतिक नेतृत्व प्राप्त केले.

३. देशांतर्गत रोजगार आणि आर्थिक वाढ:

- धोरणात्मक व्यापार धोरणामुळे उत्पादन वाढल्याने उत्पादन, तंत्रज्ञान आणि संबंधित उद्योगांमध्ये रोजगार निर्मिती होते.
- यामुळे आर्थिक वृद्धीला चालना मिळते आणि नागरिकांचे उत्पन्न आणि जीवनमान सुधारते.

उदाहरण: चीनच्या स्टील उद्योगाला दिलेल्या अनुदानामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती घडून आली आणि चीनला जागतिक स्टील निर्यातीत वर्चस्व प्राप्त झाले.

४. जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धात्मकता वाढते:

- सरकारच्या पाठबळामुळे देश काही विशिष्ट उद्योगांमध्ये जागतिक स्तरावर आघाडी घेऊ शकतो.

उदाहरण: जपानच्या सरकारने टोयोटा पार्ठिबा दिल्यामुळे ती जगातील सर्वात मोठी वाहन निर्माता कंपनी बनली.

नकारात्मक परिणाम (तोटे आणि धोके) :

१. प्रतिसादात्मक व्यापार धोरणे:

इतर देश अनुदाने आणि व्यापार निर्बंधांना अन्यायकारक मानू शकतात आणि त्याबदल्यात प्रतिकार म्हणून शुल्क लागू करू शकतात.

यामुळे व्यापार युद्ध होऊ शकते, ज्याचा परिणाम दोन्ही देशांच्या उद्योगांवर देखील होऊ शकतो.

उदाहरण: अमेरिका-चीन व्यापार युद्धामुळे दोन्ही देशांनी मोठ्या प्रमाणावर शुल्क आकारले होते ज्याचा जागतिक पुरवठा साखळीवर परिणाम झाला होता.

२. बाजार विकृती आणि कार्यक्षमता घटते:

सरकारी हस्तक्षेपामुळे गरजेपेक्षा जास्त उत्पादन होऊ शकते, ज्यामुळे किंमती कोसळण्याची म्हणजेच कमी होण्याची किंवा संसाधनांचा अपव्यय होण्याची शक्यता असते.

उदाहरण: युरोपियन युनियनच्या कृषी अनुदानामुळे अतिरिक्त अन्न उत्पादन झाले होते, ज्यामुळे सरकारला अतिरिक्त अन्न साठवावे किंवा नष्ट करावे लागले.

३. ग्राहकांसाठी किंमती वाढतात:

आयातीवरील शुल्कामुळे देशांतर्गत उद्योगसंस्थांना/कंपन्यांना किंमती वाढविण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे ग्राहकांना अधिक किंमत मोजावी लागते.

उदाहरण: अमेरिकेने चिनी इलेक्ट्रॉनिक्सवर शुल्क लावल्यानंतर अमेरिकन ग्राहकांसाठी त्याच्या किंमती वाढल्या होत्या.

४. सरकारी सहाय्यावर अवलंबित्व:

ज्या उद्योगसंस्था/कंपन्या अनुदानांवर अवलंबून राहतात त्या कालांतराने कार्यक्षमतेत घट करतात आणि नवकल्पनांवर कमी भर देतात.

उदाहरण: काही सरकारी उद्योग मोठ्या तोट्यात असूनही सरकारी मदतीमुळे चालू राहतात.

कूर्नो स्पर्धा प्रतिमानामध्ये, धोरणात्मक व्यापार धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावते. सरकार देशांतर्गत कंपन्यांना अनुदाने देऊन, आयात प्रतिबंधित करून आणि निर्यातीला चालना देऊन प्रतिस्पर्धात्मक फायद्याची दिशा बदलू शकतात. मात्र, हे धोरण व्यापार

संघर्ष आणि कार्यक्षमतेच्या समस्यांना कारणीभूत ठरू शकते, त्यामुळे ते काळजीपूर्वक आखणे आवश्यक आहे.

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - २

६.२.२ धोरणात्मक व्यापार धोरण: बर्ट्रांड स्पर्धा

धोरणात्मक व्यापार धोरण म्हणजे सरकारने दिलेली अनुदाने किंवा शुल्क (टॅरिफ) यासारख्या हस्तक्षेपांद्वारे देशांतर्गत कंपन्यांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक फायदा मिळवून देण्याचे उपाय होत. हे धोरण विशेषतः अशा उद्योगांसाठी महत्वाचे आहे, जेथे कंपन्या अल्पसंख्याक बाजारपेठेत (ओलिगोपॉली) कार्यरत असतात आणि जिथे सरकार बाजारावर प्रभाव टाकून आपल्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला फायदा मिळवून देवू शकतात.

बर्ट्रांड स्पर्धेचा आढावा:

बर्ट्रांड स्पर्धेमध्ये कंपन्या उत्पादनाच्या पातळीवर स्पर्धा करण्याऐवजी किंमती ठरवून स्पर्धा करतात. समान उत्पादने गृहीत धरल्यास, जी कंपनी सर्वात कमी किंमत ठरवते ती संपूर्ण बाजारपेठ काबीज करते. यामुळे किंमत-केंद्रित स्पर्धा सुरू होते. कुर्नो (Cournot) स्पर्धेच्या तुलनेत, जिथे कंपन्या/ उद्योगसंस्था मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धा करतात, बर्ट्रांड स्पर्धेमध्ये किंमती सीमांत खर्चाकडे (marginal cost) झुकतात, ज्यामुळे अनेकदा कंपन्यांना शून्य आर्थिक नफा (zero economic profit) मिळतो.

बर्ट्रांड स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाची भूमिका:

बर्ट्रांड स्पर्धेत, धोरणात्मक व्यापार धोरण देशांतर्गत कंपन्यांना परदेशी प्रतिस्पर्ध्यांविरुद्ध स्पर्धा करण्यास मदत करू शकते. यासाठी सरकार विविध मार्गांनी कंपन्यांची खर्च संरचना सुधारू शकते, किंमत नियंत्रण वाढवू शकते किंवा आक्रमक किंमत कपात टाळू शकते. याचे काही प्रमुख मार्ग पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. देशांतर्गत कंपन्यांना अनुदान:

सरकार उत्पादन किंवा संशोधन आणि विकास (R&D) यासाठी अनुदान देऊ शकते, ज्यामुळे देशांतर्गत कंपन्यांचा सीमांत खर्च कमी होतो आणि त्या परदेशी प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षा कमी किंमतीत उत्पादन विकू शकतात.

उदाहरणार्थ, जर देशांतर्गत कंपनीला अनुदान मिळाले तर ती कमी किंमतीत विक्री करूनही नफा टिकवून ठेवू शकते. यामुळे परदेशी प्रतिस्पर्ध्याला किंमत जुळवावी लागते (ज्यामुळे त्याचा नफा कमी होतो) किंवा बाजारातून बाहेर पडावे लागते.

२. आयात शुल्क आणि निर्यात अनुदान:

परदेशी उत्पादनांवर शुल्क (टॅरिफ) लावल्याने ती महाग होतात, त्यामुळे देशांतर्गत कंपन्या किंमत वाढवू शकतात आणि तरीही बाजारातील स्थान राखू शकतात.

निर्यात अनुदानामुळे देशांतर्गत कंपन्यांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक फायदा मिळतो, कारण त्यांचा प्रभावी खर्च (effective cost) कमी होतो.

३. आक्रमक किंमत धोरणासाठी सरकारची बांधिलकी:

जर सरकारने दीर्घकालीन अनुदान देण्याची हमी दिली तर हे परदेशी कंपन्यांना सूचित करते की, किंमत स्पर्धा तीव्र राहील. त्यामुळे परदेशी कंपन्या बाजारात प्रवेश करणे टाळतात किंवा बाहेर पडतात.

४. संशोधन आणि विकास (R&D) समर्थनाद्वारे बाजार विस्तार:

विभक्त बट्टेड स्पर्धेमध्ये (Differentiated Bertrand Competition), जिथे किंमत आणि उत्पादनांमधील फरक लक्षात घेतला जातो, सरकारने पुरवलेले R&D अनुदान देशांतर्गत कंपन्यांना अधिक चांगली उत्पादने विकसित करण्यास मदत करू शकते. परिणामी, त्या जास्त किंमत आकारू शकतात आणि तरीही ग्राहकांची मागणी टिकवू शकतात.

निष्कर्ष:

धोरणात्मक व्यापार धोरण हे आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये सरकारने हस्तक्षेप करून देशांतर्गत कंपन्यांना स्पर्धात्मक फायदा मिळवून देण्याचे एक साधन आहे. बट्टेड स्पर्धेत, कंपन्या किंमतीवर स्पर्धा करतात आणि सर्वात कमी किंमत ठरवणारी कंपनी संपूर्ण बाजारपेठ मिळवते. अशा परिस्थितीत, सरकारच्या धोरणात्मक हस्तक्षेपामुळे देशांतर्गत कंपन्यांना टिकाव धरता येतो आणि परदेशी प्रतिस्पर्ध्यांविरुद्ध विजय मिळवता येतो.

बट्टेड स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाचे फायदे:

१. देशी कंपन्यांची स्पर्धात्मकता वाढवणे:

सरकारी अनुदाने किंवा कर सवलतीमुळे देशी कंपन्यांचा उत्पादन खर्च कमी होतो, ज्यामुळे त्या परदेशी कंपन्यांपेक्षा कमी किंमतीत उत्पादने विकू शकतात.

२. बाजारातील वर्चस्व आणि नफा वाढवणे:

सरकारच्या मदतीने देशी कंपन्या फर्स्ट-मूव्हर अॅडव्हान्टेज मिळवू शकतात किंवा मर्यादित किंमत धोरण वापरून परदेशी स्पर्धकांना बाजारात येण्यापासून रोखू शकतात.

३. राष्ट्रीय कल्याणात वाढ:

जर देशी कंपनी आंतरराष्ट्रीय प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षा स्वस्त दरात उत्पादने विकून बाजारावर वर्चस्व मिळवू शकली, तर यामुळे नफा वाढतो, रोजगारनिर्मिती होते आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

4. परदेशी कंपन्यांना बाजारात येण्यापासून रोखणे:

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - २

सरकारी अनुदान मिळाल्यास, देशीय कंपन्या आक्रमक किंमत धोरण अवलंबू शकतात, ज्यामुळे परदेशी कंपन्यांसाठी बाजारात प्रवेश करणे किंवा टिकून राहणे अव्यवहार्य होते.

5. ज्ञान प्रसार आणि नवसंशोधन:

सरकारी मदतीमुळे संशोधन आणि विकास (R&D) गुंतवणुकीला चालना मिळते, ज्यामुळे नवसंशोधन होते आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला त्याचा फायदा होतो.

बट्रॉड स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाचे तोटे:

1. व्यापार युद्ध आणि प्रतिशोधाचा धोका:

इतर देश देखील त्यांच्या कंपन्यांसाठी अनुदान किंवा शुल्क आकारू शकतात, ज्यामुळे व्यापार वाद निर्माण होतात आणि सर्व देशांचे नुकसान होते.

2. सरकारी अपयश आणि संसाधनांचा गैरवापर:

काही वेळा अशा धोरणांमुळे कार्यक्षम नसलेल्या कंपन्यांना फायदा मिळतो, परंतु करदात्यांवर अतिरिक्त बोजा पडतो आणि आर्थिक फायद्याऐवजी नुकसान होते.

3. किंमत युद्धे आणि कमी नफा यांना प्रोत्साहन:

बट्रॉड स्पर्धेमध्ये आधीच आक्रमक किंमत युद्ध असते. जर सरकारने दोन्ही देशी आणि परदेशी कंपन्यांना मदत केली, तर किंमती इतक्या कमी होतील की कोणत्याही कंपनीसाठी नफा टिकवून ठेवणे कठीण होईल.

4. उच्च वित्तीय खर्च:

अनुदाने आणि आर्थिक मदतीसाठी मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक निधी लागतो, जो शिक्षण किंवा आरोग्य सेवांसारख्या महत्वाच्या क्षेत्रांसाठी वापरला जाऊ शकतो.

5. भाडेपट्टा आणि भ्रष्टाचाराची शक्यता:

कंपन्या सरकारी मदतीसाठी लॉबिंग करू शकतात, ज्यामुळे पक्षपातीपणा आणि संसाधनांचा अकार्यक्षम वापर होण्याची शक्यता असते.

6. तात्पुरते फायदे आणि दीर्घकालीन शाश्वततेचा अभाव:

धोरणात्मक व्यापार धोरणामुळे तात्पुरते फायदे मिळू शकतात, परंतु जर कंपन्या सरकारच्या मदतीवर अवलंबून राहिल्या, तर त्यांच्या दीर्घकालीन स्पर्धात्मक क्षमतेला धोका निर्माण होतो.

निष्कर्ष:

धोरणात्मक व्यापार धोरण म्हणजे सरकार आंतरराष्ट्रीय व्यापारात हस्तक्षेप करून देशीय कंपन्यांना स्पर्धात्मक फायदा मिळवून देते. बट्टाई स्पर्धेत कंपन्या किंमत निर्धारित करून स्पर्धा करतात आणि सर्वात कमी किंमत असलेल्या कंपनीला जास्त बाजार वाटा मिळतो.

बट्टाई स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाचा वापर देशी कंपन्यांना बळकटी देण्यासाठी केला जाऊ शकतो. परंतु, त्यासोबत अकार्यक्षमता, व्यापार वाद आणि वित्तीय बोजा यासारखे धोकेही असतात. त्याचा प्रभाव संबंधित उद्योग, सरकारी अंमलबजावणी आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद यावर अवलंबून असतो.

६.२.३ रणनीतिक व्यापार धोरणामध्ये बट्टाई आणि कूर्नो स्पर्धेमधील मुख्य फरक:

वैशिष्ट्य	बट्टाई स्पर्धा	कूर्नो स्पर्धा
स्पर्धात्मक घटक	किंमत	परिमाण
बाजार परिणाम	कंपन्या एकमेकांच्या किंमती कमी करतात, ज्यामुळे सीमांत खर्चावर किंमत ठरू शकते (समान उत्पादने असतील तर आर्थिक नफा शून्य होतो).	कंपन्या उत्पादनाचे परिमाण ठरवतात, ज्यामुळे किंमती जास्त राहतात आणि नफ्याचे प्रमाण धनात्मक राहते.
रणनीतिक व्यापार धोरणाचा प्रभाव	सरकारच्या हस्तक्षेपाचा (उदा. अनुदाने, शुल्क) उद्देश देशांतर्गत कंपन्यांचा खर्च कमी करून त्यांना स्पर्धात्मक किंमत देण्यास सक्षम करणे, हा आहे.	धोरणे प्रतिक्रिया वक्र बदलण्यासाठी आणि बाजारातील हिस्सा मिळवण्यासाठी देशांतर्गत फर्म उत्पादन वाढवण्यावर भर देतात.
अनुदानांची भूमिका	खर्च-कमी करणारी अनुदाने (उदा. R&D सहाय्य) कंपन्यांना अधिक स्पर्धात्मक किंमत ठरविण्यास मदत करतात. थेट किंमत अनुदाने किंमत युद्धांना कारणीभूत ठरू शकतात.	उत्पादन अनुदाने उत्पादन वाढवतात आणि नफा देशांतर्गत कंपन्यांच्या बाजूने झुकवतात.
सरकारची रणनीती	परदेशी कंपन्यांना देशांतर्गत किंमती कमी करण्यापासून रोखणाऱ्या धोरणावर लक्ष	देशांतर्गत कंपन्यांना उत्पादन वाढविण्यास प्रोत्साहन देणे, ज्यामुळे एकूण उत्पादन वाढते

वैशिष्ट्य	बर्ट्रांड स्पर्धा	कूर्नो स्पर्धा
	केंद्रित करतात. (उदा., टॅरिफ, खर्च कमी करण्यासाठीचे प्रोत्साहन).	आणि जागतिक किंमती कमी होतात.
स्पर्धकांच्या हालचालींवरील प्रतिसाद	अधिक आक्रमक किंमत प्रतिसाद, एका कंपनीने किंमत कमी केल्याने इतरांनाही त्याचे अनुसरण करण्यास भाग पाडले जाते.	परिमाण समायोजन हळूहळू होते; प्रतिस्पर्धी कंपनी कसा प्रतिसाद देईल हे विचारात घेतात.
नफा क्षमता	तीव्र किंमत स्पर्धेमुळे नफा शून्य होऊ शकतो, जोपर्यंत कंपनी उत्पादन वेगळे करत नाहीत.	कंपन्यांकडे काही प्रमाणात बाजारशक्ती राहते, ज्यामुळे धनात्मक नफा मिळतो.
व्यापार धोरणाच्या अपयशाचा धोका	किंमत-आधारित स्पर्धेमुळे विनाशकारी किंमत युद्ध होऊ शकते जेव्हा विविध सरकारे कंपन्यांना अनुदान देऊ लागतील.	उत्पादन वाढवल्याने अतिरिक्त पुरवठा होऊ शकतो, ज्यामुळे जागतिक किंमती घसरतात आणि सर्व कंपन्यांचा नफा कमी होतो.

सारांश:

बर्ट्रांड स्पर्धेमध्ये, रणनीतिक व्यापार धोरणाचा उद्देश खर्च कमी करणे (उदा. R&D अनुदाने) आणि किंमत स्पर्धात्मक ठेवणे, हा असतो.

कूर्नो स्पर्धेमध्ये, व्यापार धोरणाचा उद्देश देशांतर्गत कंपन्यांचे उत्पादन वाढवणे आणि बाजारपेठेतील हिस्सा मिळवणे, हा असतो.

६.३ ऐच्छिक आयात विस्तार आणि निर्यात निर्बंध (VOLUNTARY IMPORT EXPANSION AND EXPORT RESTRICTIONS)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात, देश अनेकदा धोरणात्मक व्यापार धोरणांचा अवलंब करतात जेणेकरून स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण करता येईल किंवा परदेशी बाजारपेठांमध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश मिळवता येईल. अपूर्ण स्पर्धेच्या परिस्थितीत, जिथे कंपन्यांकडे बाजारातील वर्चस्व असते आणि त्या पूर्णपणे मुक्त बाजाराच्या अटींवर कार्य करत नाहीत, तेव्हा सरकार ऐच्छिक आयात विस्तार (VIEs) आणि ऐच्छिक निर्यात निर्बंध (VERs) यांसारखी साधने व्यापार प्रवाहावर परिणाम करण्यासाठी वापरतात.

VIE आणि VER दोन्हीही एका देशाने स्वतःहून घेतलेली व्यापार धोरणे नसून देशांमधील वाटाघाटीद्वारे ठरवलेले करार असतात. हे करार व्यापार केलेल्या वस्तूंच्या प्रमाणावर, किंमत धोरणांवर आणि स्थानिक व विदेशी कंपन्यांमधील स्पर्धेच्या पातळीवर परिणाम करतात.

६.३.१ ऐच्छिक आयात विस्तार (VIE):

ऐच्छिक आयात विस्तार (VIE) म्हणजे काय?

ऐच्छिक आयात विस्तार (VIE) हा एक करार असतो ज्या अंतर्गत एखादा देश विशिष्ट उत्पादनाची आयात वाढवण्यास सहमती दर्शवतो, अनेकदा राजकीय किंवा आर्थिक दबावाखाली. बाजारातील नैसर्गिक मागणीमुळे होणाऱ्या आयात वाढीच्या तुलनेत, ऐच्छिक आयात विस्तार हा सरकारने ठरवलेले व्यापार धोरण असते, जे व्यापारातील असमतोल कमी करण्यासाठी आणि व्यापार तणाव सोडवण्यासाठी राबवले जाते.

ऐच्छिक आयात विस्तार का वापरले जातात?

ऐच्छिक आयात विस्तार प्रामुख्याने त्या परिस्थितीत वापरले जातात जेव्हा एखादा देश, जो मोठ्या प्रमाणात निर्यात करतो आणि कमी आयात करतो, त्याच्या व्यापार भागीदारांकडून अधिक उत्पादने खरेदी करण्यासाठी दबावाखाली असतो. जर या देशाने व्यापार संतुलन राखण्यासाठी आयात वाढवली नाही, तर त्याला आयात शुल्क (tariffs) किंवा कोटा (quotas) यांसारख्या व्यापार निर्बंधांना सामोरे जावे लागू शकते. त्यामुळे हे निर्बंध टाळण्यासाठी, तो देश परदेशी उत्पादने ऐच्छिकरित्या अधिक प्रमाणात आयात करतो.

ऐच्छिक आयात विस्तारचे उदाहरण: अमेरिका-जपान व्यापार करार

1980च्या दशकात, जपानचा अमेरिकेसोबत मोठा व्यापार अधिशेष (trade surplus) होता, कारण जपान मोठ्या प्रमाणावर कार, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि इतर वस्तू अमेरिकेत निर्यात करत होता, पण अमेरिकन उत्पादने तुलनेने कमी प्रमाणात आयात करत होता.

व्यापार तणाव कमी करण्यासाठी, जपानने अमेरिकन उत्पादने जसे की कृषी उत्पादने, सेमीकंडक्टर्स आणि मोटारगाड्या अधिक प्रमाणात आयात करण्यास सहमती दर्शवली.

यामुळे अमेरिकन कंपन्यांना जपानी बाजारपेठेत प्रवेश मिळवण्यासाठी मदत झाली, तरीही काही तज्ज्ञांनी हे कृत्रिमरित्या व्यापार वाढवण्याचे साधन असल्याचे म्हटले.

प्रभाव	आयात करणाऱ्या देशावर (VIE अंमलबजावणी करणारा)	निर्यात करणाऱ्या देशावर (लाभार्थी)
बाजार प्रवेश	परदेशी वस्तूसाठी वाढलेली उपलब्धता, ज्यामुळे देशांतर्गत उत्पादकांमध्ये अधिक स्पर्धा निर्माण होते.	देशांतर्गत कंपन्यांना नवीन बाजारपेठेच्या संधी मिळतात, ज्यामुळे विक्री वाढण्याची शक्यता असते.
ग्राहकांवरील प्रभाव	वाढत्या स्पर्धेमुळे अधिक विविधता आणि कमी किमतीचे अस्तित्व.	परदेशातील जास्त मागणीमुळे उत्पादन आणि रोजगार वाढू शकतो.
व्यापार संतुलन	व्यापारातील असंतुलन कमी करण्यास मदत होते परंतु देशांतर्गत उद्योगांना नुकसान पोहोचू शकते.	निर्यात वाढल्यामुळे व्यापार स्थिती सुधारते.

ऐच्छिक आयात विस्तार चे संभाव्य तोटे:

- स्थानिक कंपन्यांचा विरोध:** आयात करणाऱ्या देशातील स्थानिक उद्योगांना वाढलेल्या परदेशी स्पर्धेमुळे अडचणी येऊ शकतात.
- तात्पुरता उपाय:** VIE मूलभूत स्पर्धात्मकतेच्या समस्यांचे निराकरण करत नाही.
- विकृत बाजार परिणाम:** जर आयात कृत्रिमरित्या वाढवली गेली आणि ती वास्तविक मागणीवर अवलंबून नसेल, तर ते अप्रभावी ठरू शकते.

६.३.२ ऐच्छिक निर्यात निर्बंध (VERs)

ऐच्छिक निर्यात निर्बंध (VER) म्हणजे काय?

ऐच्छिक निर्यात निर्बंध (Voluntary Export Restraint - VER) हा एक करार असतो, ज्यामध्ये निर्यात करणारा देश स्वतःहून एखाद्या विशिष्ट वस्तूच्या निर्यातीवर मर्यादा घालतो. हे प्रामुख्याने कडक व्यापार निर्बंध (उदा. आयात शुल्क किंवा कोटा) टाळण्यासाठी केले जाते, जे निर्यात जास्त झाल्यास आयात करणारा देश लागू करू शकतो.

ऐच्छिक निर्यात निर्बंध का वापरले जातात?

सरकार व्यापार तणाव कमी करण्यासाठी आणि प्रमुख व्यापार भागीदारांशी राजनैतिक संबंध टिकवण्यासाठी ऐच्छिक निर्यात निर्बंध चा अवलंब करू शकतात. कठोर व्यापार

निर्बंध टाळण्यासाठी, निर्यात करणारा देश स्वतःहून आपल्या निर्यातीवर मर्यादा लावतो, जेणेकरून त्याला परदेशी बाजारपेठेमध्ये प्रवेश मिळत राहील.

ऐच्छिक निर्यात निर्बंधचे उदाहरण: अमेरिका-जपान वाहन करार

- 1980च्या दशकाच्या सुरुवातीला, अमेरिकन वाहन उद्योग जपानी कंपन्यांपासून (जसे टोयोटा आणि होंडा) तीव्र स्पर्धेमुळे अडचणीत होता.
- उच्च आयात शुल्क लागू करण्याऐवजी, अमेरिकेने जपानवर दबाव टाकला जेणेकरून त्यांनी स्वतःहून अमेरिकेत निर्यात होणाऱ्या कारच्या संख्येवर मर्यादा घालावी.
- जपानने कार निर्यातीवर निर्बंध स्वीकारले, ज्यामुळे अमेरिकन वाहन उत्पादकांना स्पर्धेतून काहीसा दिलासा मिळाला, परंतु यामुळे अमेरिकेत जपानी कारच्या किंमती वाढल्या.
- जपानी कंपन्यांनी आपली व्यापार रणनीती बदलली आणि कमी संख्येने, पण अधिक महाग व उच्च-गुणवत्तेच्या गाड्या निर्यात करण्यास सुरुवात केली (उदा. लक्झरी ब्रँड्स जसे लेक्सस).

स्वैच्छिक निर्यात निर्बंध (VERs) चा प्रभाव

प्रभाव	निर्यात करणाऱ्या देशावर (VER अंमलबजावणी करणारा)	आयात करणाऱ्या देशावर (लाभार्थी)
स्थानिक कंपन्या	निर्यात करणाऱ्या देशातील स्थानिक कंपन्यांचे बाजारातील स्थान कमी होऊ शकते, पण त्या उच्च-मूल्य उत्पादने तयार करण्याकडे वळू शकतात.	स्थानिक उत्पादकांना परदेशी स्पर्धेपासून दिलासा मिळतो.
बाजारातील किंमती	निर्यात कमी झाल्यामुळे निर्यातीत वस्तूंच्या किंमती वाढू शकतात.	कमी स्पर्धेमुळे ग्राहकांसाठी देशांतर्गत किंमती वाढू शकतात.
दीर्घकालीन स्पर्धात्मकता	कंपन्यांना त्यांच्या उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारावी लागते किंवा नवीन बाजारपेठांमध्ये गुंतवणूक करावी लागू शकते.	स्थानिक उद्योगांना स्पर्धेपासून संरक्षण मिळते, पण त्यामुळे ते अप्रभावी राहू शकतात.

- **उच्च ग्राहक किंमती:** परदेशी वस्तू मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असल्याने किंमती वाढू शकतात.
- **परदेशी गुंतवणुकीला चालना:** निर्यात करणाऱ्या कंपन्या निर्बंध टाळण्यासाठी थेट आयात करणाऱ्या देशात उत्पादन सुरू करू शकतात (उदा. जपानी कार कंपन्यांनी अमेरिकेत कारखाने उभारले).
- **बाजारातील गैरवापर:** कंपन्या पुरवठ्यावर मर्यादा आणून जास्त दर आकारू शकतात.

६.३.३ VIEs आणि VERs चा तुलनात्मक अभ्यास

घटक	स्वैच्छिक आयात विस्तार (VIE)	स्वैच्छिक निर्यात प्रतिबंध (VER)
व्याख्या	आयात करणारा देश विशिष्ट वस्तूंच्या आयातीमध्ये वाढ करण्यास सहमत होतो.	निर्यात करणारा देश विशिष्ट वस्तूंच्या निर्यातीवर मर्यादा घालण्यास सहमत होतो.
उद्देश	व्यापार असंतुलन कमी करणे, संरक्षक धोरणे टाळणे.	आयात करणाऱ्या देशातील स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण करणे, शुल्क/कोटा टाळणे.
कोणाला फायदा?	परदेशी देशातील निर्यातदारांना नवीन बाजारपेठ मिळते.	आयात करणाऱ्या देशातील स्थानिक उत्पादकांना कमी स्पर्धेचा लाभ होतो.
ग्राहकांवरील परिणाम	अधिक विविधता, किंमती कमी होण्याची शक्यता.	पुरवठा कमी झाल्यामुळे किंमती वाढतात.
उदाहरण	जपानने अमेरिकन सेमीकंडक्टर्सची आयात वाढवणे.	1980 च्या दशकात जपानने अमेरिकेत कार निर्यात मर्यादित करणे.

दोन्ही ऐच्छिक आयात विस्तार (VIEs) आणि ऐच्छिक निर्यात निर्बंध (VERs) या अपूर्ण स्पर्धात्मक बाजारपेठांमध्ये व्यापार संबंध संतुलित करण्यासाठी सरकारांनी वापरलेल्या धोरणात्मक व्यापार नीती आहेत.

VIEs निर्यातदारांना विदेशी बाजारपेठेत अधिक प्रवेश मिळवून देतात, पण आयात करणाऱ्या देशातील स्थानिक उद्योगांना बाधा आणू शकतात.

VERs आयातदारांना परदेशी स्पर्धा मर्यादित करून फायदा देतात आणि स्थानिक कंपनांचे संरक्षण करतात, पण त्यामुळे किंमती वाढतात आणि कार्यक्षमतेत घट होते.

ही धोरणे व्यापार वाटाघाटींच्या राजकीय स्वरूपावर प्रकाश टाकतात, जिथे देश थेट व्यापार युद्ध टाळण्यासाठी रणनीतिक करार करतात पण तरीही आपल्या आर्थिक हितांचे संरक्षण करतात. मात्र, ती कधी कधी बाजारपेठेचे विकृतीकरण करू शकतात, किंमती वाढवू शकतात आणि कमी स्पर्धात्मक स्थानिक उद्योग कृत्रिम व्यापार निर्बंधांवर टिकून राहण्यास प्रोत्साहित करू शकतात.

६.४ सारांश (SUMMARY)

हे प्रकरण अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार धोरणे आणि बाजार संरचनांचा अभ्यास करते, विशेषतः धोरणात्मक व्यापार धोरणे आणि ऐच्छिक व्यापार करारांवर लक्ष केंद्रित करते.

१. धोरणात्मक व्यापार धोरण : कूर्नो स्पर्धा आणि बर्ट्रांड स्पर्धा

कूर्नो स्पर्धा: यात कंपन्या त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांचे उत्पादन स्थिर राहिल असा समज करून आपले उत्पादन स्तर रणनीतीपूर्वक ठरवतात. सरकारे अनुदाने किंवा शुल्काद्वारे हस्तक्षेप करून स्थानिक कंपन्यांना अधिक स्पर्धात्मक बनवू शकतात.

बर्ट्रांड स्पर्धा: यात कंपन्या उत्पादनाऐवजी किंमती निश्चित करून स्पर्धा करतात. उत्पादन भेदभाव असलेल्या परिस्थितीत, किंमती थेट मर्यादित खर्चापर्यंत खाली येत नाहीत, त्यामुळे रणनीतीपूर्वक किंमत धोरणे वापरली जाऊ शकतात.

धोरणात्मक व्यापार धोरणे अनुदाने, शुल्क किंवा इतर हस्तक्षेपाद्वारे बाजार परिणामांवर प्रभाव टाकून स्थानिक कंपन्यांसाठी फायदे निर्माण करू शकतात.

२. ऐच्छिक आयात विस्तार (VIE) आणि निर्यात निर्बंध (VER)

ऐच्छिक आयात विस्तार (VIE): एखादा देश राजकीय किंवा आर्थिक दबावाखाली विशिष्ट उत्पादनाची अधिक आयात करण्यास सहमती दर्शवतो. यामुळे निर्यातदारांना फायदा होतो, परंतु स्थानिक उत्पादकांचे नुकसान होऊ शकते.

ऐच्छिक निर्यात निर्बंध (VER): एखादा देश अधिक कठोर व्यापार अडथळ्यांना टाळण्यासाठी दुसऱ्या देशासाठी निर्यातीवर स्वेच्छेने मर्यादा घालतो. यामुळे परदेशी उत्पादकांना फायदा होतो, परंतु स्थानिक कंपन्यांसाठी स्पर्धा कमी होते.

धोरणात्मक व्यापार धोरणे आणि ऐच्छिक व्यापार करार आंतरराष्ट्रीय बाजार घडवून आणतात, ज्यामुळे कंपन्यांच्या स्पर्धात्मक वर्तनावर, स्थानिक अर्थव्यवस्थांवर आणि जागतिक व्यापार गतिकीवर परिणाम होतो.

६.५ प्रश्न (QUESTIONS)

१. कूर्नो स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाचे परिणाम लिहा.
२. बर्ट्रांड स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाची भूमिका चर्चा करा.
३. बर्ट्रांड स्पर्धेमध्ये धोरणात्मक व्यापार धोरणाचे फायदे आणि तोटे स्पष्ट करा.

४. धोरणात्मक व्यापार धोरणाच्या संदर्भात बर्ट्रांड आणि कूर्नो स्पर्धेमधील मुख्य फरक स्पष्ट करा.
५. स्वैच्छिक आयात विस्तार (VIE) यावर एक नोंद लिहा.
६. स्वैच्छिक निर्यात निर्बंध (VERs) यावर एक नोंद लिहा.
७. स्वैच्छिक आयात विस्तार (VIE) आणि स्वैच्छिक निर्यात निर्बंध (VERs) यांची तुलना करा.

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - २

बहुपर्यायी प्रश्न (MCQs) आणि उत्तरे:

१. खालीलपैकी कोणते अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे?
- a) कंपन्यांकडे बाजार शक्ती नसते.
- b) कंपन्यांकडे बाजार शक्ती असते आणि त्या व्यापार परिणामांना प्रभावित करतात.
- c) किंमत नेहमी पुरवठा आणि मागणीच्या समतोलाने निश्चित केली जाते
- d) सरकार बाजारात हस्तक्षेप करत नाही

उत्तर: b) कंपन्यांकडे बाजार शक्ती असते आणि त्या व्यापार परिणामांना प्रभावित करतात.

२. देशांतर्गत कंपन्यांना पाठिंबा देण्यासाठी खालीलपैकी कोणते सामान्य व्यापार धोरण सरकारद्वारे वापरले जात नाही?
- a) अनुदाने (Subsidies)
- b) आयात शुल्क (Tariffs)
- c) कोटा (Quotas)
- d) मुक्त व्यापार करार (Free trade agreements)

उत्तर: d) मुक्त व्यापार करार

३. कूर्नो (Cournot) स्पर्धेचे प्रमुख वैशिष्ट्य कोणते आहे?
- a) कंपन्या थेट किंमत निश्चित करून स्पर्धा करतात
- b) कंपन्या त्यांच्या उत्पादनाच्या प्रमाणावर आधारित स्पर्धा करतात
- c) कंपन्या एकाधिकार (Monopoly) बाजारात कार्य करतात
- d) कंपन्या त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या कृतींकडे दुर्लक्ष करतात

उत्तर: b) कंपन्या त्यांच्या उत्पादनाच्या प्रमाणावर आधारित स्पर्धा करतात.

४. बर्ट्रांड (Bertrand) स्पर्धेमध्ये कंपन्या कोणत्या घटकावरून स्पर्धा करतात?
- a) उत्पादन पातळी (Output levels)
- b) उत्पादन गुणवत्ता (Product quality)
- c) किंमत (Prices)
- d) जाहिरात खर्च (Advertising budgets)

उत्तर: c) किंमत

५. कूर्नो (Cournot) स्पर्धेमध्ये कंपन्या ----- आधारित धोरणात्मक निर्णय घेतात.

- a) कमी किंमत निश्चित करणे
- b) उत्पादन स्तर समायोजित करणे
- c) ग्राहकांची मागणी नियंत्रित करणे
- d) स्पर्धकांची संख्या वाढवणे

उत्तर: b) उत्पादन स्तर समायोजित करणे

६. ऐच्छिक आयात विस्तार (Voluntary Import Expansion - VIE) म्हणजे काय?

- a) व्यापार करार ज्यामध्ये देश आयात कमी करण्यास सहमती दर्शवतो
- b) अशी धोरणे जिथे देश दुसऱ्या देशाकडून आयात स्वेच्छेने वाढवतो
- c) एक प्रकारचे व्यापार निर्बंध
- d) परदेशी उत्पादनावर सरकारची बंदी

उत्तर: b) अशी धोरणे जिथे देश दुसऱ्या देशाकडून आयात स्वेच्छेने वाढवतो

७. VIE चे संभाव्य तोटे कोणते असू शकतात?

- a) ते संपूर्ण व्यापार उदारीकरण (Liberalization) घडवून आणतात
- b) ते बाजार परिणामांमध्ये विकृती (Distortion) निर्माण करू शकतात
- c) ते नेहमीच स्थानिक उद्योगांना मजबूत करतात
- d) ते व्यापार करारांना रोखतात

उत्तर: b) ते बाजार परिणामांमध्ये विकृती निर्माण करू शकतात

८. देश स्वेच्छिक निर्यात मर्यादा (Voluntary Export Restraints - VERs) मान्य का करतात?

- a) कठोर व्यापार अडथळे जसे की आयात शुल्क आणि कोटा टाळण्यासाठी
- b) त्यांच्या निर्यातीला परदेशी बाजारपेठेत वाढवण्यासाठी
- c) स्थानिक एकाधिकारांना (Monopolies) प्रोत्साहन देण्यासाठी
- d) थेट परदेशी गुंतवणूक रोखण्यासाठी

उत्तर: a) कठोर व्यापार अडथळे जसे की आयात शुल्क आणि कोटा टाळण्यासाठी

९. स्वेच्छिक निर्यात मर्यादा (VER) म्हणजे काय?

- a) सरकारने लादलेले अनिवार्य निर्यात निर्बंध
- b) निर्यात करणाऱ्या देशाने दुसऱ्या देशाकडे निर्यातीवर स्वतःहून घातलेली मर्यादा
- c) दोन राष्ट्रांमधील मुक्त व्यापार करार
- d) एखाद्या विशिष्ट देशाकडून येणाऱ्या सर्व आयातीवरील बंदी

उत्तर: b) निर्यात करणाऱ्या देशाने दुसऱ्या देशाकडे निर्यातीवर स्वतःहून घातलेली मर्यादा

१०. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात "VIE" चे पूर्ण रूप काय आहे?

अपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत व्यापार - २

- a) ऐच्छिक आयात विस्तार (Voluntary Import Expansion)
- b) ऐच्छिक आयात समाप्ती (Voluntary Import Elimination)
- c) ऐच्छिक गुंतवणूक विस्तार (Voluntary Investment Expansion)
- d) ऐच्छिक औद्योगिक देवाणघेवाण (Voluntary Industrial Exchange)

उत्तर: a) ऐच्छिक आयात विस्तार (Voluntary Import Expansion)

व्यापार आणि तंत्रज्ञान

भाग पहिला: व्यापाराचे पर्यायी सिद्धांत

घटक रचना :

- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ उद्दिष्टे
- ७.३ उत्पादन जीवन चक्र सिद्धांत
- ७.४ तंत्रज्ञानातील तफावत प्रतिमान
- ७.५ आंतर-उद्योग व्यापार
- ७.६ सारांश
- ७.७ प्रश्न
- ७.८ संदर्भ

७.१ प्रस्तावना

हा विषय जागतिक व्यापार आणि तांत्रिक प्रगती यांच्यातील संबंधांचा सखोल अभ्यास करतो, व्यापाराच्या पारंपारिक संकल्पनांच्या पलीकडे जातो. नवप्रवर्तन, उत्पादन भिन्नता आणि उत्पादनातील फायदे याद्वारे आधुनिक व्यापार पद्धतींना कसा आकार दिला आहे हे समजून घेण्यासाठी उत्पादन जीवनचक्र सिद्धांत, तंत्रज्ञानातील तफावत प्रतिमान आणि आंतर-उद्योग व्यापार यासारख्या पर्यायी सिद्धांतांकडे पाहतो.

७.२ उद्दिष्टे

प्रकरण सात अभ्यासल्यानंतर विद्यार्थी हे करू शकतील:

- आंतर उद्योग व्यापार, तंत्रज्ञानातील तफावत प्रतिमान आणि उत्पादन जीवनचक्र सिद्धांत यासारखे पर्यायी व्यापार सिद्धांत ओळखणे.
- भारताच्या संदर्भात व्यापार आणि जागतिकीकरण एकमेकांशी कसे संबंधित आहेत याचे विश्लेषण करणे.

७.३ उत्पादन जीवनचक्र (Product LifeCycle) सिद्धांत

प्रस्तावना : हार्वर्ड बिझनेस स्कूलचे प्राध्यापक रेमंड व्हर्नन यांनी १९६० च्या दशकात उत्पादन जीवनचक्र सिद्धांत विकसित केला. हा सिद्धांत तांत्रिक नवप्रवर्तन (नवोपक्रम) आणि उत्पादन जीवनचक्र टप्पे आंतरराष्ट्रीय व्यापार पद्धतींवर कसा प्रभाव पाडतात यावर प्रकाश टाकतो.

गृहीतके:

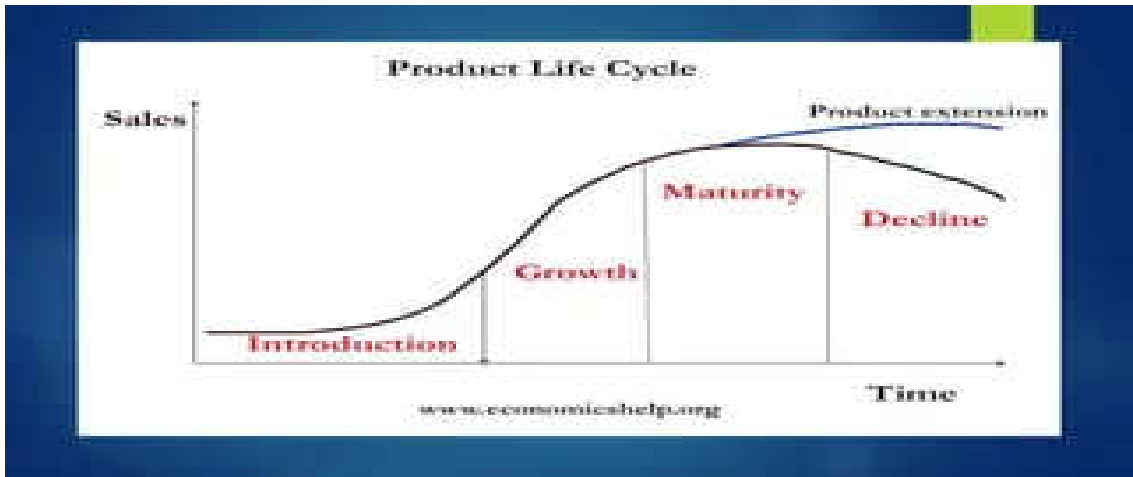
उत्पादन जीवनचक्र सिद्धांत खाली दिलेल्या गृहितकांवर आधारित आहे:

- (१) भांडवलसंपन्न देशांतील उत्पादक सुरुवातीला नवीन उत्पादने सादर करतात.
- (२) नवनिर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांना काही वास्तविक किंवा काल्पनिक मत्केदारी लाभ आहेत.
- (३) देशांतर्गत बाजारपेठेतील गरजा आणि संधी नवीन उत्पादनाच्या नवकल्पनेला चालना देतात.
- (४) नवप्रवर्तन करणाऱ्या पेढीकडे परदेशी बाजारपेठेतील परिस्थितीबद्दल फारशी माहिती नसते.
- (५) सुरुवातीला नवनिर्मिती करणाऱ्या प्रगत देशांमधील वातावरण इतर प्रगत देशांपेक्षा वेगळे असते.

मुख्य सिद्धांत:

उत्पादन जीवनचक्र सिद्धांत उत्पादनाचे जीवनचक्र चार टप्प्यात विभागते - परिचय, वाढ, परिपक्वता आणि घट - आणि उत्पादनाचे स्थान आणि निर्यात पद्धती कालांतराने या टप्प्यांमधून विकसित होत असताना कसे बदलतात हे स्पष्ट करते.

आकृती ७.१ उत्पादन जीवनचक्राचे टप्पे

स्रोत: इंटरनेट

परिचय टप्पा:

प्रगत, उच्च उत्पन्न असलेल्या देशात कुशल कामगारांची उपलब्धता, संशोधन आणि विकास क्षमता आणि नव प्रवर्तकी तीव्र मागणी यामुळे नवीन उत्पादन विकसित केले जाते. उत्पादन सुरुवातीला देशांतर्गतच उत्पादित केले जाते आणि विकले जाते, इतर देशांमध्ये फार कमी किंवा अजिबात निर्यात होत नाही.

उदा: मोबाईल फोन सुरुवातीला अमेरिका, जपान आणि दक्षिण कोरिया सारख्या प्रगत अर्थव्यवस्थांमध्ये विकसित आणि उत्पादित केले गेले. ॲपल आणि सॅमसंग सारख्या कंपन्यांनी उच्च उत्पन्न असलेल्या ग्राहकांना लक्ष्य करून त्यांच्या मूळ देशांमध्ये उच्च दर्जाचे स्मार्टफोन नवोपक्रमित केले आणि तयार केले.

वाढीचा टप्पा:

उत्पादनाची लोकप्रियता वाढत असताना, केवळ देशांतर्गतच नव्हे तर इतर विकसित देशांमध्येही मागणी वाढते. या बाजारपेठांवर कब्जा करण्यासाठी, नवोपक्रम करणारा देश निर्यात करण्यास सुरुवात करतो. विक्री वाढत असताना, खर्च कमी करण्यासाठी आणि व्यापार अडथळे कमी करण्यासाठी यापैकी काही परदेशी बाजारपेठांमध्ये उत्पादन सुविधा स्थापन केल्या जाऊ शकतात.

उदा: जागतिक स्तरावर स्मार्टफोनची मागणी वाढत असताना, या कंपन्यांनी भारतासह विकसनशील देशांमध्ये निर्यात करण्यास सुरुवात केली. काही काळासाठी, भारत प्रामुख्याने या उच्च-तंत्रज्ञान उपकरणांचा आयातदार होता.

परिपक्वता टप्पा:

उत्पादन प्रमाणित होते आणि त्याच्या उत्पादनासाठी तंत्रज्ञान व्यापकपणे ज्ञात होते. कमी कामगार खर्च आणि कमी कडक नियम असलेल्या विकसनशील देशांमध्ये उत्पादन स्थलांतरित होऊ लागते. विकसनशील देशांनी प्रमाणित उत्पादन मूळ बाजारपेठेत आणि इतर देशांमध्ये निर्यात करण्यास सुरुवात केल्यामुळे मूळ नवोन्मेषी देशांकडून निर्यात कमी होते.

उदा: भारताची मोठी आणि वाढणारी बाजारपेठ तसेच किफायतशीर उत्पादनाची क्षमता ओळखून, कंपन्यांनी त्यांच्या उत्पादनाचा काही भाग भारतात स्थलांतरित करण्यास सुरुवात केली. "मेक इन इंडिया" सारख्या उपक्रमांमुळे जागतिक स्मार्टफोन कंपन्यांना (उदा. सॅमसंग, शाओमी, ॲपल) भारतात असेंब्ली आणि उत्पादन युनिट्स स्थापन करण्यास प्रोत्साहन मिळाले. भारत निव्वळ आयातदार नसून स्मार्टफोनचा एक महत्त्वाचा उत्पादक आणि निर्यातदार बनला, ज्याचा जागतिक बाजारपेठेत वाटा वाढत आहे.

घट टप्पा:

उत्पादनाची बाजारपेठ संतृप्त होते आणि मागणी कमी होते. किमतीच्या फायद्यांमुळे उत्पादन जवळजवळ पूर्णपणे विकसनशील देशांमध्ये हलवले जाते, तर मूळ नवोन्मेषी देश नवीन, नाविन्यपूर्ण उत्पादनांवर लक्ष केंद्रित करतो.

उदा: स्मार्टफोन अधिक प्रमाणित होत असताना आणि बाजारपेठ संतृप्त होत असताना, स्पर्धात्मक लक्ष नवीन तंत्रज्ञानाकडे (उदा. 5G-सक्षम फोन आणि AI-समाकलित उपकरणे) वळले आहे. जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्यासाठी भारतीय कंपन्या आता या नवीन तंत्रज्ञानात गुंतवणूक करत आहेत.

फायदे आणि तोटे:

फायदे:

गतिशील दृष्टीकोन: हा सिद्धांत तंत्रज्ञान, नवोन्मेष आणि खर्च घटक कालांतराने कसे विकसित होतात याचा विचार करून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा अधिक गतिमान दृष्टीकोन प्रदान करतो.

थेट परदेशी गुंतवणूक स्पष्ट करतो : उत्पादन जीवनचक्राच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये कंपन्या उत्पादन सुविधा इतर देशांमध्ये हलवतात तेव्हा थेट परदेशी गुंतवणूक (एफडीआय) स्पष्ट करण्यास हा सिद्धांत मदत करतो.

आधुनिक व्यापार पद्धतींशी प्रासंगिकता: जागतिक उत्पादन क्षेत्रात प्रगत देशांकडून विकसनशील देशांकडे झालेल्या बदलांचे चित्रण करतो, जे आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

तोटे:

एक विशिष्ट मार्ग गृहीत धरतो : हा सिद्धांत असे गृहीत धरतो की सर्व उत्पादने समान जीवनचक्राचा मार्ग अवलंबतात, जे नेहमीच असे नसते. काही उत्पादने टप्पे वगळू शकतात किंवा त्यांचे मार्ग वेगवेगळे असू शकतात.

सेवा व्यापार दुर्लक्षित करते: सिद्धांत प्रामुख्याने वस्तूंवर लक्ष केंद्रित करतो आणि आधुनिक अर्थव्यवस्थेत अधिक प्रमाणात महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या सेवा व्यापाराकडे पुरेसे लक्ष देत नाही.

इतर घटकांकडे दुर्लक्ष करतो. : सरकारी धोरण, धोरणात्मक युती आणि विना जकाती अडथळे यासारख्या घटकांचा पुरेसा विचार केला जात नाही, ज्यामुळे व्यापार पद्धतींवर देखील परिणाम होऊ शकतो.

परिणाम:

विकसनशील देशांसाठी: भारत, चीन आणि ब्राझीलसारखे देश उत्पादन जीवनचक्राच्या नंतरच्या टप्प्यात महत्वाचे देश बनले आहेत. त्यांनी कमी किंमतीच्या उत्पादनाचा फायदा घेतला आहे. आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रमाणित उत्पादने निर्यात करण्यास सुरुवात केली आहे.

धोरणकर्त्यांसाठी: मूल्य साखळी वाढविण्यासाठी आणि उत्पादनचक्राच्या सुरुवातीच्या टप्प्यांवर कब्जा करण्यासाठी शिक्षण, नवोन्मेष आणि संशोधन आणि विकासात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देतो.

व्यवसायांसाठी: कंपन्यांनी बदलत्या बाजारातील गतिशीलतेची जुळवून घेण्याची आणि स्पर्धात्मकता राखण्यासाठी उत्पादनाचे संभाव्य स्थलांतर करण्याची गरज अधोरेखित करतो.

भारतीय संदर्भात उदाहरणे:

उदाहरणे:

औषधी उद्योग: भारताने सुरुवातीला विकसित देशांकडून पेटंट केलेली औषधे आयात केली. कालांतराने, त्याने एक मजबूत जेनेरिक उद्योग विकसित केला, जो आता त्याच बाजारपेठेत निर्यात करतो.

वस्त्रोद्योग: भारत कच्च्या मालाची (उदा. कापूस) निर्यात करण्याऐवजी उच्च मूल्यवर्धित वस्तूंची (उदा. तयार कपडे) निर्यात करण्याकडे वळला.

७.४ तंत्रज्ञानातील तफावत (Technology Gap) सिद्धांत

परिचय:

१९६९ मध्ये मायकेल पोस्नर यांनी मांडलेला तंत्रज्ञानातील तफावत सिद्धांत, देशांमधील तांत्रिक फरकांवर आधारित आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्पष्टीकरण देतो. संसाधनांच्या देणग्यांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या शास्त्रीय व्यापार सिद्धांतांप्रमाणे, हा सिद्धांत यावर भर देतो की प्रगत तंत्रज्ञान असलेला देश इतर देशांपर्यंत पोहोचेल्या या प्रगतींना मूर्त स्वरूप देणारी उत्पादने निर्यात करू शकतो. या सिद्धांतात असे गृहीत धरले आहे की व्यापारापूर्वी दोन्ही देशांमध्ये समान घटक देणग्या, मागणी परिस्थिती आणि घटक किंमत गुणोत्तर आहेत. फरक फक्त तंत्राचा आहे. नवीन उत्पादने बाह्य बाजारपेठेतून आयात केल्या जातात आणि पर्यायी उत्पादने देशांतर्गत उत्पादकांकडून तयार केली जातात त्या दरम्यान तंत्रज्ञानातील तफावत असते. पोस्नर असे म्हणतात की तांत्रिक बदल ही एक सतत प्रक्रिया आहे. त्यांच्या मते, जरी देशांमध्ये घटकांचे प्रमाण आणि अभिरुची समान असली तरीही, शोध आणि नवोपक्रमांची सतत प्रक्रिया व्यापाराला जन्म देऊ शकते.

या प्रतिमानानुसार, एखादी पेढी नवीन उत्पादन विकसित करत असताना, त्याची पहिली चाचणी देशातील बाजारपेठेत होते. देशातील बाजारपेठेत ते यशस्वी असल्याचे सिद्ध झाल्यानंतर, परदेशी बाजारपेठेत ते सादर करण्याचे प्रयत्न केले जातात. नवीन उत्पादने उत्पादक कंपनी किंवा निर्यातदार देशाला जागतिक व्यापारात तात्पुरती मक्तेदारी प्रदान करतात. ही मक्तेदारी स्थिती बहुतेकदा पेटंट आणि कॉपीराइटद्वारे संरक्षित असते. परदेशी उत्पादक नवीन प्रकारच्या उत्पादनांचे अनुकरण करत नाहीत किंवा उत्पादनाच्या नवीन प्रक्रिया शिकत नाहीत तोपर्यंत निर्यातदार देशाला उर्वरित जगापेक्षा तुलनात्मक फायदा मिळतो.

मुख्य गृहीतके:

पोस्नरच्या सिद्धांतातील मुख्य गृहीतके खालीलप्रमाणे आहेत:

- (i) दोन देश आहेत, अ आणि ब.
- (ii) दोन देशांमध्ये घटक देणग्या समान आहेत.

(iii) दोन्ही देशांमध्ये समान मागणी परिस्थिती आहे.

(iv) व्यापारापूर्वी दोन्ही देशांमध्ये घटक किंमत गुणोत्तर समान आहेत.

(v) दोन्ही देशांमध्ये वेगवेगळी तंत्रे आहेत.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग पहिला:
व्यापाराचे पर्यायी सिद्धांत

नवीन उत्पादनांचा उदय आणि परदेशी उत्पादकाने त्यांच्या पर्यायांचा परिचय यामधील अंतर तांत्रिक अंतर किंवा अनुकरण अंतर दर्शवितो. पोस्नरने तांत्रिक अंतराचे तीन घटकांमध्ये विभाजन केले आहे - परदेशी प्रतिक्रिया अंतर, देशांतर्गत प्रतिक्रिया अंतर आणि मागणी अंतर.

परदेशी प्रतिक्रिया अंतर नाविन्यपूर्ण कंपन्यांना नवीन तंत्रज्ञानासह उत्पादने तयार करण्यासाठी लागणारा वेळ आणि ही उत्पादने नंतर बाहेरच्या देशांमध्ये निर्यात केली जातील. देशांतर्गत प्रतिक्रिया अंतर म्हणजे देशांतर्गत उत्पादकांना देशांतर्गत बाजारपेठेवर आपली पकड निर्माण करण्यासाठी आणि परदेशी बाजारपेठेत ती टिकवून ठेवण्यासाठी नवीन वाण आणण्यासाठी लागणारा वेळ. मागणी अंतर म्हणजे देशांतर्गत ग्राहकांना नवीन उत्पादनाची पसंती विकसित करण्यासाठी किंवा त्यांच्याशी जुळवून घेण्यासाठी लागणारा वेळ.

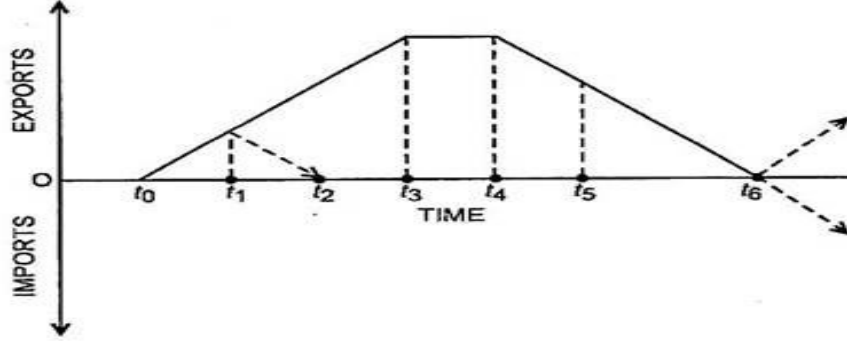
पोस्नर यांच्या मते, नावीन्यपूर्णता आणि अनुकरण अंतर यांच्या एकत्रीकरणाला 'गतिशीलता' असे संबोधले. त्यांच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गतिमान देश म्हणजे जो जास्त वेगाने नवोन्मेष घडवतो आणि जो परदेशी नवोन्मेषांचे अनुकरण जास्त वेगाने करतो. जर दोन व्यापारी देशांपैकी एकाची गतिमानता दुसऱ्यापेक्षा जास्त असेल, तर दुसऱ्या देशाला त्याच्या बाजारपेठेतील क्षय आणि परिणामी व्यापार संतुलनात तूट दिसून येईल.

पोस्नर यांच्या मते, जर दोन्ही देश एकसारखे असतील, तर त्यांच्यातील व्यापार, तांत्रिक नवोन्मेषामुळे निर्माण होईल की नाही हे मागणी आणि अनुकरण अंतराच्या निव्वळ परिणामावर अवलंबून असेल. जर मागणी अंतर अनुकरण अंतरापेक्षा जास्त असेल, तर अनुकरण करणाऱ्या देशातील उत्पादक त्यांच्या स्थानिक बाजारपेठेतील ग्राहकांनी नवीन वस्तूंची मागणी सुरू करण्यापूर्वी नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारतील. या परिस्थितीत, तांत्रिक नवोन्मेष व्यापार निर्माण करणार नाही.

दुसरीकडे, जर अनुकरण अंतर मागणी अंतरापेक्षा जास्त असेल, तर आंतरराष्ट्रीय व्यापार नवोपक्रमाद्वारे निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून दोन्ही देशांमधील व्यापाराचा नमुना दोन्ही अंतरांच्या सापेक्ष कालावधीवर अवलंबून असेल.

पोस्नरने दिलेला व्यापार सिद्धांत आकृती १ द्वारे स्पष्ट केला जाऊ शकतो. आकृती १ मध्ये. कालावधी क्षितीज समांतर (X अक्षावर) मोजला जातो आणि नाविन्यपूर्ण देश असलेल्या देश अ चा व्यापार संतुलन उभ्या (Y अक्षावर मोजला जातो. बिंदू t0 पर्यंत, दोन्ही देशांमध्ये कोणताही व्यापार होत नाही. या टप्प्यावर, नवोपक्रम करणारा देश अ नवीन उत्पादन सादर करतो. अनुकरण करणारा देश ब मधील ग्राहकांना उत्पादनाची जाणीव होताच ते, ते वापरण्यास सुरुवात करतात. म्हणून देश अ ते निर्यात करण्यास सुरुवात करतो.

आकृती ७.२ तंत्रज्ञान तफावत सिद्धांत

स्रोत: इंटरनेट

जर देश ब नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारू शकला नाही, तर देश अ कडून होणारी निर्यात वेळेच्या t_3 पर्यंत जास्तीत जास्त पातळी गाठेपर्यंत वाढत राहिल.

t_0 ते t_3 हा कालावधी मागणी विलंब म्हणून ओळखला जाऊ शकतो. जर देश ब ने t_1 पर्यंत नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारले, तर त्यांच्या बाजारपेठेतील उत्पादनाची आयात कमाल पातळी गाठण्यापूर्वीच रोखता येईल. नंतर देश ब ने t_2 वेळेवर व्यापार थांबवून ते उलट केले. जर अनुकरण अंतर जास्त असेल आणि देश ब मधील उत्पादक t_4 वेळेपर्यंत नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारू शकले नाहीत, तर देश अ कडून देश ब मधील निर्यात वेळेच्या t_4 पर्यंत कमाल पातळीवर चालू राहिली असती.

देश ब नवीन तंत्रज्ञानाचे अनुकरण करू लागला, तर अ कडून ब मधील निर्यातीत घट झाली असती आणि t_6 वेळेत ती शून्यावर आली असती. या संदर्भात, आणखी दोन शक्यतांवर चर्चा करता येईल. जर देश अ मधील उत्पादकांनी वेळेनुसार नवीन नवोपक्रम सादर केले नाहीत आणि देश ब पुढील नवोपक्रम राबवले, तर देश ब देश अ च्या देशांतर्गत बाजारपेठेत प्रवेश करण्यास सुरुवात करेल, जो आकृतीच्या खालच्या भागात असलेल्या बाणाने दर्शविला आहे. दुसरी शक्यता अशी आहे की देश अ मधील उत्पादक वेळेनुसार नवीन नवोपक्रम सादर करू शकतात ज्यामुळे देश ब ला निर्यात वाढेल. हे आकृतीमध्ये वरच्या दिशेने असलेल्या बाणाने दाखवले आहे.

मुख्य सिद्धांत:

तंत्रज्ञान अंतर सिद्धांत नवोपक्रमाच्या संकल्पनेवर आणि देशांमधील अनुकरणातील अंतरावर आधारित आहे, ज्यामुळे तात्पुरता स्पर्धात्मक फायदा निर्माण होतो.

नवोपक्रमाचा फायदा:

नवीन तंत्रज्ञान किंवा उत्पादने विकसित करणाऱ्या देशांची या वस्तूवर तात्पुरती मक्तेदारी असते. या काळात ते या वस्तू इतर देशांमध्ये निर्यात करू शकतात, ज्यामुळे व्यापार अधिशेष निर्माण होतो.

उदा: १९८० आणि १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला, अमेरिकेसारखे विकसित देश सॉफ्टवेअर डेव्हलपमेंट आणि आयटी सेवांमध्ये आघाडीवर होते. त्यावेळी भारत मोठ्या प्रमाणात आयात केलेल्या सॉफ्टवेअर तंत्रज्ञानाचा ग्राहक होता.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग पहिला:
व्यापाराचे पर्यायी सिद्धांत

अनुकरण अंतर गृहीतक:

इतर देश नवीन तंत्रज्ञान किंवा उत्पादनाची प्रतिकृती तयार करण्यास सक्षम होण्यापूर्वी एक वेळ अंतर (इमिटेशन लॅग) असतो. या अंतराची लांबी तांत्रिक क्षमता, कौशल्ये आणि मागे पडणाऱ्या देशातील संशोधन आणि विकास गुंतवणूक यासारख्या घटकांद्वारे निश्चित केली जाते.

उदा: भारताने इंग्रजी भाषिक, तांत्रिकदृष्ट्या कुशल पदवीधरांच्या मोठ्या समूहाचा फायदा घेऊन हळूहळू स्वतःच्या क्षमता विकसित केल्या. टाटा कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस (टीसीएस), इन्फोसिस आणि विप्रो सारख्या कंपन्यांनी जागतिक कंपन्यांना आउटसोर्स केलेल्या आयटी सेवा देऊ लागल्या. सुरुवातीची "तंत्रज्ञानातील तफावत" प्रशिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञान भागीदारीमधील गुंतवणुकीद्वारे भरून काढली गेली.

मागणीतील विलंब:

जरी इतर देश नवीन तंत्रज्ञानाचे अनुकरण करण्यात यशस्वी झाले तरी, मागणीतील विलंब देखील आहे - या देशांमधील ग्राहकांना नवीन उत्पादनाची पसंती विकसित करण्यासाठी लागणारा वेळ. यामुळे नवोन्मेष करणाऱ्या देशासाठी स्पर्धात्मक फायद्याचा कालावधी आणखी वाढतो.

उदा: कालांतराने, भारतीय कंपन्या केवळ अनुकरण करू शकल्या नाहीत तर आयटी आणि सॉफ्टवेअर सोल्युशन्समध्ये नवोन्मेष करू लागल्या. "मेड इन इंडिया" आयटी सेवांची मागणी जागतिक स्तरावर वाढली आणि भारतीय कंपन्यांनी त्यांची स्वतःची सॉफ्टवेअर उत्पादने, आयटी सोल्युशन्स आणि सेवा जगभरात निर्यात करण्यास सुरुवात केली. भारत एक जागतिक आयटी हब म्हणून उदयास आला, ज्यामुळे विकसित देशांसोबतची तंत्रज्ञानातील तफावत लक्षणीयरीत्या कमी झाली.

फायदे आणि तोटे:

फायदे

- **तांत्रिक व्यापार पद्धती स्पष्ट करते :** हे प्रतिमान घटक देणग्यांऐवजी तांत्रिक नवोन्मेषाने चालणाऱ्या व्यापार पद्धती स्पष्ट करण्यात प्रभावी आहे.
- **गतिमान स्पर्धात्मक फायद्यावर लक्ष केंद्रित करते :** स्पर्धात्मक फायद्याचे तात्पुरते स्वरूप अधोरेखित करते, सतत नवोन्मेषाचे महत्त्व अधोरेखित करते.
- **आधुनिक संदर्भाना लागू:** आजच्या ज्ञान-चालित अर्थव्यवस्थेत प्रासंगिक जिथे तंत्रज्ञान आणि नवोन्मेष आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे प्रमुख चालक आहेत.

तोटे:

- **मर्यादित व्याप्ती:** उत्पादनातील मितव्ययता (फायदे), बाजारपेठेचा आकार किंवा ग्राहकांच्या पसंती यासारख्या घटकांचा विचार केला जात नाही, ज्यामुळे व्यापार पद्धतींवर देखील परिणाम होऊ शकतो.

- **एकदिशात्मक प्रवाह गृहीत धरतो:** असे गृहीत धरतो की तंत्रज्ञानाचा प्रवाह विकसित देशांकडून विकसनशील देशांमध्ये होतो, परंतु भारत आणि चीनसारखे देश देखील नवोन्मेष करत असल्याने हे कमी अचूक आहे.
- **धोरणात्मक व्यापार धोरणांकडे दुर्लक्ष करते:** सरकारी धोरणे, व्यापार करार आणि बौद्धिक संपदा कायदे तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि व्यापारावर कसा परिणाम करतात याचा विचार करत नाही.

परिणाम:

- **विकसनशील देशांसाठी:** तंत्रज्ञानातील तफावत कमी करण्यासाठी आणि अनुकरणातील अंतर कमी करण्यासाठी भारतासारख्या देशांनी संशोधन आणि विकास, शिक्षण आणि कौशल्य विकासात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.
- **बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी:** जागतिक बाजारपेठेत तांत्रिक धार राखण्यासाठी सतत नवोन्मेष आणि अनुकूलनाची आवश्यकता यावर भर देते.
- **व्यापार धोरणासाठी:** तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देताना बौद्धिक संपदा हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता सुचवते.

भारतीय संदर्भात उदाहरणे:

- **अक्षय ऊर्जा:** सुरुवातीला, भारत अक्षय ऊर्जा तंत्रज्ञानात मागे होता. तथापि, सरकारी धोरणे आणि सौर आणि पवन ऊर्जेतील गुंतवणूकीमुळे, भारत आता अक्षय ऊर्जा उत्पादनात आघाडीवर होत आहे, विकसित देशांसोबत तंत्रज्ञानातील तफावत कमी करत आहे.
- **ऑटोमोबाईल क्षेत्र:** भारताने सुरुवातीला जपान आणि युरोपमधून ऑटोमोबाईल तंत्रज्ञान आयात केले. आता, वाढत्या संशोधन आणि विकासामुळे, टाटा मोटर्स आणि महिंद्रा अँड महिंद्रा सारख्या कंपन्या स्वतःची इलेक्ट्रिक वाहने विकसित करत आहेत आणि त्यांची निर्यात करत आहेत.

७.५ आंतर-उद्योग व्यापार (Intra Industry Trade -IIT) सिद्धांत

परिचय:

आंतर-उद्योग व्यापार ही संज्ञा उद्योगांतर्गत व्यापार या संज्ञेपेक्षा भिन्न आहे. उद्योगांतर्गत आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एका उद्योगाच्या वस्तूचा दुसऱ्या वेगळ्या उद्योगाच्या वस्तू बरोबर विनिमय होतो. उदाहरणार्थ भारताचा गहू जपानच्या घड्याळांच्या बदल्यात दिला जातो. याचाच अर्थ भारत गव्हाची निर्यात करतो व घड्याळाची आयात करतो. तुलनात्मक लाभाचा सिद्धांत हेक्स्चर-ओहलिन सिद्धांत व इतर अनेक सिद्धांतात दोन देशातील उद्योगांतर्गत व्यापार स्पष्ट केला आहे. आंतर-उद्योग व्यापार म्हणजे एकाच उद्योगातील सरूप नसलेल्या परंतु समान असलेल्या विविध वस्तूंमधील व्यापार होय. उदाहरणार्थ भारताच्या संगणकाचा युनायटेड स्टेट्सच्या संगणकाबरोबर व्यापार. याचाच अर्थ भारत

अमेरिकेला संगणकाची निर्यात करतो तसेच भारत अमेरिकेकडून संगणकाची आयातही करतो. वस्तुविभेदनाच्या स्थितीत जेव्हा उत्पादन खर्चातील मोठ्या प्रमाणातील फरकासह विविध वस्तूंच्या सर्व प्रकारांचे उत्पादन करून त्यांचा विनिमय करतात तेव्हा त्यास आंतर उद्योग व्यापार असे म्हणतात. आंतर-उद्योग व्यापार सामान्यतः विकासाचे समान स्तर, तांत्रिक प्रगती किंवा संसाधनांची उपलब्धता असलेल्या अर्थव्यवस्थांमध्ये होतो. विशेषीकरण व वाढती श्रमविभागणी यामुळे आंतर-उद्योग व्यापार घडून येतो. विशेषीकरण व वाढती श्रम विभागणी ही बाजाराच्या आकारावर अवलंबून असते. मोठ्या प्रमाणात आर्थिक वृद्धी आणि जागतिकीकरण यामुळे अर्धसिद्ध वस्तू व तयार वस्तू यातील आंतर-उद्योग व्यापार वाढत आहे. आंतर-उद्योग व्यापार अस्तित्वात घेण्याचे कारण एकाच वस्तूच्या सरूप प्रकारचे उत्पादन करणाऱ्या देशांतर्गत आणि परकीय व्यवसायसंस्था एक दुसऱ्याचा राष्ट्रीय बाजार ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न करतात. जेव्हा दोन देशातील दोन व्यवसायसंस्थांना सारख्याच वस्तूबाबत मत्केदारी असेल तर त्या दोन व्यवसायांमध्ये व्यापार सुरू होण्यामुळे स्पर्धेत वाढ होते. त्यामुळे या दोन्ही व्यवसायसंस्थांच्या वस्तूंच्या किंमतीत घट होऊन त्यांच्या नफ्यात घट होते. मात्र वस्तूंच्या किंमतीतील घटीचा फायदा दोन देशातील ग्राहकांना मिळतो. जेव्हा दोन देश विभेदीत वस्तूंचे उत्पादन करीत असतात आणि त्यांचे बाजार मत्केदारीयुक्तस्पर्धेतील असतील तर आंतर उद्योग व्यापारामुळे पुढील काही अनुकूल बाबी घडून येतात.

आंतर-उद्योग व्यापार उदाहरणे: भारत

1. हिरे: कच्च्या हिऱ्यांची आयात आणि पॉलिश केलेल्या हिऱ्यांची निर्यात:

भारत प्रामुख्याने रशिया, दक्षिण आफ्रिका, कॅनडा आणि बोत्सवाना सारख्या देशांमधून कच्चे किंवा न कापलेले हिरे आयात करतो. हे कच्चे हिरे अंतिम वापरासाठी तयार नाहीत आणि त्यांना मोठ्या प्रमाणात प्रक्रिया आवश्यक आहे. तसेच, भारत हिरे कापण्यासाठी आणि पॉलिश करण्यासाठी जगातील सर्वात मोठ्या केंद्रांपैकी एक आहे. देशात हिऱ्यांना पॉलिश करण्यासाठी कुशल कामगार आणि प्रगत यंत्रसामग्री आहे, विशेषतः सुरतसारख्या शहरांमध्ये. कच्चे हिरे आयात केल्यानंतर, भारत त्यांच्यावर प्रक्रिया करतो आणि पॉलिश केलेले हिरे युनायटेड स्टेट्स, हाँगकाँग, बेल्जियम आणि संयुक्त अरब अमिराती सारख्या बाजारपेठांमध्ये निर्यात करतो.

आयात (कच्चे हिरे) आणि निर्यात (पॉलिश केलेले हिरे) दोन्ही एकाच हिरे उद्योगात येतात. भारताने हिऱ्यांच्या मूल्य साखळीच्या एका विशिष्ट भागात (पॉलिशिंग) कौशल्य विकसित केले आहे आणि कच्चे हिरे आयात करून, मूल्य वाढवून आणि नंतर तयार उत्पादने निर्यात करून या क्षमतेचा फायदा घेतो. हिऱ्या उद्योगातील वस्तूंच्या उभ्या भिन्नतेमुळे चालणाऱ्या आंतर-उद्योग व्यापाराचे हे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

2. तेल: कच्च्या तेलाची आयात आणि रिफाईंड तेलाची निर्यात

भारत आपल्या ऊर्जेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आयात केलेल्या कच्च्या तेलावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. ते सौदी अरेबिया, इराक आणि संयुक्त अरब अमिराती सारख्या देशांमधून कच्चे तेल आयात करते. कच्चे तेल हे अशुद्ध पेट्रोलियम आहे, ज्याला पेट्रोल,

डिझेल, जेट इंधन आणि पेट्रोकेमिकल्स सारख्या वापरण्यायोग्य उत्पादनांमध्ये रूपांतरित करण्यासाठी शुद्धीकरण प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे. तसेच, भारत रिफाईंड पेट्रोलियम उत्पादनांचा एक प्रमुख निर्यातदार बनला आहे. जामनगर (जगातील सर्वात मोठ्या तेल शुद्धीकरण कारखान्याचे घर) सारख्या ठिकाणी लक्षणीय शुद्धीकरण क्षमता असल्याने, भारत आयात केलेल्या कच्च्या तेलावर प्रक्रिया करतो आणि आशिया, आफ्रिका आणि युरोपमधील देशांमध्ये शुद्ध उत्पादने निर्यात करतो.

या प्रकारात, आयात (कच्चे तेल) आणि निर्यात (अशुद्ध तेल) दोन्ही पेट्रोलियम उद्योगाशी संबंधित आहेत. भारताचा धोरणात्मक फायदा त्याच्या शुद्धीकरण क्षमतेत आणि उच्च-मूल्याच्या उत्पादनांमध्ये कच्च्या तेलाचे शुद्धीकरण करण्याच्या तांत्रिक कौशल्यात आहे. यामुळे आंतर-उद्योग व्यापार होतो, जिथे भारत कच्चे तेल (कमी-मूल्याचे उत्पादन) आयात करतो आणि त्याच उद्योगात शुद्ध पेट्रोलियम (उच्च-मूल्याचे उत्पादन) निर्यात करतो.

आंतर-उद्योग व्यापाराचे प्रमुख घटक:

- **उध्वगामी विशेषता:** दोन्ही उदाहरणांमध्ये, भारत संपूर्ण मूल्य साखळीऐवजी उत्पादन प्रक्रियेच्या एका विशिष्ट टप्प्यात (हिरे पॉलिश करणे किंवा तेल शुद्ध करणे) विशेषज्ञता घेत आहे. हे उभ्या विशेषतेमुळे भारताला उत्पादनातील फायदे आणि व्यापार कार्यक्षमतेचा फायदा घेता येतात.
- **मूल्यवर्धन:** आयात केलेला कच्चा माल (हिरे किंवा कच्चे तेल) आणि निर्यात केलेले अंतिम उत्पादन (पॉलिश केलेले हिरे किंवा शुद्ध तेल) यांच्यातील फरक महत्त्वपूर्ण मूल्यवर्धन दर्शवितो, ज्यामुळे व्यापारतील नफा वाढतो.
- **कुशल कामगार आणि तंत्रज्ञान:** भारतातील हिरे उद्योगाला हिरे कापणे आणि पॉलिशिंगमध्ये तज्ञ असलेल्या कुशल कामगारांचा फायदा होतो. त्याचप्रमाणे, तेल शुद्धीकरण उद्योगाला प्रगत तंत्रज्ञान आणि शुद्धीकरण पायाभूत सुविधांमध्ये महत्त्वपूर्ण गुंतवणूकीचा फायदा होतो.
- **बाजारपेठेतील मागणी:** पॉलिश केलेले हिरे आणि शुद्ध पेट्रोलियम उत्पादने या दोन्हीसाठी जागतिक मागणी आहे, ज्यामुळे भारत या प्रकारच्या व्यापारात सहभागी होण्यास प्रवृत्त होतो.

मुख्य सिद्धांत:

आंतर-उद्योग व्यापार एकाच उद्योगातील व्यापाराचे मुख्य चालक म्हणून उत्पादनातील फायदे, उत्पादन भिन्नता आणि विविधतेसाठी ग्राहकांच्या पसंतीवर लक्ष केंद्रित करते.

● क्षेत्रीय आंतर-उद्योग व्यापार:

यामध्ये समान दर्जाच्या परंतु वेगवेगळ्या प्रकारांच्या (उदा. वेगवेगळ्या ब्रँड किंवा मॉडेलच्या कार) समान वस्तूंचा व्यापार समाविष्ट आहे. विविधता आणि उत्पादन भिन्नतेसाठी ग्राहकांच्या मागणीमुळे हे घडते.

- **उदा:** भारत युरोप, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील बाजारपेठांमध्ये लहान, इंधन-कार्यक्षम कार निर्यात करतो तर त्याच वेळी जर्मनी, जपान आणि अमेरिकेतून लक्झरी कार आयात करतो. हे क्षेत्रीय आयआयटीचे स्पष्ट उदाहरण आहे, जिथे एकाच उद्योगात वेगवेगळ्या प्रकारच्या कारचा व्यापार केला जातो.

- मारुती सुझुकी, ह्युंदाई इंडिया आणि टाटा मोटर्स सारख्या कंपन्या जागतिक बाजारपेठेच्या मध्यम आणि निम्न श्रेणीतील कारची पूर्तता करणाऱ्या कॉम्पॅक्ट कार निर्यात करतात तर मर्सिडीज-बेंझ, बीएमडब्ल्यू आणि ऑडी सारख्या लक्झरी ब्रँड भारतात उच्च श्रेणीतील मॉडेल आयात करतात.

- **उद्योग अंतर्गत उभा व्यापार:**

यामध्ये वेगवेगळ्या दर्जाच्या आणि किंमतीच्या समान वस्तूंचा व्यापार समाविष्ट आहे (उदा. उच्च दर्जाचे विरुद्ध बजेट स्मार्टफोन). हे उत्पादन तंत्रज्ञान, गुणवत्ता मानके किंवा ब्रँड मूल्यातील फरकांमुळे घडते.

उदा: भारतीय ऑटो उद्योग परदेशात असेंब्लीसाठी भाग आणि घटक निर्यात करून आणि उच्च दर्जाचे घटक किंवा अधिक तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत भाग आयात करून उभ्या आंतर-उद्योग व्यापारामध्ये देखील सहभागी होतो. उदाहरणार्थ, भारत अमेरिका आणि युरोपसारख्या बाजारपेठांमध्ये कमी किंमतीचे ऑटोमोटिव्ह भाग निर्यात करतो तर प्रगत सुरक्षा वैशिष्ट्ये किंवा इलेक्ट्रॉनिक्स आयात करतो जे देशांतर्गत उत्पादित केले जात नाहीत.

उत्पादनातील मितव्ययता:

आंतर-उद्योग व्यापार देशांना विशिष्ट प्रकारच्या उत्पादनांमध्ये विशेषता मिळविण्यास अनुमती देते, उत्पादनात मितव्ययता साध्य करते आणि तरीही ग्राहकांना विस्तृत पर्याय प्रदान करते.

फायदे आणि तोटे:

- **फायदे:**

- **समान अर्थव्यवस्थांमधील व्यापार स्पष्ट करते:** अमेरिका आणि युरोपियन युनियनमधील व्यापारासारख्या समान घटक देणऱ्या असलेल्या देशांमधील व्यापार समजून घेण्यासाठी एक चौकट प्रदान करते.

- **आधुनिक व्यापार वास्तविकता प्रतिबिंबित करते:** आंतर-उद्योग व्यापार आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत विशेषतः संबंधित आहे, जिथे भिन्न उत्पादने आणि ग्राहकांची निवड व्यापारात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

- **बाजार विस्तारास समर्थन देते:** भिन्न उत्पादनांचा व्यापार करून, कंपन्या त्यांची बाजारपेठ पोहोच वाढवू शकतात आणि मोठ्या प्रमाणात उत्पादनातील फायदा घेऊ शकतात.

तोटे:

- **विकसनशील देशांसाठी कमी प्रासंगिक:** समान आर्थिक संरचना असलेल्या विकसित देशांमध्ये आंतर-उद्योगव्यापार अधिक सामान्य आहे. परंतु जेथे तुलनात्मक फायदा अनेकदा मोठी भूमिका बजावतो. अशा विकसनशील देशांमध्ये व्यापार पद्धती पूर्णपणे स्पष्ट करू शकत नाही.
- **बाजाराबाहेरील घटकांकडे दुर्लक्ष करते:** सरकारी धोरणे, व्यापार अडथळे आणि भू-राजकीय गतिशीलता यासारख्या घटकांचा आंतर-उद्योग व्यापार चौकटीत स्पष्टपणे विचार केला जात नाही.
- **परिपूर्ण स्पर्धा गृहीत धरते:** आंतर-उद्योग व्यापार प्रतिमान बहुतेकदा मत्केदारी स्पर्धा गृहीत धरतात, जी नेहमीच जागतिक बाजारपेठांच्या वास्तविकतेचे प्रतिबिंबित करत नाहीत. जिथे अल्पाधिकार आणि मत्केदारी वर्चस्व गाजवू शकतात.

परिणाम:

- **विकसित अर्थव्यवस्थांसाठी:** भिन्न उत्पादनांमध्ये विशेषता प्रोत्साहित करते आणि स्पर्धात्मकता तीव्र ठेवण्यासाठी नवोपक्रमाला प्रोत्साहन देते.
- **उदयोन्मुख बाजारपेठांसाठी:** भारतासारखे देश भिन्न उत्पादनांवर (उदा., ऑटो घटक, औषधनिर्माण) लक्ष केंद्रित करून त्यांच्या बाजारपेठांचा विस्तार करण्यासाठी आंतर-उद्योग व्यापाराचा वापर करू शकतात.
- **व्यापार धोरणासाठी:** व्यापार अडथळे कमी करणारी आणि बाजारपेठेतील प्रवेशास समर्थन देणारी धोरणे आंतर-उद्योग व्यापार वाढवू शकतात, वाढीव विविधता आणि स्पर्धेद्वारे उत्पादक आणि ग्राहक दोघांनाही फायदा होतो.

भारतीय संदर्भात उदाहरणे:

- **वस्त्र आणि पोशाख उद्योग:** भारत कमी किंमतीच्या सुती कपड्यांपासून ते उच्च-गुणवत्तेच्या, हस्तनिर्मित पोशाखांपर्यंत विविध प्रकारचे कापड निर्यात करतो, तर कृत्रिम तंतू आणि ब्रँडेड कपडे आयात करतो. हे क्षेत्र (भिन्न शैली) आणि उभ्या (गुणवत्तेतील फरक) दोन्ही दर्शविते.
- **औषध उद्योग:** भारत विकसित देशांमध्ये जेनेरिक औषधे निर्यात करतो तर पेटंट केलेली औषधे आयात करतो जी अद्याप पेटंटमुक्त नाहीत किंवा प्रगत संशोधन क्षमतांची आवश्यकता आहे. हे उभा आंतर-व्यापार दर्शविते, जिथे एकाच उद्योगात वस्तूची गुणवत्ता आणि किंमत भिन्न असते.

७.६ सारांश

हे प्रतिमान आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि तांत्रिक प्रगतीमधील परस्परसंवादाची तपासणी करते, शास्त्रीय व्यापार सिद्धांतांच्या पलीकडे जाऊन उत्पादन जीवन चक्र (PLC),

तंत्रज्ञानातील तफावत आणि आंतर-उद्योग व्यापार (IIT) सारख्या पर्यायी प्रतिमानांचा समावेश करते. हे सिद्धांत नवोपक्रम, उत्पादन भिन्नता आणि उत्पादनातील मितव्ययतेच्या प्रभावाखाली आधुनिक व्यापार पद्धती कशा स्पष्ट करतात याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग पहिला:
व्यापाराचे पर्यायी सिद्धांत

७.७ प्रश्न

१. उत्पादन जीवन चक्र (PLC) सिद्धांत उत्पादन आणि व्यापार पद्धतींच्या उत्क्रांतीचे स्पष्टीकरण कसे देतो?
२. तंत्रज्ञान तफावत सिद्धांताचे प्रमुख घटक कोणते आहेत आणि ते देशांमधील तांत्रिक फरकांवर आधारित आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्पष्टीकरण कसे देतात? अक्षय ऊर्जा आणि ऑटोमोबाईल उद्योग यासारख्या क्षेत्रांमध्ये भारताने तंत्रज्ञानातील तफावत कशी भरून काढली आहे आहे यावर चर्चा करा.
३. एकाच उद्योगात एकाच वेळी होणाऱ्या निर्यात आणि आयातीसाठी आंतर-उद्योग व्यापार (IIT) सिद्धांत कोणत्या प्रकारे जबाबदार आहे?

७.८ संदर्भ

१. क्रुगमन, पॉल आर. आणि मॉरिस ऑब्सटफेल्ड. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र: सिद्धांत आणि धोरण. पिअर्सन एज्युकेशन, २०१८.
२. एस. पी. जैन. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र. विकास प्रकाशन गृह, २०१४.
३. एम. के. तिवारी. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र. हिमालय प्रकाशन गृह, २०१५.
४. एस.के.पगार, एस.जे. देशमुख, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जुलै २०१५
५. Bo Sodersten & Geoffrey Reed, International Economics, Published by MACMILLAN PRESS LTD, THIRD EDITION, 1994

व्यापार आणि तंत्रज्ञान

भाग दुसरा: व्यापाराचा पर्यावरणावरील परिणाम

घटक रचना:

- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ उद्दिष्टे
- ८.३ व्यापाराचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम
- ८.४ जागतिकीकरण आणि व्यापार- खुल्या अर्थव्यवस्थेत प्रदूषण ही एक समस्या आहे
- ८.५ खुल्या अर्थव्यवस्थेत प्रदूषणाची समस्या
- ८.६ अंतर्गत प्रदूषण धोरण
- ८.७ सारांश
- ८.८ प्रश्न
- ८.९ संदर्भ

८.१ प्रस्तावना

हे प्रकरण खुल्या अर्थव्यवस्थांमध्ये प्रदूषणाच्या मुद्द्यावर आणि प्रदूषण नियंत्रणांच्या निर्मितीवर विशेष भर देऊन, वाणिज्य आणि जागतिकीकरण पर्यावरणावर कसे परिणाम करतात हे देखील शोधते. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आणि जागतिक आर्थिक एकात्मतेमुळे व्यापार गतिशीलता आणि पर्यावरणीय नियम कसे आकार घेतात हे समजून घेण्यासाठी या पैलूंची समज मिळवणे आवश्यक आहे.

८.२ उद्दिष्टे

प्रकरण ८ अभ्यासल्यानंतर, विद्यार्थी हे करू शकतील:

- व्यापाराचा पर्यावरणावर कसा परिणाम होतो आणि खुली अर्थव्यवस्था प्रदूषणाच्या समस्येला कशी हाताळते याचे परीक्षण करणे.
- अंतर्गत प्रदूषण धोरण पर्यावरणीय समस्यांना किती चांगल्या प्रकारे संबोधित करते याचे मूल्यांकन करणे.

- भारताच्या संदर्भात व्यापार, जागतिकीकरण आणि पर्यावरणीय शाश्वतता एकमेकांशी कसे संबंधित आहेत याचे विश्लेषण करणे.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग दुसरा: व्यापाराचा
पर्यावरणावरील परिणाम

८.३ व्यापाराचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम

प्रस्तावना:

विशेषतः जागतिकीकरण आणि वाढत्या आर्थिक एकात्मतेच्या संदर्भात व्यापार आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध हा एक जटिल आणि बहुआयामी मुद्दा आहे. व्यापारामुळे पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम होऊ शकतात. व्यापारामुळे आर्थिक वाढ, तांत्रिक नवोपक्रम आणि कार्यक्षम संसाधनांचा वापर वाढत असला तरी त्याचा परिणाम पर्यावरणीय न्हास, प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अतिशोषण देखील होऊ शकते. हा विषय व्यापाराच्या पर्यावरणीय परिणामांचा शोध घेतो, विशेषतः खुल्या अर्थव्यवस्थेतील प्रदूषणाच्या समस्येवर आणि जागतिकीकरण या गतिमानतेला कसे आकार देते यावर लक्ष केंद्रित करतो.

व्यापाराचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम:

व्यापार आणि पर्यावरणीय समस्या वेगवेगळ्या माध्यमांद्वारे एकमेकांशी जोडल्या गेलेल्या आहेत:

प्रमाण परिणाम:

व्यापार विस्तारामुळे आर्थिक वाढ होते, ज्यामुळे उत्पादन आणि उपभोग वाढतो. या "प्रमाण परिणामा" मुळे अनेकदा संसाधनांचा वापर, ऊर्जेचा वापर आणि कचरा निर्मिती वाढते, ज्यामुळे पर्यावरणीय दबाव आणि प्रदूषण वाढते. उदाहरणार्थ, भारत आणि चीन सारख्या विकसनशील देशांमध्ये उत्पादन क्षेत्राच्या विस्तारामुळे औद्योगिक प्रदूषणात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

रचना परिणाम:

व्यापार एखाद्या देशाच्या उद्योगांच्या रचनेवर परिणाम करून त्याची आर्थिक रचना बदलू शकतो. विकसनशील देश कमी किंमतीच्या उत्पादनात तुलनात्मक फायद्यामुळे प्रदूषण-केंद्रित उद्योगांमध्ये विशेषता मिळवू शकतात, ज्यामुळे "प्रदूषण आश्रय गृहीतक" म्हणून ओळखली जाणारी घटना घडते. उदाहरणार्थ, ज्या देशांमध्ये पर्यावरणीय नियम शिथिल आहेत, ते अधिक प्रदूषणकारी उद्योगांना आकर्षित करू शकतात, ज्यामुळे पर्यावरणाचा आणखी न्हास होऊ शकतो.

तंत्र प्रभाव:

विकसित देशांकडून विकसनशील देशांमध्ये व्यापारामुळे तंत्रज्ञान हस्तांतरणाद्वारे स्वच्छ तंत्रज्ञान आणि उत्पादन तंत्रांचा अवलंब होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, विकसनशील देशांमध्ये कार्यरत बहुराष्ट्रीय कंपन्या अनेकदा अधिक ऊर्जा-कार्यक्षम आणि कमी प्रदूषणकारी अशा

प्रगत तंत्रज्ञानाची ओळख करून देतात, ज्यामुळे कालांतराने पर्यावरणीय परिणाम कमी होण्याची शक्यता असते.

नियामक परिणाम:

व्यापार खुलेपणामुळे आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि शाश्वत पद्धतींसाठी ग्राहकांच्या मागणीला प्रतिसाद म्हणून मजबूत पर्यावरणीय नियम लागू होऊ शकतात. तथापि, "तळाशी शर्यत" गृहीतक असे सूचित करते की काही देश परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी आणि स्पर्धात्मक राहण्यासाठी त्यांचे पर्यावरणीय मानके कमी करू शकतात, ज्यामुळे पर्यावरणीय समस्या वाढू शकतात.

वाहतूक आणि पर्यावरणीय परिणाम:

जागतिक व्यापारात अनेकदा लांब अंतरावरील वस्तूंची हालचाल समाविष्ट असते, ज्यामुळे हरितगृह वायू उत्सर्जन आणि वाहतुकीद्वारे प्रदूषण होते. शिपिंग, विमान वाहतूक आणि रस्ते वाहतूक हे कार्बन डायऑक्साइड (CO₂) आणि इतर हानिकारक उत्सर्जनात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात, ज्यामुळे हवेची गुणवत्ता आणि हवामान बदलावर परिणाम होतो.

८.४ खुल्या अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरण, व्यापार आणि प्रदूषण

खुली अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था जिथे देश आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक आणि श्रमस्रोतांच्या मुक्त आदान-प्रदानासाठी खुले असतात. अशा अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणामुळे व्यापाराला चालना मिळते, परंतु याच व्यापारामुळे पर्यावरणीय संकटे देखील निर्माण होतात.

जागतिकीकरण आणि औद्योगिक प्रदूषण:

जागतिकीकरणामुळे अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे, परंतु त्याचबरोबर औद्योगिक प्रदूषणातही वाढ झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार, तंत्रज्ञानाचा विकास आणि उत्पादनक्षमतेत वाढ यामुळे उद्योगांची संख्या वाढली, ज्यामुळे पर्यावरणावर गंभीर परिणाम झाले. औद्योगिक देश त्यांच्या उत्पादनांसाठी विकसनशील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कारखाने उभारतात. यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो, परंतु पर्यावरणीय नियम कमी कडक असल्यामुळे प्रदूषण वाढते. काही देश कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी हरित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करतात. परंतु, अनेक देश अजूनही पारंपरिक प्रदूषणकारी तंत्रांचा वापर करत असल्याने पर्यावरणीय हानी होते. उदाहरणार्थ, चीन आणि भारतातील जलद औद्योगिकीकरणामुळे प्रमुख शहरांमध्ये गंभीर वायु गुणवत्तेच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत, ज्या मुख्यत्वे निर्यात-केंद्रित उद्योगांमुळे चालतात.

सीमापार प्रदूषण आणि पर्यावरणीय बिघाड:

सीमापार प्रदूषण (Transboundary Pollution) म्हणजे एका देशात निर्माण होणारे प्रदूषण जे वाऱ्याचा प्रवाह, जलप्रवाह किंवा इतर नैसर्गिक माध्यमांद्वारे दुसऱ्या देशात पोहोचते. औद्योगिकीकरण, वाहतूक आणि ऊर्जा उत्पादन यामुळे वातावरणात मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषक पदार्थ सोडले जातात, जे जागतिक पर्यावरणीय बिघाडास कारणीभूत ठरतात.

सीमापार प्रदूषणाचे प्रमुख प्रकार आणि परिणाम

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग दुसरा: व्यापाराचा
पर्यावरणावरील परिणाम

● हवेचे सीमापार प्रदूषण

ॲसिड पाऊस – सल्फर डायऑक्साइड (SO_2) आणि नायट्रोजन ऑक्साईड (NO_x) वायू वातावरणात मिसळून पावसाच्या रूपाने पृथ्वीवर परततात, ज्यामुळे झाडे, माती आणि जलस्रोत दूषित होतात. उदा. युरोप आणि उत्तर अमेरिकेतील ॲसिड पावसाचे प्रमाण.

- **हरितगृह वायू उत्सर्जन** – कार्बन डायऑक्साइड (CO_2), मिथेन (CH_4) आणि इतर वायू हवामान बदलास कारणीभूत ठरतात. एक देशात वाढलेले हरितगृह वायू उत्सर्जन संपूर्ण पृथ्वीच्या तापमानवाढीस कारणीभूत ठरते.
- **ओझोन थरातील छिद्र** – क्लोरोफ्लोरोकार्बन (CFC) सारखे वायू ओझोन थर नष्ट करतात, ज्यामुळे सूर्याच्या हानिकारक किरणांचा परिणाम संपूर्ण पृथ्वीवर होतो.

जलप्रदूषण आणि समुद्री पर्यावरण बिघाड

- **नद्यांमधून वाहून जाणारे औद्योगिक कचरा** – एक देशातील रासायनिक आणि औद्योगिक कचरा दुसऱ्या देशाच्या नद्यांमध्ये पोहोचतो. उदा. चीनमधील यांगत्से नदीतून पॅसिफिक महासागरात होणारे जलप्रदूषण.
- **तेलगळती आणि समुद्री प्रदूषण** – मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या तेलगळतीमुळे समुद्रातील जैवविविधता धोक्यात येते. उदा. मेक्सिको आखातातील "डीपवॉटर होरायझन" तेलगळती.

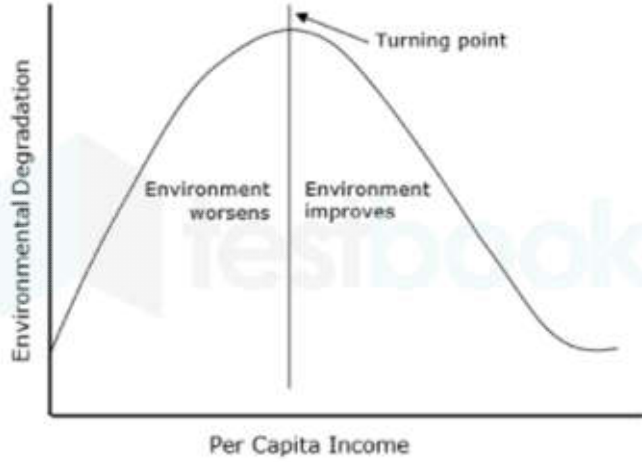
रेडिओएक्टिव्ह आणि औद्योगिक कचऱ्याचा प्रसार

- **अणुऊर्जा प्रकल्प आणि रेडिओएक्टिव्ह गळती** – उदाहरणार्थ, १९८६ मध्ये चेर्नोबिल (युक्रेन) अणु दुर्घटनेमुळे किरणोत्सर्ग युरोपच्या अनेक भागांपर्यंत पसरला.
- **ई-कचऱ्याचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार** – विकसनशील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर ई-कचरा पाठवला जातो, ज्यामुळे माती व जलप्रदूषण होते.

पर्यावरणीय कुझनेट्स वक्र (EKC) गृहीतक:

पर्यावरणीय कुझनेट्स वक्र (EKC) हे एक गृहीतक आहे, जे आर्थिक विकास आणि पर्यावरणीय गुणवत्ता यांच्यातील संबंध स्पष्ट करते. या वक्रानुसार, एखाद्या देशाचा आर्थिक विकास सुरुवातीच्या टप्प्यात पर्यावरणीय हानी वाढवतो, परंतु काही विशिष्ट उत्पन्न पातळी गाठल्यानंतर पर्यावरणीय जागरूकता आणि कडक नियमन याद्वारे पर्यावरणीय परिस्थिती सुधारते. तथापि, या संबंधाची हमी नाही आणि या वळणावर पोहोचण्यापूर्वी अनेक विकसनशील देशांना महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड द्यावे लागू शकते.

आकृती ८.१: पर्यावरणीय कुझनेट्स वक्र

Source: https://storage.googleapis.com/tb-img/production/21/06/Reported_29-6-2021_nikhil_D30.PNG

कचरा आणि ई-कचरा व्यापार:

जागतिकीकरणामुळे इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई-कचरा) यासह कचऱ्याच्या व्यापारातही वाढ झाली आहे. विकसनशील देश अनेकदा विकसित देशांकडून ई-कचरा आयात करतात कारण पुनर्वापराचा खर्च कमी असतो, ज्यामुळे गंभीर पर्यावरणीय आणि आरोग्य समस्या निर्माण होतात. भारतासारख्या देशांमध्ये अनौपचारिक पुनर्वापरामुळे कामगारांना धोकादायक पदार्थांचा सामना करावा लागतो, माती आणि पाणी दूषित होते आणि प्रदूषणात योगदान होते.

८.५ खुल्या अर्थव्यवस्थेत प्रदूषणाची समस्या:

खुली अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था जिथे व्यापार आणि व्यवसायासाठी बाह्य देशांशी खुलेपणाने व्यवहार केले जातात. आयात-निर्यात, जागतिक गुंतवणूक आणि मुक्त बाजारपेठी प्रणाली ही या अर्थव्यवस्थेची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत. परंतु, या खुल्या अर्थव्यवस्थेचा एक मोठा तोटा म्हणजे **प्रदूषणाची समस्या**.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत प्रदूषणाचे प्रकार

खुल्या अर्थव्यवस्थेत विविध उद्योग, वाहतूक, आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण वाढते.

(अ) हवेचे प्रदूषण

- मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंदे आणि कारखाने उभारल्यामुळे कार्बन डायऑक्साइड (CO_2), सल्फर डायऑक्साइड (SO_2), नायट्रोजन ऑक्साइड (NO_x) यांचे उत्सर्जन वाढते.

- वाहतुकीसाठी पेट्रोल आणि डिझेलवर चालणाऱ्या वाहनांचा वापर जास्त असल्याने ग्रीनहाऊस वायूंच्या प्रमाणात वाढ होते.
- आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे जहाजे, विमाने आणि ट्रक वाहतूक वाढते, ज्यामुळे प्रदूषण वाढते.

(ब) पाण्याचे प्रदूषण

- खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे नदी, तलाव, समुद्रांमध्ये औद्योगिक कचरा आणि रसायने सोडली जातात.
- जहाजातून होणाऱ्या व्यापारामुळे तेलगळ (oil spills) होतात, ज्यामुळे समुद्री पर्यावरण धोक्यात येते.
- शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक खतांचा आणि कीटकनाशकांचा वापर केला जातो, ज्यामुळे भूजल प्रदूषित होते.

(क) भूमीचे प्रदूषण

- उत्पादन वाढीसाठी जमिनीचा जास्त उपसा केला जातो, ज्यामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होते.
- प्लास्टिक आणि ई-कचऱ्याचे प्रमाण वाढते, आणि त्याचा नाश न करता आल्यामुळे जमिनीवर परिणाम होतो.
- जागतिक बाजारासाठी मोठ्या प्रमाणावर वनतोड केली जाते, ज्यामुळे नैसर्गिक परिसंस्था नष्ट होते.

(ड) ध्वनी आणि प्रकाश प्रदूषण

- मोठ्या शहरांमध्ये औद्योगिकरण आणि वाहतुकीमुळे ध्वनी प्रदूषण वाढते.
- जाहिरातींसाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशाचा वापर होतो, ज्यामुळे प्रकाश प्रदूषण होते.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत प्रदूषण वाढण्याची कारणे

1. उद्योगधंद्यांची वाढ: खुल्या व्यापारामुळे मोठ्या प्रमाणावर कारखाने आणि उद्योग उभारले जातात, ज्यामुळे प्रदूषण वाढते.
2. वाहतुकीचा वाढता वापर: आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि पर्यटन वाढल्यामुळे इंधनावर आधारित वाहने, विमाने आणि जहाजे जास्त वापरली जातात.
3. नैसर्गिक संसाधनांचा जास्त उपसा: उद्योग आणि जागतिक बाजारासाठी कोळसा, खनिजे, लाकूड आणि पाणी यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो.
4. सतत वाढणारी लोकसंख्या आणि शहरीकरण: आर्थिक संधी मिळण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोक शहरांकडे स्थलांतर करतात, ज्यामुळे शहरे प्रदूषणाचे केंद्र बनतात.

5. ई-कचऱ्याची समस्या: मोबाईल, लॅपटॉप, टेलिव्हिजन आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या उत्पादन आणि वापरामध्ये वाढ झाल्याने ई-कचरा व्यवस्थापन ही मोठी समस्या बनली आहे.

खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे प्रदूषणाचे परिणाम

- पर्यावरणीय बदल: ग्रीनहाऊस वायूंमुळे तापमान वाढ होते, ज्यामुळे ग्लोबल वॉर्मिंग आणि हवामान बदल (climate change) होतो.
- आरोग्यावर दुष्परिणाम: वायू आणि पाण्याच्या प्रदूषणामुळे श्वसनाचे आजार, त्वचेचे रोग आणि पचनाच्या समस्या वाढतात.
- जैवविविधतेला धोका: प्रदूषणामुळे जंगलांची कत्तल आणि पाण्याचे प्रदूषण होत असल्याने प्राण्यांच्या अनेक प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.
- संपत्तीचा नाश: पूर, चक्रीवादळ आणि तापमानातील तीव्र बदल यामुळे शेती आणि पायाभूत सुविधा नष्ट होतात, ज्याचा थेट परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतो.

पर्यावरण रक्षणासाठी उपाय

१. शाश्वत विकास (Sustainable Development):

हरित तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

अक्षय ऊर्जा स्रोत (सौर, वारा, जैवइंधन) यांचा अवलंब करणे.

२. कठोर पर्यावरणीय कायदे:

प्रदूषण नियंत्रणासाठी सरकारने कठोर नियम लागू करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

उद्योगांना कार्बन कर (Carbon Tax) लावणे.

३. पुनर्वापर आणि कचऱ्याचे व्यवस्थापन:

प्लास्टिक, ई-कचरा आणि जैविक कचऱ्याचे पुनर्वापर आणि पुनर्वापरासाठी विशेष यंत्रणा उभारणे.

स्वच्छ भारत अभियान यांसारख्या मोहिमा अधिक प्रभावी करणे.

४. वाहतुकीसाठी हरित पर्याय:

विजेवर चालणाऱ्या गाड्यांचा वापर वाढवणे.

सार्वजनिक वाहतूक प्रणालीचा अधिक वापर करणे.

५. जागरूक नागरिकांचा सहभाग:

प्रदूषण नियंत्रणासाठी नागरिकांनी पर्यावरणपूरक जीवनशैली अवलंबणे.

प्लास्टिकचा कमी वापर करणे आणि झाडे लावणे.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग दुसरा: व्यापाराचा
पर्यावरणावरील परिणाम

प्रदूषण हाताळण्यात आव्हाने:

आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय शाश्वतता संतुलित करण्यात खुल्या अर्थव्यवस्थांना आव्हानांचा सामना करावा लागतो. कठोर पर्यावरणीय नियम उत्पादन खर्च वाढवू शकतात आणि स्पर्धात्मकता कमी करू शकतात, तर दिले नियमांमुळे प्रदूषण आणि पर्यावरणीय न्हास होऊ शकतो. या व्यापारामुळे विशेषतः निर्यात वाढवण्यासाठी आणि परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी प्रयत्नशील विकसनशील देशांसाठी महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक आव्हाने निर्माण होतात.

थोडक्यात, खुली अर्थव्यवस्था जरी आर्थिक प्रगतीसाठी महत्त्वाची असली, तरी ती पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून मोठे आव्हान निर्माण करते. त्यामुळे, आर्थिक विकासासोबत पर्यावरणाचे संतुलन राखणे गरजेचे आहे. सरकार, उद्योग आणि नागरिकांनी एकत्रितपणे काम करून शाश्वत आणि प्रदूषणमुक्त भविष्य घडवले पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय करार आणि सहकार्याची भूमिका:

खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे उद्योग, व्यापार आणि वाहतूक मोठ्या प्रमाणावर वाढत असते, ज्यामुळे हवेचे, पाण्याचे आणि भूमीचे प्रदूषण वाढते. या समस्येवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय करार आणि सहकार्य आवश्यक आहे. जगभरातील देशांनी एकत्र येऊन पर्यावरण संरक्षण धोरणे आणि उपाययोजना ठरवल्या आहेत.

१. प्रमुख आंतरराष्ट्रीय करार आणि करारनामा

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध पर्यावरणीय करार आणि करारनामे तयार करण्यात आले आहेत, जे खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे होणाऱ्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करतात.

(अ) क्योटो करार (Kyoto Protocol) – 1997

उद्दिष्ट: ग्रीनहाऊस वायूंच्या (CO₂, CH₄, NO_x) उत्सर्जनावर नियंत्रण ठेवणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

विकसित देशांनी कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याचे बंधनकारक उद्दिष्ट ठरवले.

कार्बन क्रेडिट प्रणाली लागू करण्यात आली.

विकसनशील देशांना हरित तंत्रज्ञानासाठी मदत करण्याचे ठरवले.

(ब) पॅरिस करार (Paris Agreement) – 2015

उद्दिष्ट: जागतिक तापमानवाढ 1.5°C पेक्षा कमी ठेवणे आणि कार्बन उत्सर्जन २०५० पर्यंत शून्यावर आणणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

राष्ट्रीय पातळीवरील योगदान (NDCs) – प्रत्येक देशाने उत्सर्जन कमी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

कार्बन कर लागू करणे आणि नवीन हरित ऊर्जा स्रोत प्रोत्साहन देणे.

विकसनशील देशांना वित्तीय मदत (Green Climate Fund) प्रदान करणे.

(क) मॉन्ट्रियल करार (Montreal Protocol) – 1987

उद्दिष्ट: ओझोन स्तर नष्ट करणारे पदार्थ (CFCs, HCFCs) पूर्णपणे बंद करणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- क्लोरोफ्लोरोकार्बन (CFC) बंदी लावली गेली.
- उद्योगांना नवीन सुरक्षित रसायनांच्या वापरासाठी अनुदान देण्यात आले.

(ड) स्टॉकहोम करार (Stockholm Convention) – 2001

उद्दिष्ट: घातक रसायने आणि जैविक प्रदूषक (POPs – Persistent Organic Pollutants) यांचे उत्पादन आणि वापर कमी करणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- १२ अत्यंत धोकादायक रसायनांवर बंदी घालण्यात आली.
- कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रातील पर्यावरणपूरक उपाययोजना सुचवण्यात आल्या.

(ई) बेसल करार (Basel Convention) – 1989

उद्दिष्ट: धोकादायक कचऱ्याचे व्यवस्थापन आणि निर्यातीवर नियंत्रण ठेवणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

विकसित देशांमधून विकसनशील देशांकडे ई-कचरा आणि औद्योगिक कचऱ्याची अवैध वाहतूक रोखणे.

पुनर्वापर आणि पुनर्प्रक्रियेसाठी विशेष धोरणे लागू करणे.

२. आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची भूमिका

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देशांनी परस्पर सहकार्य करून पर्यावरणीय प्रदूषण कमी करण्यासाठी विविध धोरणे आणि उपक्रम राबवले आहेत.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग दुसरा: व्यापाराचा
पर्यावरणावरील परिणाम

(अ) संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP)

पर्यावरण संवर्धनासाठी जागतिक धोरणे आखणारी प्रमुख आंतरराष्ट्रीय संस्था.

"Net Zero Emission" आणि "Green Economy" उपक्रम चालवते.

वायू प्रदूषण, पाणी प्रदूषण, जंगलतोड यांसाठी विविध देशांना आर्थिक आणि तांत्रिक मदत पुरवते.

(ब) आंतरराष्ट्रीय हरित निधी (Green Climate Fund - GCF)

पॅरिस करारांतर्गत स्थापन करण्यात आलेला निधी, जो विकसनशील देशांना हरित तंत्रज्ञान आणि नवीकरणीय ऊर्जा प्रकल्पांसाठी मदत करतो.

मोठ्या प्रमाणावर सौर, पवन आणि जैवइंधन प्रकल्पांसाठी गुंतवणूक केली जाते.

(क) जागतिक व्यापार संघटना (WTO) आणि पर्यावरणीय धोरणे

"Environmentally Friendly Trade Policies" द्वारे पर्यावरणपूरक उत्पादनांना प्रोत्साहन दिले जाते.

प्रदूषणकारी उद्योगांसाठी "Carbon Border Tax" सारख्या संकल्पना राबवल्या जात आहेत.

(ड) आंतरराष्ट्रीय ऊर्जा संस्था (International Energy Agency - IEA)

स्वच्छ ऊर्जा धोरणे आणि हरित तंत्रज्ञानासाठी जागतिक सहकार्य वाढवते.

कार्बन उत्सर्जन कमी करणाऱ्या तंत्रज्ञानासाठी संशोधन आणि विकासाला चालना देते.

३. खुल्या अर्थव्यवस्थेत प्रदूषण नियंत्रणासाठी पुढील पावले

आंतरराष्ट्रीय करारांव्यतिरिक्त, प्रत्येक देशाने स्थानीय स्तरावर प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

(अ) हरित ऊर्जा धोरणे राबवणे

सौर, पवन, जलविद्युत यांसारख्या नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर वाढवणे.

इलेक्ट्रिक वाहने आणि सार्वजनिक वाहतूक यांना चालना देणे.

(ब) कार्बन कर लागू करणे

प्रदूषण करणाऱ्या कंपन्यांवर कर लावणे आणि त्यातून हरित तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे.

"Carbon Trading Market" विकसित करणे.

(क) प्रदूषण नियंत्रण तंत्रज्ञानाचा अवलंब

उद्योगांना "Zero Waste" आणि "Circular Economy" चा अवलंब करण्यासाठी प्रेरित करणे.

"Sustainable Manufacturing" धोरण राबवणे.

(ड) आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मजबूत करणे

नवीन हरित तंत्रज्ञानाचा विनिमय करणे.

"Climate Finance" आणि "Technology Transfer" द्वारे विकसनशील देशांना मदत करणे.

थोडक्यात, खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे प्रदूषण वाढत असले तरी, आंतरराष्ट्रीय करार आणि सहकार्याच्या मदतीने पर्यावरणावर होणारा परिणाम कमी करता येऊ शकतो. क्योटो करार, पॅरिस करार, मॉन्ट्रियल करार आणि बेसल करार यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांनी प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत केली आहे. तसेच, UNEP, WTO, IEA आणि Green Climate Fund सारख्या संस्थांच्या सहकार्याने शाश्वत विकास साधता येऊ शकतो. "विकास आणि पर्यावरण यांच्यात समतोल राखण्यासाठी जागतिक स्तरावर एकत्रित प्रयत्न गरजेचे आहेत."

८.६ अंतर्गत प्रदूषण धोरण

अंतर्गत प्रदूषण धोरण म्हणजे पर्यावरणीय धोरणांचा विकास जो देशाच्या आर्थिक संरचना, व्यापार पद्धती आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत एकात्मतेच्या पातळीद्वारे आकारला जातो. खुल्या अर्थव्यवस्थेत, अशी धोरणे व्यापार-पर्यावरण संबंध व्यवस्थापित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत:

प्रभावी पर्यावरणीय धोरणे तयार करणे:

सरकारांना उत्पादन आणि व्यापाराच्या पर्यावरणीय खर्चाला अंतर्गत आणणारी धोरणे तयार करण्याची आवश्यकता आहे. यामध्ये प्रदूषण कर, उत्सर्जन व्यापार प्रणाली आणि स्वच्छ तंत्रज्ञानासाठी अनुदाने लागू करणे समाविष्ट आहे. उदाहरणार्थ, भारताचा राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम (NCAP) राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पातळीवर व्यापक उपाययोजनांद्वारे वायू प्रदूषण कमी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतो.

आर्थिक आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टांचे संतुलन:

प्रभावी प्रदूषण धोरणांनी आर्थिक वाढ आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधला पाहिजे. यामध्ये हरित व्यापार पद्धतींना प्रोत्साहन देणे, शाश्वत उद्योगांना पाठिंबा देणे आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानातील नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देणे समाविष्ट असू शकते.

जनजागृती आणि सहभाग:

अंतर्जात प्रदूषण धोरणे विकसित आणि अंमलात आणण्यासाठी सार्वजनिक जागरूकता आणि सहभाग महत्वाचा आहे. शाश्वत व्यापार पद्धतींचा पुरस्कार करण्यात आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी सरकारांना जबाबदार धरण्यात नागरी समाज, पर्यावरणीय स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदाय महत्वाची भूमिका बजावतात.

व्यापार आणि तंत्रज्ञान
भाग दुसरा: व्यापाराचा
पर्यावरणावरील परिणाम

८.७ सारांश

हा अध्याय व्यापार आणि जागतिकीकरणाच्या पर्यावरणीय परिणामांवर लक्ष केंद्रित करतो, खुल्या अर्थव्यवस्थांमधील प्रदूषण आव्हानांवर आणि अंतर्जात प्रदूषण धोरणांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करतो. हे व्यापक विश्लेषण जागतिक आर्थिक एकात्मतेच्या जटिल गतिशीलतेचे आणि व्यापार आणि पर्यावरणीय शाश्वततेवर त्याचे परिणाम समजून घेण्यास मदत करते, ज्यामध्ये भारतीय संदर्भावर विशेष भर दिला जातो.

८.८ प्रश्न

१. खुल्या अर्थव्यवस्थेत व्यापाराशी संबंधित पर्यावरणीय आव्हाने कोणती आहेत आणि जागतिकीकरण या समस्या कशा वाढवते?
२. पर्यावरणावर प्रमाण, रचना आणि तंत्र प्रभावांच्या परिणामांची चर्चा करा आणि या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि धोरणांची भूमिका विचारात घ्या.

८.९ संदर्भ

१. आर. जी. डी. एलन आणि डी. बी. उषा. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र आणि धोरण. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २०१७.
२. एम. के. तिवारी. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र. हिमालय प्रकाशन गृह, २०१५.
३. एस. आर. एम. के. राजशेखर. पर्यावरणीय धोरण आणि शाश्वत विकास. पिअर्सन एज्युकेशन इंडिया, २०१३.
४. एन. के. सिन्हा. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र आणि धोरण: सिद्धांत आणि सराव. रूटलेज इंडिया, २०१९.

